

**Тетяна ПАВЛОВСЬКА
Валентина БЕНЕДЮК
Наталія ГРИГОР'ЄВА**

Географічне краєзнавство

в закладах загальної середньої освіти

Навчальний посібник

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Географічний факультет

ТЕТЯНА ПАВЛОВСЬКА
ВАЛЕНТИНА БЕНЕДЮК
НАТАЛІЯ ГРИГОР'ЄВА

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО
В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
Навчальний посібник

Луцьк
2023

УДК 373.091.33:908]:911(075.8)

П 12

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 15 лютого 2023 року)

Рецензенти:

Марчук С. С. – кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки та психології Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради;

Фесюк В. О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Павловська Т. С., Бенедюк В. В., Григор'єва Н. В.

П 12 Географічне краєзнавство в закладах загальної середньої освіти: навч. посіб.
Луцьк: ФОП Мажула Ю. М., 2023. 224 с.

Висвітлюються теоретичні та методичні основи організації географічної краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти.

Навчальне видання призначене для студентів закладів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю 014.07 «Середня освіта. Географія». Матеріали посібника можуть бути корисними студентам та аспірантам спеціальностей 106 «Географія», 103 «Науки про Землю», а також викладачам, учителям, краєзнавцям, учням та всім, хто цікавиться природою, населенням і господарством рідного краю, бере участь в організації краєзнавчої роботи в навчальних закладах України.

УДК 373.091.33:908]:911(075.8)

© Павловська Т. С., 2023

© Бенедюк В. В., 2023

© Григор'єва Н. В., 2023

ЗМІСТ

Передмова	6
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЧНОГО	
КРАЄЗНАВСТВА	
Тема 1.1. Суть і завдання географічного краєзнавства	9
1.1.1. Краєзнавство як система знань про рідний край...	9
1.1.2. Зміст і функції географічного краєзнавства.....	15
1.1.3. Вимоги до відбору та використання краєзнавчого матеріалу.....	17
Тема 1.2. Краєзнавчий принцип навчання як елемент дидактичної системи вчителя географії	20
1.2.1. Зміст краєзнавчого принципу навчання.....	20
1.2.2. Форми й методи реалізації краєзнавчого принципу навчання.....	22
1.2.3. Краєзнавчі засоби навчання.....	23
1.2.4. Методичні особливості використання краєзнавчого принципу навчання при вивченні загальної географії.....	25
1.2.5. Методичні особливості використання краєзнавчого принципу навчання при вивченні географії України.....	30
1.2.6. Інтерактивні технології в краєзнавстві.....	37
Тема 1.3. Зародження географічного краєзнавства та історія його розвитку	44
1.3.1. Краєзнавчі матеріали античного періоду.....	44
1.3.2. Літописи й подорожні записки як джерела краєзнавчої інформації.....	46
1.3.3. Особливості розвитку краєзнавства у XV–XVII ст.	48
1.3.4. Зародження наукового краєзнавства (XVIII–XIX ст.).....	50
1.3.5. Краєзнавчі ідеї К. Ушинського та їх розвиток у XIX–на поч. XX ст.....	53
1.3.6. Наукова діяльність Товариства дослідників Волині.	58

1.3.7. Географічне краєзнавство у 50–80-их роках ХХ ст...	64
1.3.8. Особливості сучасного географічного краєзнавства (період із 90-их років ХХ ст. по нинішній час).....	68
Тема 1.4. Методи та форми вивчення географії рідного краю у ЗЗСО.....	73
1.4.1. Методи досліджень у краєзнавстві.....	73
1.4.2. Основні джерела краєзнавства та напрями вивчення рідного краю.....	79
1.4.3. Форми краєзнавства (за метою й завданнями дослідження).....	81
1.4.4. Стаціонарні та туристські форми краєзнавчої роботи у ЗЗСО.....	82

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ

ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗЗСО

88

Тема 2.1. Наукові та навчально-методичні основи вивчення природи рідного краю у ЗЗСО.....	88
2.1.1. Методичні особливості природничо-краєзнавчих досліджень.	88
2.1.2. Навчально-методичні матеріали для вивчення природних умов та ресурсів Волинської області.....	90
2.1.2.1. Геолого-тектонічна будова й корисні копалини Волинської області.....	90
2.1.2.2. Рельєф Волинської області.	96
2.1.2.3. Кліматичні умови краю.	100
2.1.2.4. Поверхневі та підземні води регіону.	105
2.1.2.5. Ґрунти Волинської області.	111
2.1.2.6. Рослинний світ краю.	116
2.1.2.7. Тваринний світ краю.	120
2.1.2.8. Ландшафти Волинської області.	123
Тема 2.2. Наукові та навчально-методичні основи вивчення населення й господарства рідного краю у ЗЗСО.....	128
2.2.1. Методичні особливості краєзнавчих демографічних	

та економіко-географічних досліджень.....	128
2.2.2. Навчально-методичні матеріали для вивчення населення Волинської області.....	130
2.2.3. Навчально-методичні матеріали для вивчення сучасного стану господарства Волинської області.....	134
2.2.3.1. Промисловість	135
2.2.3.2. Сільське господарство	137
2.2.3.3. Транспорт і внутрішня торгівля.....	140
2.2.3.4. Зовнішньоекономічна діяльність.....	146
Тема 2.3. Наукові та навчально-методичні основи вивчення культурно-історичної спадщини Волині	151
Тема 2.4. Роль музеїв Волині у краєзнавчій роботі навчальних закладів.....	158
Тема 2.5. Методика організації краєзнавчих екскурсій при вивченні географії у ЗЗСО	168
2.5.1. Загальна характеристика екскурсій та їхні види	168
2.5.2. Методика організації навчальних екскурсій у природу	171
2.5.3. Методика організації навчальних екскурсій на підприємство.....	174
Тема 2.6. Краєзнавчий гурток і туристсько-краєзнавчий похід як провідні форми вивчення географії рідного краю у ЗЗСО.....	177
2.6.1. Методика організації й напрями діяльності краєзнавчих гуртків.	177
2.6.2. Методичні особливості організації та проведення багатоденних туристсько-краєзнавчих походів (некатегорійних).	183
Тема 2.7. Системний підхід до організації краєзнавчої роботи при вивченні географії у ЗЗСО.....	189
Перелік питань для підготовки до заліку.....	193
Список використаних джерел.....	197

ПЕРЕДМОВА

**Пізнай свій край, себе, свій рід, свій народ,
свою землю – і ти побачиш свій шлях у життя...**

Григорій Сковорода

Краєзнавство передбачає формування знань про рідний край як систему, що узгоджується зі змістом і завданнями цілого комплексу наук: географії, біології, історії, педагогіки, психології, мистецтвознавства тощо. Однак, завдання синтезу багатьох краєзнавчих досліджень вирішує, передусім, географія, оскільки в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) вона має широкі можливості комплексного пізнання рідного краю. Разом з тим всебічне вивчення окремих аспектів функціонування природи, суспільства та господарства краю силами інших спеціалістів забезпечує наукову цінність і глибину географічних узагальнень.

З огляду на вищесказане, на географічному факультеті для забезпечення спеціальності 014.07 «Середня освіта. Географія» актуальним є саме географічне краєзнавство, предметом вивчення якого є прояви географічних процесів та загальні закономірності розвитку природи й суспільства в конкретних локальних умовах.

Цілями географічного краєзнавства є не тільки формування знань про батьківщину, а й прищеплення любові до рідного краю, реалізація ідеології збереження й відновлення його природи та історико-культурних пам'яток, стимулювання бажання краще пізнати його минуле та сьогодення, щоб стати справжніми творцями благополучного майбутнього.

Освітньою програмою спеціальності 014.07 «Середня освіта. Географія» передбачено вивчення освітнього компонента «Методика шкільного географічного краєзнавства» з метою опанування студентами методичних прийомів і методів проведення краєзнавчої роботи в ЗЗСО та організації позакласної краєзнавчої діяльності учнів з географії.

Метою вивчення дисципліни є освоєння студентами теоретико-методичних основ краєзнавства, розширення їхніх знань про природні, історико-культурні та соціально-економічні особливості рідного краю, розвиток навичок застосування краєзнавчого принципу як важливого інструменту методики навчання географії в закладах загальної середньої освіти.

Матеріали посібника спрямовані в руслі основних положень вказаного освітнього компонента й забезпечують:

- розкриття теоретичних і методичних засад краєзнавства;
- висвітлення історичних особливостей розвитку географічного краєзнавства;
- обґрунтування методики використання краєзнавчого принципу навчання як елемента дидактичної системи вчителя географії;
- розширення системи знань студентів про природні й соціально-економічні особливості рідного краю, його визначні пам'ятки;
- розкриття змісту, форм та методики організації краєзнавчих досліджень у закладах загальної середньої освіти;
- формування дидактичних умов ефективного використання краєзнавчих матеріалів при вивченні географії у ЗЗСО.

Навчальне видання також розкриває:

- зміст, завдання й значення географічного краєзнавства;
- ключові терміни й поняття, парадигми, теорії, гіпотези, концепції географії та інших природничих наук;
- методику та джерела краєзнавчих досліджень;
- сутність і педагогічне значення шкільної краєзнавчої роботи;
- методи та прийоми застосування краєзнавчого принципу навчання при вивченні географії;
- основні риси природи, населення, господарства рідного краю;
- визначні природні й історико-культурні пам'ятки сучасної Волині;
- особливості просторового поширення та діяльності краєзнавчих музеїв регіону.

Підготовка майбутніх учителів до організації географічного краєзнавства у ЗЗСО здійснюється у двох взаємозв'язаних аспектах: по-перше, краєзнавство розглядається як таке, що передбачає навчальні чи наукові дослідження у навколишньому середовищі; по-друге, географічне краєзнавство є елементом методичної системи учителя географії, який, спираючись на багатий краєзнавчий матеріал, може і повинен полегшити учням засвоєння складних понять фізичної та економічної географії, захопити їх процесом пізнання природи й життя рідного краю, виховати істинних патріотів вільної і незалежної України. Адже формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, плекання в учнів любові до рідного краю, відповідального ставлення до довкілля – це головні ціннісні орієнтири для реалізації мети базової середньої освіти, визначені у Державному стандарті базової середньої освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 [42].

Навчальний посібник відображає краєзнавчу статистичну й фондову інформацію фізико-географічного та соціально-економічного змісту про Волинську область до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Автори посібника висловлюють щире вдячність ЗСУ, всім і кожному, хто захищає рідний край і робить усе можливе й неможливе для панування миру й добробуту на рідній землі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

ТЕМА 1.1.

СУТЬ І ЗАВДАННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

1.1.1. Краєзнавство як система знань про рідний край

Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідження, які спрямовані на наукове та всебічне пізнання краю [48, с. 8].

Об'єктом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а предметом – природа, населення, господарство, історичне минуле, пам'ятки матеріальної та духовної культури [48, с. 8; 96, с. 26].

Завданнями краєзнавства є [96, с. 26]:

- вивчення історичного досвіду розвитку краєзнавства;
- визначення освітніх, розвивальних та виховних цілей краєзнавства та його місця в системі освіти;
- розробка змісту краєзнавства, створення й обґрунтування програм, підручників;
- розробка форм, методів і засобів краєзнавчої роботи в ЗЗСО;
- розробка системи підготовки майбутнього вчителя до краєзнавчої роботи.

Краєзнавству приділяли велику увагу видатні українські (за місцем народження чи діяльності) вчені, педагоги й діячі культури: Х. Алчевська, М. Аркас, М. Берлинський, М. Біляшівський, П. Блонський, Г. Ващенко, Ф. Вовк, А. Волошин, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Духнович, М. Драгоманов, П. Єфименко, М. Закревський, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, А. Макаренко, М. Максимович, О. Маркевич, В. Пассек, С. Рудницький, С. Русова, Є. Сіцінський, Г. Сковорода, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, Л. Українка, К. Ушинський,

І. Франко, П. Чубинський, Д. Яворницький та ін. [172, с. 227; 78; 79, с. 86; 111, с. 110; 137; 198].

Над проблемами змісту краєзнавства в системі освіти, питаннями конкретизації форм і методів краєзнавчої роботи працювали Л. Бабенко, І. Безкоровайний, В. Бенедюк, Г. Бондаренко, Т. Бондаренко, В. Борисов, Н. Брижак, В. Бугрій, Я. Верменич, Л. Войтова, Л. Гайда, Г. Денисюк, О. Діброва, Я. Жупанський, В. Замковий, Ф. Заставний, Л. Зубко, П. Іванов, С. Китиченко, О. Ключова, С. Корзун, В. Корнєєв, А. Корчак, М. Костиця, Н. Кравець, М. Крачило, В. Круль, Н. Крюкова, С. Кузик, А. Лисенко, Р. Маньковська, Я. Мартиняк, М. Мілонов, Т. Міщенко, В. Обозний, М. Откаленко, М. Пістун, Н. Побірченко, В. Портретна, В. Прокопчук, І. Прус, В. Романько, Н. Рудницька, О. Савченко, Г. Самойленко, І. Соколов, М. Соловей, О. Сухомлинська, О. Тімець, П. Тронько, О. Шаблій, О. Шамрай, М. Швець, Ф. Шевченко, Є. Шипович, Б. Чернов, М. Янко та інші [6–18; 93; 102; 121; 166; 172; 183].

Етимологічно сам термін «краєзнавство» походить від двох слів – «край» (місцевість, територія) та «знавство» (знання), які в сукупності означають «знання про край». З плином часу визначення терміну трансформувалося [43, с. 6].

В Україні одним з перших увів в обіг поняття «краєзнавство» Іван Франко. У 1892 р. він писав, що «добре поставлена краєзнавча робота дає змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятниками і т. д. Адже це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле й сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму». У цей час краєзнавство трактувалося як народне знання про свої рідні

місця, аматорське вивчення рідного краю, невід’ємна складова освіти людей [17, с. 107; 43, с. 6].

Дослідження Т. Бондаренко свідчить, що термін «краєзнавство» з’являється в 1914 році завдяки історичу-методисту В. Уланову та географу, викладачу Запорізької гімназії В. Маньку [15, с. 90].

Поняття «краєзнавство» по-різному тлумачилось в історії та теорії педагогічної думки. В науковій літературі краєзнавство вважають і науковою дисципліною (або комплексом дисциплін), які покликані здійснювати всебічне наукове пізнання краю, і методом, дидактичним принципом, і формою позакласної роботи, і видом заняття тощо. Така невизначеність стосовно трактування сутності поняття, на думку В. Романька, зумовлена, насамперед, багатогранністю педагогічних функцій краєзнавства, а також нерозробленістю теоретичних основ досліджуваної дефініції [111, с. 110].

Серед українських учених детальне обґрунтування краєзнавства у вузькому та широкому розуміннях зробив С. Рудницький (1905). У першому випадку – це так зване етнографічне, історичне, літературне і т. ін. краєзнавство, а в другому – комплексне (синтетичне) або географічне краєзнавство, яке включає всі інші його види. Степан Рудницький відзначав, що важливими основами нації є рідна культура, історико-політичні традиції, расові ознаки, власна мова, які набирають сили лише у зв’язку з територією [166, с. 86].

Таке ж розуміння суті краєзнавства простежується й у К. Дубняка. Саме на підставі найдокладнішого вивчення всіх особливостей рідного краю вчений пропонує виявляти загальні закони розвитку природи й суспільства [44; 45]. Крім того, К. Дубняк поділяв підходи видатного геолога, географа, бібліографа академіка ВУАН, видатного дослідника Волині П. Тутковського (1858–1930) щодо наукової основи краєзнавчих досліджень [139, с. 46].

Видатний український педагог К. Ушинський розглядав краєзнавство як педагогічне явище, могутній засіб вивчення Вітчизни. Вчений вказує на безпосередній зв'язок між краєзнавством і наочним навчанням. Він одним з перших звернув увагу на необхідність розвивати в дітей «інстинкт місцевості» – здатності бачити навколишнє середовище в контексті природи, суспільства, культури, виступав за введення до навчальних планів освітніх закладів курсу, що ознайомлював би учнів з історією народу, його національним характером, психологією, культурно-історичними традиціями і звичаями [172, с. 229; 233, с. 412].

Академік П. Тронько (1969) розглядав краєзнавство як науку, предметом вивчення якої є рідний край: соціально-економічний, політичний, історичний та культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області, природних умов тощо [43, с. 8].

Історико-просторові уявлення про край, його межі, розмір на різних етапах історії залежали не тільки від природно-географічних, а й адміністративно-територіальних, політико-економічних та інших обставин, які суттєво впливали на його формування і становлення [173, с. 31].

Базове в краєзнавстві поняття «край» є багаторівневим: під ним розуміють і великі регіони, що склалися у процесі історичного розвитку як окремі історико-географічні території, і різного масштабу адміністративно-територіальної одиниці (як сучасні, так і в минулому) [181, с. 22].

Кость Дубняк поняття «край» трактував як певне територіальне утворення (район), дослідження якого дозволяє виявити загальні закономірності розвитку суспільства й природи та її впливу на господарське життя людини [139, с. 159].

Засновник краєзнавчого вивчення історії України проф. В. Антонович та його учні керувались поняттям «земля», а напрям дослідження називали «земельним».

Видатний український вчений, історик Д. Багалій відштовхувався від поняття «область», називаючи метод дослідження «обласницьким».

Український історик, громадський та політичний діяч М. Грушевський іменував території вивчення «районами», а метод – «порайонним дослідженням». Але в кожному з цих напрямків краєзнавчого дослідження проглядався край як таксономічна одиниця, де місце, простір, територія відіграють провідне значення [173, с. 31].

Знаний географ Є. Шипович у своєму посібнику з методики викладання географії [230] визначає рідний край як територію, доступну для безпосереднього вивчення та дослідження школярами. Вона є складовою і невід'ємною частиною нашої Батьківщини. Автор не дає точного територіального визначення поняття «рідний край», розкриваючи його як таке, що поступово розширюється територіально, є динамічним. Подібне твердження висловлював і відомий український педагог І. Прус, розглядаючи краєзнавство як дидактичну категорію, суть якої полягає у всебічному вивченні учнями в навчально-виховних цілях певної території за різними джерелами і, головним чином – на основі безпосередніх спостережень під керівництвом викладача [173, с. 30].

Український краєзнавець В. Обозний вважає, що під поняттям «край» необхідно розуміти територію, назва якої зафіксувалася документально й зберігалася у народній пам'яті, що свідчить про стійкість історичної самосвідомості населення [17, с. 110].

Дослідники історичного краєзнавства В. Горбик та П. Скрипник розглядають поняття «край», як певну територію, що підлягає комплексному вивченню. Визначення територіальних меж краю, на їхню думку, пов'язується із такими аспектами: 1) фізико-географічним; 2) економічним; 3) політичним; 4) етнічним. Найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний, як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району [32, с. 10].

На думку Я. Жупанського, В. Круля, Я. Мариняка об'єктом географічного краєзнавства має виступати історико-географічний край, як просторовий осяг [51; 110].

Сам край (історико-географічний край) є певним комплексом, універсальним за своєю суттю територіальним утворенням, оскільки об'єднує різні за походженням складові. У науковій літературі використовуються різні терміни на позначення цього феномену: «природно-історично-соціально-територіальний комплекс», «суспільно-територіальний комплекс» тощо [156; 181, с. 23].

Отож, під поняттям «край» прийнято розуміти частину країни, виокремлену на основі певних ознак (історичних, етнічних, фізико-географічних, економічних та інших особливостей території чи адміністративно-територіального поділу) [17, с. 110].

Рідний край – це певна частина країни, місто чи село, інше поселення, де впродовж тривалого часу живе людина, географічний чи історичний об'єкт, що в процесі життєдіяльності став для людини рідним. При цьому всі факти, процеси та явища, які вивчаються, відстежуються в даному краї комплексно, тобто в усіх їх причинно-наслідкових зв'язках [169, с. 28].

Таким чином, базовим визначенням «краєзнавства» можна вважати таке: це галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю, та сукупність знань про край: його географію, історію, економіку та інші сфери життєдіяльності; це засіб навчання і виховання національно свідомих громадян [43, с. 9].

Важливою ознакою краєзнавства є поліхронізм, у зв'язку з чим воно водночас постає і галуззю наукового пізнання, і масовим рухом, і формою громадської діяльності, і принципом виховання. Краєзнавство несе в собі унікальну можливість всебічного формування особистості через різнонаправленість адаптаційного досвіду поколінь, досвіду проживання людини в певному ландшафті. За типом воно належить до комплексних наук, оскільки поєднує природничі, історичні, мистецтвознавчі, літературні відомості, які належать до однієї місцевості. Краєзнавство ближче

до географії, бо відомості в ньому об'єднуються за територіальною ознакою, однак при цьому воно надає значущості окремим людям, історії науки, історії літератури, історії мистецтва, зокрема архітектурі певної місцевості [169, с. 26; 222, с. 10, 11].

Багатоаспектність бачення вченими цієї галузі знання, багатогранність і різноманітність структурних та функціональних її проявів пояснюють факт існування великої кількості класифікацій краєзнавства. Найбільш поширеним є виділення типів краєзнавства залежно від об'єкта вивчення. Так, А. Даринський, Л. Кривоносова, В. Круглова, В. Луканенкова виділяють краєзнавство природне, економічне, історичне, мистецтвознавче. А. Сафіуллін відзначає, що основними частинами краєзнавства є географічне, природознавче, історичне, літературне. М. Костриця виділяє три взаємопов'язані елементи краєзнавства: географічне, історичне та соціальне [205, с. 14].

Більшість дослідників основними галузевими (тематичними) видами краєзнавства, які відіграють провідну роль у вивченні місцевості, вважають: географічне (природничо-географічне), економічне, історичне та літературне краєзнавство [43, с. 17].

1.1.2. Зміст і функції географічного краєзнавства

На початку ХХІ ст. важливого світоглядного й виховного значення у ЗВО і ЗЗСО та загальноосвітній школі набуло географічне краєзнавство. Процес утвердження його як наукової дисципліни й чинника культури триває досі. Об'єктом вивчення географічного краєзнавства є природа краю в цілому, окремі її складові (клімат, рельєф, водне середовище, ґрунти, флора і фауна), що перебувають у взаємодії та створюють у сукупності єдиний природничо-територіальний комплекс (ландшафт) [43, с. 17].

Особливості географічного краєзнавства деякі вчені, зокрема Я. Жупанський та В. Круль, розкривають через призму обґрунтування структури національного краєзнавства. Автори вважають національне краєзнавство системою, яка включає такі

елементи: краєзнавство географічне, історичне та соціальне [50, с. 3]. Географічне краєзнавство враховує, насамперед, територіально-просторову специфіку проблеми та є основою для наступних частин, які формують систему національного краєзнавства. В історичному ж краєзнавстві домінуючою категорією є час, у соціальному краєзнавстві – людина. Зв'язки між структурними частинами національного краєзнавства проявляються у системі «територія – час – людина», об'єднуючим елементом якої є територія. Таким чином, географічне краєзнавство виступає основою краєзнавства національного [50, с. 3–4].

Географічне краєзнавство є поліфункціональною діяльністю. Одним із визначень терміну «функція» [з латин. *functio* – виконання, звершення] є робота когось, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось; місія [220]. Історично склалися такі функції географічного краєзнавства: інформаційно-наукова, навчально-виховна, комунікаційна, просвітницька, соціокультурна, рекреаційна, а також сприяння науковій, економічній, екологічній, освітній, виробничій та дозвільній діяльності. Зважаючи на значний пізнавальний і соціокультурний потенціал та духовну сутність, краєзнавство справедливо вважають найпатріотичнішою галуззю наукової і практичної діяльності [43, с. 9; 96, с. 27].

Відомий географ і краєзнавець М. Костриця виділяє три основні функції географічного краєзнавства [82, с. 197–198; 96, с. 27, 28].

1. Педагогічна. Вона визначає краєзнавство як дидактичний принцип. За його допомогою можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах.
2. Навчальна. Визначає краєзнавство як пропедевтичний (вступний) курс до елементарної географії.
3. Наукова. Визначає краєзнавство як складову частину географії (історії, екології тощо) з усіма притаманними для неї методами дослідження. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має багато спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними

полягає у масштабах об'єкта території. За висловом Семенова-Тянь-Шанського «географія дивиться у телескоп, краєзнавство – у мікроскоп».

Краєзнавчі знання мають велике значення при вивченні географії: вони полегшують формування провідних понять і закономірностей; сприяють глибокому усвідомленню закономірних зв'язків та процесів у географічній оболонці; забезпечують формування й розвиток практичних умінь і навичок учнів проводити навчальні дослідження в навколишньому середовищі; мають виховний вплив на особистість.

1.1.3. Вимоги до відбору та використання краєзнавчого матеріалу

Краєзнавчий матеріал є ефективним допоміжним засобом для реалізації навчальних, виховних та розвивальних цілей уроку. Успішне поєднання програмного матеріалу та краєзнавчих відомостей можливе з урахуванням відбору останніх за критеріями цілеспрямованості, багатофункціональності, доступності, систематичності, науковості й особистісної значущості для учнів [201, с. 139].

Зміст основних вимог до відбору краєзнавчого матеріалу розробив В. Обозний. На його думку [133, с. 210–211]:

- краєзнавчий матеріал повинен відповідати програмним вимогам курсів географії, мати навчально-виховне значення та сприяти формуванню наукового світогляду;
- для усвідомлення провідних географічних понять та закономірностей необхідно відбирати типовий місцевий матеріал;
- потрібно відбирати такий краєзнавчий матеріал, на основі якого учні мали б можливість розкрити, пояснити, дати оцінку явищам і фактам навколишньої дійсності, спираючись на певну базу знань;
- на уроці необхідно переосмислювати краєзнавчу інформацію, зібрану в позаурочний час.

- варто наводити місцевий матеріал як приклад у тому випадку, коли це робить більш доступним і переконливим для учнів те, що викладене у підручнику або пояснюється вчителем;
- доцільно давати учням коротку довідку про місцевий матеріал з метою самостійного дослідження ними відповідних об'єктів;
- краєзнавчий матеріал не повинен викликати перевантаження у навчанні. З цією метою необхідно виділяти головну інформацію, на основі якої встановлювати відповідні закономірності життєдіяльності природи й людського суспільства.

Основний зміст методики використання краєзнавчого матеріалу в школі полягає у:

- ґрунтовному знанні вчителем теорії й методики географічного краєзнавства;
- систематичній актуалізації знань вчителя про рідний край і використанні їх під час проведення уроків географії у тісному зв'язку з теоретичними основами географічної науки;
- мотивуванні учнів до самостійних краєзнавчих досліджень;
- емоційності в викладанні краєзнавчого матеріалу;
- пробудженні в учнів пізнавального інтересу до нових знань під час проведення екскурсій, туристичних походів по рідній місцевості [169, с. 28].

Залучений до уроку краєзнавчий матеріал може використовуватися для:

- актуалізації знань учнів;
- ілюстрації та конкретизації основних програмних положень уроку;
- збудження інтересу учнів до теми уроку;
- формування на його основі нових понять та уявлень;
- закріплення і систематизації вивченого матеріалу;
- перевірки глибини усвідомлення знань учнів;
- урізноманітнення домашньої самостійної роботи;
- посилення зв'язку навчання з життям;
- розширення кругозору учнів;

- патріотичного виховання школярів;
- естетичного виховання учнів;
- екологічного виховання дітей;
- трудового виховання школярів;
- формування самостійності учнів, розвитку їхнього мислення, спостережливості та креативності [201, с. 140].

Таким чином, завдяки використанню краєзнавчого матеріалу учні можуть «вийти» за межі підручників, осмислити історичні події у зв'язку з географічними об'єктами, побачити географічні явища наяву, відчутти й проаналізувати географічні процеси тощо. Це дає змогу зробити уроки географії більш цікавими, що, своєю чергою, сприятиме зростанню успішності учнів. Крім того, використання краєзнавчого матеріалу дає можливість вчителю всебічно розвивати особистість учня, виховувати свідомого громадянина, патріота рідного краю, сприяти розвитку спостережливості, допитливості, креативності школярів [22, с. 75, 77].

Питання для самоконтролю:

1. *Дайте визначення змісту понять: «краєзнавство», «географічне краєзнавство», «рідний край».*
2. *Хто в Україні першим ввів в обіг поняття «краєзнавство» ?*
3. *Укажіть українських вчених, педагогів, культурних діячів, які сприяли розвитку краєзнавства у ХХ ст.*
4. *Укажіть сучасних українських краєзнавців.*
5. *Хто з українських учених вперше висловив думку про трактування краєзнавства у вузькому та широкому розуміннях?*
6. *Укажіть основні галузеві (тематичні) види краєзнавства.*
7. *Охарактеризуйте структурні складові національного краєзнавства (Я. Жупанський, В. Круль).*
8. *Укажіть головні функції географічного краєзнавства.*
9. *Укажіть основні вимоги до відбору краєзнавчого матеріалу.*
10. *Яка роль краєзнавчого матеріалу в проведенні уроків з географії?*

ТЕМА 1.2.

КРАЄЗНАВЧИЙ ПРИНЦИП НАВЧАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДИДАКТИЧНОЇ СИСТЕМИ ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ

1.2.1. Зміст краєзнавчого принципу навчання

Слово «принцип» (від лат. слова *principium* – основа, первоначало) означає керівна ідея, основне правило, основна вимога до діяльності, яка витікає із встановлених наукою закономірностей. Принципами навчання називають певну систему вихідних, основних дидактичних вимог до процесу навчання, виконання яких забезпечує необхідну ефективність практичної діяльності [72, с. 15].

Краєзнавчий принцип – це використання краєзнавчої інформації для вивчення найважливіших географічних понять і закономірностей. Реалізація краєзнавчого принципу передбачає не лише ознайомлення зі своїм краєм, але й систематичне встановлення у процесі навчання зв'язків краєзнавчих знань із матеріалом, який вивчається, а також прищеплення учням практичних умінь і навичок краєзнавчого характеру.

На думку Є. Шиповича, краєзнавчий принцип у викладанні географії надає можливість навчати учнів географії згідно старого дидактичного правила – «від відомого до невідомого», «від близького до далекого». Така організація навчання дає можливість територіально розширювати краєзнавчі пошуки. Краєзнавчий принцип, – вказує автор, – дозволяє організовувати навчання від спостережень за місцевими географічними явищами до загальногеографічних висновків; від навичок досліджувати природу рідного краю до досліджень у будь-якій місцевості; від турботи про охорону природи і примноження природних багатств свого краю до турботи і охорони природних багатств держави [230, с. 64–65].

За визначенням О. Топузова, краєзнавчий принцип – «забезпечення всебічного вивчення учнями своєї місцевості та використання краєзнавчого матеріалу в процесі навчання». Автор

характеризує зміст, основні вимоги та способи реалізації краєзнавчого принципу навчання в сучасних закладах загальної середньої освіти [199, с. 85].

За висловлюванням Н. Рудницької, краєзнавчим принципом можна вважати «таку структуру змісту навчального матеріалу, яка дозволяє встановити взаємозв'язок між науково-теоретичними знаннями школярів та результатами дослідження регіону, в якому вони проживають. Реалізація краєзнавчого принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначання змісту, методів і форм навчально-виховного процесу» [185, с. 231].

На думку В. Матяш організація краєзнавчої роботи в школі вимагає врахування взаємозв'язку краєзнавчого принципу з іншими відомими дидактичними принципами, серед яких [112]:

- 1) принцип науковості (передбачає чітке наукове обґрунтування об'єкта вивчення, глибоке вивчення літератури та інших інформаційних джерел, установлення міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків, обґрунтування отриманих результатів досліджень тощо);
- 2) принцип системності та послідовності (передбачає чітке планування термінів виконання завдань в часі, регулярні спостереження й аналіз отриманих даних відповідно до особливостей прояву процесів і явищ в природі чи суспільстві тощо);
- 3) принцип доступності (передбачає, що накопичення зібраного краєзнавчого матеріалу сприяє подальшому поглибленню знань про природні, культурні явища та процеси краю);
- 4) принцип урахування індивідуальних особливостей школярів (передбачає організацію краєзнавчої роботи відповідно до вікових та індивідуальних можливостей учнів, їхніх уподобань, попередньо отриманого досвіду та ін.).

Краєзнавчий принцип – один з педагогічних принципів навчання, який означає уточнення, конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища. Головне призначення краєзнавчого принципу полягає

в тому, щоб дати можливість учневі в знайомій місцевості, в повсякденній обстановці спостерігати об'єктивну дійсність у взаємозв'язках її окремих компонентів і результати спостережень використовувати на уроках. У Новій українській школі реалізація краєзнавчого принципу навчання передбачає органічне поєднання дослідництва і творчості, навчання і виховання, краєзнавчої роботи й суспільно корисної діяльності. Трансформуючи теоретичні знання учнів в практичні уміння та навички, цей принцип реалізує і надзвичайно важливу й невідкладну місію – формування справжнього громадянина й патріота своєї рідної землі, який спроможний відстояти соборність і незалежність України, вивести її на шлях прогресу й процвітання [22, с. 75; 220].

1.2.2. Форми й методи реалізації краєзнавчого принципу навчання

У Новій українській школі одним із чільних пріоритетів є поєднання теоретичної і практичної підготовки учнів. Дієвою формою зв'язку шкільної географії з життям є краєзнавчий принцип навчання.

Основними формами й методами впровадження краєзнавчого принципу навчання є [62, с. 143–147; 224]:

- 1) вивчення краєзнавчої літератури, місцевої періодичної преси, карт своєї місцевості;
- 2) вивчення фактичного матеріалу різних організацій та установ, органів місцевого самоврядування;
- 3) бесіди зі старожилами та цікавими людьми своєї місцевості;
- 4) самостійна робота учнів з інтернет-ресурсами, спрямована на здобування ними знань про природні та соціально-економічні об'єкти й процеси свого краю;
- 5) проведення уроків на природі;
- 6) самостійні систематичні спостереження за природними, соціальними чи економічними явищами;

- 7) краєзнавча робота в ході проведення навчальних екскурсій, а також – при проведенні різних форм позакласної туристсько-краєзнавчої роботи;
- 8) використання інтелектуальних ігор краєзнавчого змісту;
- 9) проведення краєзнавчих наукових досліджень;
- 10) участь у факультативних заняттях краєзнавчого спрямування;
- 11) участь у конференціях, семінарах, тематичних виставках чи їх відвідування;
- 12) участь у фестивалях, народних ярмарках чи їх відвідування;
- 13) участь у краєзнавчих соціальних проєктах, акціях, флешмобах;
- 14) участь у діяльності краєзнавчо-туристичних об'єднань.

1.2.3. Краєзнавчі засоби навчання

Досвід учителів свідчить про широке використання на уроках краєзнавчих засобів навчання. Це, насамперед, об'єктно-натуральні засоби навчання, серед яких розрізняють:

- 1) реально-географічні об'єкти, що вивчаються учнями на місці їх розташування та сприяють формуванню безпосередніх уявлень про них (форми рельєфу, відслонення гірських порід, породи дерев, культурні пам'ятки тощо);
- 2) фрагментарно-географічні об'єкти, що включають натуральні фрагменти географічних об'єктів, які передбачені для вивчення школярами у класі (колекції гірських порід, гербарії тощо). Дидактична ефективність їх використання пов'язана із значимістю чуттєвого сприйняття на початковому етапі вивчення географії; вони мають вагомий пізнавальний, творчий та емоційний потенціал для школярів.

Фрагментарно-географічні об'єкти є важливими натуральними наочними посібниками при вивченні краєзнавства. Їх учні під керівництвом учителя і використовують, і виготовляють в процесі навчання.

Серед наочних краєзнавчих посібників розрізняють [205, с. 300]:

- натуральні: колекції мінералів, гірських порід, корисних копалин, зразків ґрунту, насіння, плодів, комах, пташиних яєць, раковин моллюсків та ін.; гербарії (типових або тих, що охороняються, культурних, дикорослих, лікарських рослин свого краю);
- картографічні: плани, карти свого села, міста чи району, настінні та настільні контурні карти своєї області, району;
- об'ємні: панорами-макети рослинних угруповань, моделі форм поверхні своєї місцевості, господарських об'єктів; діарами, панорами природних об'єктів краю (окремого поселення);
- ілюстративні: настінні картини, малюнки, альбоми, фотографії, монтажі, колажі, що відображають об'єкти та явища природного довкілля чи соціальної сфери;
- графічні: класифікаційні схеми, схеми зв'язків і взаємозв'язків об'єктів, явищ, процесів, графіки, діаграми;
- аудіовізуальні: слайди, кінофільми про природу й суспільне життя рідного краю.

Застосування краєзнавчих засобів навчання відбувається під час бесіди вчителя з учнями, яка скеровує їх розумову діяльність на аналіз та узагальнення відповідної інформації. Це дає змогу школярам виявити типові й особливі риси об'єктів, що вивчаються, та сприяє розвитку їх абстрактного мислення. Результативність використання краєзнавчих засобів навчання у процесі пізнання зростає при оптимальному поєднанні різних видів роботи учнів. Скажімо, це може бути постановка вчителем проблемних запитань і завдань, використання інтерактивних методів, поєднання традиційних і нетрадиційних підходів тощо. Вони забезпечують активізацію процесу пізнання та сприяють зростанню практичної значимості географії у загальноосвітній підготовці учнів. З метою піднесення емоційності сприйняття матеріалу доцільним є оптимальне використання художніх описів місцевих краєвидів, а також – інформаційних технологій навчання тощо.

1.2.4. Методичні особливості використання краєзнавчого принципу навчання при вивченні загальної географії

Про нерозривний зв'язок географії й краєзнавства наголошували ще С. Русова, І. Франко, С. Рудницький. Сьогодні це питання не викликає жодних сумнівів. З плином часу використання краєзнавчого принципу на уроках географії набуло нових акцентів у зв'язку з удосконаленням чи заміною деяких форм, методів та засобів навчання завдяки інтенсивному прогресу у сфері новітніх технологій, культурним надбанням суспільства на даному етапі та ціннісним вектором його розвитку.

У 6-му класі розпочинається формування системи наукових географічних знань, які є необхідною базою для вивчення наступних курсів. На початковому етапі вивчення географії педагог повинен врахувати вже сформований чуттєвий досвід шестикласників та використати його як основу при вивченні головних понять і закономірностей цієї науки.

Особливе місце в курсі загальної географії займають спостереження за погодою, результати яких учні фіксують у відповідних календарях. Ґрунтовне опрацювання зібраних матеріалів відбувається під час практичної роботи, що визначена навчальною програмою. Вона передбачає систематизацію, аналіз та узагальнення результатів краєзнавчих спостережень.

Учні складають графіки зміни температури повітря й опадів, розу вітрів тощо. Учитель скеровує роботу шестикласників на самостійне встановлення ними головних понять і закономірностей. З цією метою педагог може використати такі орієнтовні приклади запитань і завдань:

1. Користуючись матеріалами спостережень за погодою, проаналізуйте, як змінювався переважаючий напрям вітрів упродовж досліджуваного періоду. Як це позначалось на погодних умовах? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку залежність? За яких напрямків вітрів найчастіше спостерігалася хмарна й дощова погода? Чому?;

2. Яка головна причина зміни температури повітря впродовж доби? За матеріалами спостережень визначте, як залежить добовий хід температури повітря від хмарності й опадів. Чим, на вашу думку, це можна пояснити? У які години, зазвичай, спостерігається найвища температура повітря впродовж доби?
3. За матеріалами спостережень укажіть найвищі й найнижчі значення температури повітря, зафіксовані вами впродовж досліджуваного періоду. Яка погода була в ці дні? Які причини таких температурних умов? Чому? Як змінюється температура повітря впродовж року у вашій місцевості? Користуючись своїм календарем погоди, обчисліть середньомісячні значення температури повітря й побудуйте графік річного ходу температури.

Будь-яке дослідження, у тому числі навчальне, вимагає певного часу. Тому така робота повинна виконуватись упродовж навчального року. Вивчення погодних явищ шляхом самостійного переосмислення краєзнавчої інформації, зібраної учнями, сприяє підвищенню інтересу школярів до географічних знань. Таким чином учні глибше проникають у сутність найважливіших фізико-географічних процесів і явищ.

Високу результативність формування компетентностей учнів забезпечують навчальні екскурсії. Вони можуть бути як програмними, так і позапрограмними. Проведення екскурсій стимулює інтерес учнів до географічних знань і проведення різноманітних досліджень та спостережень, а вчителю дає змогу виявити захоплення дітей та глибоко вивчити психологічні особливості кожної особистості. Екскурсії виховують в учнів почуття дружби та колективізму, привчають до підтримки й взаємної допомоги.

Так, під час вивчення теми «Літосфера» учням варто провести екскурсію в місцевий кар'єр чи у місця геологічних відслонень (виходи крейди на поверхню, базальтів, пісковиків тощо), до геологічних об'єктів природно-заповідного фонду, якщо такі

присутні в околицях школи чи в межах їх транспортної чи пішої доступності, у місця прояву процесів вивітрювання, карсту, вітру чи дії інших зовнішніх процесів.

Орієнтовними прикладами запитань і завдань під час навчальної екскурсії можуть бути:

1. Які гірські породи складають земну поверхню вашого краю? Які вони за походженням? Наведіть приклади використання людиною мінералів і гірських порід вашої місцевості. Які гірські породи вашого краю здатні розчинятися у воді? Підготуйте доповідь про одну із гірських порід вашої місцевості (її фізичні та хімічні властивості, умови утворення, приклади використання у практичній діяльності людини). Проведіть дослід із використанням піску, крейди, граніту чи базальту на предмет їх розчинення у воді.
2. Як називається форма рельєфу (низовина чи височина), на якій розташоване ваше місто (селище, село)? Які ви знаєте форми рельєфу, створені людиною? Які з них ви відвідували? Які види господарської діяльності найбільше впливають на зміну рельєфу місцевості? Які ви знаєте унікальні форми рельєфу у вашій місцевості? Чому їх треба охороняти?
3. Які зовнішні процеси діють в межах вашої рідної місцевості? Які зовнішні процеси діяли на вашій місцевості у геологічному минулому? Який зовнішній процес розвивається внаслідок розчинення карбонатних порід (крейда, мергель, вапняк)? Які його геоморфологічні наслідки? Яка причина виникнення річкових долин? Яка причина виникнення ярів? Який природний процес призвів до погіршення стану автомобільних доріг вашої місцевості після зимового сезону? Де можливі зсуви у вашій місцевості? Чому?

Опановуючи знання із теми «Атмосфера» учні разом із вчителем можуть відвідати місцеву метеостанцію чи гідрометеорологічний центр і побачити процес збору та аналітичної

обробки метеорологічної інформації, відчуті важливість такої роботи для різних сфер життя й господарства.

Орієнтовними прикладами запитань і завдань під час навчальної екскурсії можуть бути:

1. Яка середньорічна температура повітря у вашій місцевості?
2. У які місяці року простежуються найвищі й найнижчі середньомісячні значення температури повітря у вашому краї?
3. Які екстремальні значення температури повітря були зафіксовані у вашій місцевості за весь період метеорологічних спостережень?
4. Який переважаючий напрям вітрів у вашій місцевості?
4. Пригадайте, яка абсолютна висота вашої місцевості. Обчисліть, який атмосферний тиск можна вважати нормальним для вашого краю.
5. Які хмари за зовнішнім виглядом характерні для вашої місцевості?
6. У які місяці року у вашій місцевості найчастіше простежуються тумани?
7. Які річні суми опадів найбільш типові для вашої місцевості?
8. Які типи погоди характерні для вашої місцевості?
9. На основі власних спостережень і різних джерел інформації проаналізуйте стан повітря у вашому населеному пункті. З'ясуйте, чи забруднене повітря. Установіть, які є джерела забруднення повітря у вашій місцевості.

При вивченні теми «Гідросфера» доречно відвідати із школярами місцеві гідрологічні об'єкти: озеро, річку, став, канал чи водосховище. Під час такої екскурсії учні можуть власноруч виміряти швидкість течії, побачити наслідки бокової ерозії, замалювати обриси річкової долини. Заздалегідь чи після екскурсійного заходу діти можуть попрацювати над питаннями походження власних назв гідрологічних об'єктів й описати їх за планом (назва, місцезнаходження витoku й гирла, ширина, довжина

й середня глибина, тип, характер берегів, живлення, особливості режиму, способи використання людиною, охоронні заходи).

Орієнтовними прикладами запитань і завдань під час навчальної екскурсії можуть бути:

1. До якого океану несуть воду річки (річка) вашої місцевості?
2. Куди впадає річка вашої місцевості?
3. Чим живляться річки вашої місцевості?
4. Звідки береться вода в озері вашої місцевості?
5. Коли на річках вашої місцевості настає повінь?
6. Коли на річках вашої місцевості бувають паводки?
7. Які живі організми населяють водойми вашого рідного краю?
8. Як люди використовують річки (озера, ставки, водосховища, канали) вашого регіону?
9. Чи є болота у вашій місцевості? Чому?
10. Які штучні водойми є у вашій місцевості? Яке їхнє господарське значення?

При вивченні тем «Біосфера та ґрунти», «Природні комплекси» із школярами доцільно відвідати місцеві поле, ліс і луки. За своїми спостереженнями та доступними джерелами інформації учні можуть описати природний комплекс своєї місцевості (балку, заплаву річки, лісову галявину, луки тощо) за таким планом: 1) гірські породи, якими складена територія; 2) форма рельєфу; 3) тип ґрунту; 4) поверхневі й підземні води (струмок, озеро, ставок, болото, джерело); 5) кліматичні умови; 6) рослинний покрив (дерева, кущі, трави); 7) тварини.

Орієнтовними прикладами запитань і завдань під час навчальної екскурсії можуть бути:

1. Які ссавці населяють природні комплекси вашого краю?
2. Які осілі та перелітні птахи вашої місцевості вам відомі?
3. Які риби живуть у водоймах вашого регіону?
4. Які плазуни та земноводні населяють природні комплекси вашої місцевості?
5. Які червонокнижні тварини вашої місцевості вам відомі?

6. Які рослини зростають на луках вашої місцевості?
7. Які головні деревні породи зростають у лісах вашого краю?
8. Які водні та прибережні рослини вашого регіону ви знаєте?
9. Які червонокнижні рослини вашого краю вам відомі?
10. Які типи ґрунтів найбільш поширені у вашій місцевості? Чи родючі вони? Які сільськогосподарські культури на них вирощують?

1.2.5. Методичні особливості використання краєзнавчого принципу навчання при вивченні географії України

Особливість застосування краєзнавчого принципу при вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення» (8-й клас) полягає в тому, що: 1) він ґрунтується на певній системі знань про рідний край, зокрема, школярі вже усвідомили природні особливості як найближчого довкілля, так і географічної оболонки загалом; 2) учні володіють певними навичками організації краєзнавчих досліджень у навколишній місцевості.

Процес осмислення краєзнавчої інформації при вивченні фізико-географічних особливостей України можна відобразити у такій послідовності:

1. Відтворення у пам'яті інформації про природні характеристики довкілля.
2. Вивчення нової інформації про особливості певної території України, що визначено навчальною програмою.
3. Порівняння особливостей довкілля та території, що вивчається на уроці, виявлення їх спільних і відмінних рис.
4. Аналіз та узагальнення найсуттєвішої інформації та формування нових знань.

Використання краєзнавчої інформації як базової забезпечує розвиток в учнів порівняльного підходу до характеристики фізико-географічних процесів і явищ та сприяє глибшому розкриттю закономірних залежностей у природному середовищі.

Позитивним є те, що при вивченні природи й населення України навчальною програмою передбачено опрацювання розділу «Природа та населення свого адміністративного регіону».

Орієнтовними прикладами запитань і завдань для ефективного опанування цієї теми можуть бути:

1. На яких тектонічних структурах України розміщена територія вашої області?
2. Якої сили землетруси можливі на території області? Чому?
3. Які геологічні відклади за літологією поширені у вашій місцевості?
4. Які за походженням четвертинні відклади найбільш поширені у вашій місцевості?
5. Які відклади (за віком і літологією) є рельєфоутворюючими на території області?
6. Укажіть основні форми рельєфу в межах області.
7. Яка найвища висотна відмітка вашого регіону?
8. Яка найнижча висотна відмітка вашого регіону?
9. Які екзогенні процеси мають місце на території вашої місцевості?
10. Назвіть характерні для Вашої місцевості антропогенні форми рельєфу. З якими видами господарської діяльності пов'язане їх утворення?
11. У якому кліматичному поясі знаходиться ваш регіон?
12. Укажіть величини основних кліматичних показників області.
13. У які місяці року в вашому краї найхолодніше й найтепліше? Чому?
14. У який період року у вашому краї випадає найбільше опадів? Чому?
15. Вітри яких напрямків переважають у вашому регіоні? Як це впливає на його погодно-кліматичні умови?
16. Чи мають прояв глобальні кліматичні зміни у вашому регіоні?
17. Скільки річок нараховується в області?
18. У які моря несуть воду річки вашого краю?
19. Назвіть основні водотоки області.

20. Яка з річок області є найдовшою?
21. У якому напрямку течуть річки вашого регіону? Чому?
22. Який вид живлення водойм вашого краю домінуючий?
23. Скільки озер нараховується в межах області?
24. Якого походження озера вашого краю?
25. Назвіть найбільше (найглибше, найвідоміше) озеро вашого краю.
26. Які штучні водойми є на території вашої місцевості? Для чого їх створюють?
27. Укажіть найбільш поширені типи ґрунтів вашого регіону.
28. На яких гірських породах сформувалися ґрунти вашої місцевості?
29. Які ґрунти у вашому краї є найродючішими?
30. Які деревні породи найбільш поширені в лісах вашої області?
31. Назвіть рідкісні рослини вашого регіону.
32. Назвіть найбільш поширені на території вашого краю лікарські рослини.
33. Укажіть відомі вам їстівні гриби рідної місцевості.
34. Укажіть найбільш поширені на території регіону ягідники.
35. Назвіть найтипівіших представників болотної рослинності вашої місцевості.
36. Укажіть найтипівіших представників лучної рослинності вашої місцевості.
37. Які рослини населяють водойми вашого краю?
38. Які ви знаєте червонокнижні рослини вашого регіону?
39. Скільки всього видів тварин виявлено на території області?
40. Назвіть види тварин, які мешкають у лісах вашої місцевості.
41. Назвіть ссавців, які населяють водні біоценози краю.
42. Які види плазунів поширені на території області? Чи є серед них отруйні?
43. Назвіть найбільш поширені у вашому регіоні види риб.
44. Назвіть види земноводних, які мешкають на території регіону.
45. Які види орнітофауни найбільш поширені у вашій місцевості?
46. Чи знаєте ви червонокнижних птахів вашого краю?

47. Назвіть перелітних птахів рідного краю.
48. Які види осілих птахів населяють територію вашої місцевості?
49. Які види безхребетних представлені на території регіону?
50. Які природні ресурси визначають спеціалізацію господарства вашої області?
51. В якій частині області більш багатші лісові ресурси? Чому?
52. На які мінеральні ресурси багата ваша область?
53. Назвіть найцінніші природні рекреаційні ресурси вашого краю.
54. Які категорії природно-заповідних об'єктів представлені на території вашої області?
55. Яка чисельність наявного населення вашої області?
56. Яка кількість населення проживає в обласному центрі?
57. Які найбільші за людністю міста і села вашої області?
58. Які тенденції простежуються в розміщенні населення вашої області? Поясніть.
59. Які тенденції природного руху населення простежуються в області останніми роками? Які чинники впливають на динаміку природного руху населення?
60. Який розподіл населення області за віковими групами?
61. Яке співвідношення чоловіків і жінок в області?
62. Яке співвідношення міського та сільського населення у вашій області? Яка тенденція зміни рівня урбанізації регіону? Чому?
63. Які показники й тенденції міграційного руху населення характерні для вашого регіону?
64. У які країни світу найчастіше виїжджають мешканці вашої області? Як ви думаєте, чому?
65. З яких країн прибуває найбільше приїжджих у вашу область? Чому?

Вивчення розділу «Природа та населення свого адміністративного регіону» створює для вчителя можливість організації навчання та виховання учнів на конкретних прикладах наслідків взаємодії людини та природи у своєму краї.

Орієнтовними прикладами запитань і завдань для усвідомлення цих взаємозв'язків можуть бути:

1. Які види антропогенних втручань нині найбільш негативно впливають на екологічну ситуацію у вашій області?
2. Які геологічні відклади вашого краю і яким чином використовує їх людина у своїй господарській діяльності?
3. Укажіть негативні наслідки видобутку корисних копалин у вашій області?
4. Чи змінює людська діяльність рельєф вашого регіону? Наведіть приклади.
5. Які геоморфологічні риси території області є сприятливими (несприятливими) для ведення господарської діяльності?
6. Назвіть найбільш несприятливі для господарської діяльності геоморфологічні процеси, що мають прояв на території області.
7. З якими видами господарської діяльності найбільше пов'язані перетворення рельєфу у вашій області?
8. Які види господарської діяльності людини найбільш істотно впливають на клімат вашої області?
9. Як змінюються умови проживання та господарської діяльності людини області в умовах глобального потепління клімату?
10. Як глобальне потепління може вплинути на спеціалізацію сільського господарства вашого краю?
11. Чи є антропогенні причини зміни водного режиму річок та озер вашого регіону?
12. Як можна охарактеризувати екологічний стан річок та озер вашої області?
13. Наведіть приклади благоустрою рекреаційних зон біля водойм краю.
14. Як господарська діяльність людини впливає на термічний режим місцевих водойм?
15. Яке господарське значення природних і штучних водойм області?
16. Які підприємства області є найбільш екологічно небезпечними для довкілля?
17. Назвіть головні екологічні проблеми, пов'язані з використанням ґрунтового покриву вашої області.

18. Які меліоративні заходи актуальні для ґрунтів вашої місцевості?
19. Які протиерозійні заходи є найбільш доцільними для рекультивації деградованих ґрунтів краю?
20. Які головні проблеми лісокористування у вашій області?
21. Укажіть основні заходи збереження й відновлення лісів краю.
22. Укажіть основні заходи збереження й відновлення флори й фауни вашої місцевості.
23. Укажіть основні проблеми функціонування й перспективи використання природно-заповідних територій вашої області.
24. Які події останніх років глобального, регіонального та локального масштабу мають (або/і будуть мати) найбільший вплив на природний та механічний рух населення у вашій області?

Використання краєзнавчих матеріалів при вивченні курсу географії «Україна і світове господарство» (9-й клас) сприяє глибокому усвідомленню учнями органічної єдності природи, людини й господарства.

Орієнтовними прикладами запитань і завдань для усвідомлення цих взаємозв'язків, а також ролі та місця господарства області в економіці України та світу можуть бути:

1. Які природно-сировинні ресурси області сприяють розвитку промисловості?
2. На яку сировинну базу спирається добувна промисловість вашої області?
3. Назвіть головні галузі переробної промисловості області.
4. Яка галузь промисловості домінує за обсягами виробництва продукції?
5. Назвіть основні промислові підприємства регіону.
6. Які галузі промисловості області працюють на привізній сировині, а які – на власній?
7. Які галузі харчової промисловості вашої області орієнтуються у своєму розміщенні переважно на споживача, а які – на сировинну базу?

8. Які перспективи розвитку промисловості вашої області?
9. Назвіть галузі спеціалізації аграрного сектора економіки області.
10. Які сільськогосподарські культури вирощують в області?
11. Назвіть галузі спеціалізації тваринництва області.
12. Чи є просторові відмінності в територіальній організації тваринництва області? Чому?
13. Які види транспорту розвинені у вашій області?
14. Назвіть основні залізничні станції в області.
15. Чи розвинений в області авіаційний транспорт?
16. Чи можливий на річках області розвиток судноплавства?
17. Що транспортують трубопроводами на території області?
18. Скільки закладів дошкільної освіти нараховується в області?
19. Скільки закладів загальної середньої освіти нараховується в області?
20. Які університети та інститути діють у вашому регіоні?
21. Скільки бібліотек налічується в області?
22. Скільки професійних театрів функціонує в області? Назвіть їх.
23. Яка кількість музеїв діє в області?
24. Назвіть найвідоміші музеї обласного центру та області.
25. Скільки країн-партнерів має ваша область у зовнішній торгівлі товарами?
26. Скільки країн-партнерів має ваша область у зовнішній торгівлі послугами?
27. Які послуги й товари переважають у структурі імпорту області?
28. Які послуги й товари переважають у структурі експорту області?
29. Які торгівельні марки вашої області найбільш знані в Україні та за кордоном?
30. У які країни область експортує найбільше послуг і товарів?
31. З яких країн в область імпортується найбільше послуг і товарів?
32. Чим відрізняються географічні структури імпорту послуг і товарів області та України?

33. Чим відрізняються географічні структури експорту послуг і товарів області та України?
34. Укажіть позитивні зміни в зовнішньоекономічній діяльності області впродовж останніх років?
35. Укажіть перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності вашого регіону.

1.2.6. Інтерактивні технології в краєзнавстві

Інтерактивне (від англ. *inter* – взаємний, *action* – дія) навчання – це перш за все діалогове навчання, в ході якого здійснюється взаємодія вчителя та учня [131, с. 4].

Інтерактивний режим організації навчально-пізнавальної роботи учнів – це спільна діяльність школярів, суть якої полягає у взаємонавчанні, у процесі якого учні творчо взаємодіють і обмінюються інформацією, спільно розв'язують проблеми, моделюють різні ситуації та оцінюють колективні й особисті дії [199, с. 312].

Процес навчання передбачає співпрацю педагога і школярів. Він реалізується за принципом «учень здобуває знання та навчає інших». Тобто, кожен школяр освоює частину географічних знань і вмінь та обмінюється ними з другими. Провідним мотивом у навчанні учня є необхідність передати засвоєні знання і вміння своїм однокласникам. Така діяльність забезпечує інтелектуальну впевненість дітей та комфортні умови навчання.

Інтерактивний режим організації навчання характеризується такими особливостями: 1) вчитель і учень є рівноправними суб'єктами, 2) проходить постійна активна взаємодія всіх школярів, 3) здійснюється взаємонавчання учнів, 4) відсутнє домінування між учасниками навчального процесу та їх думками.

Інтерактивне навчання ґрунтується на комунікативній моделі формування географічних знань і вмінь. Її застосування передбачає такі цілі: 1) розвиток критичного і логічного мислення учнів; 2) розвиток навичок школярів обмінюватись інформацією між двома (діалог) або більше (полілог) співрозмовниками та вмінь

публічно виступати; 3) формування здібностей учнів висловлювати власні думки й аргументовано відстоювати їх; 4) розвиток вмінь школярів ефективно співпрацювати, слухати однокласників, оцінювати їх погляди і співвідносити з власними та знаходити розумний компроміс; 5) сприяння розвитку навичок культури мовлення учнів.

Інтерактивне навчання має високу ефективність засвоєння навчального матеріалу, оскільки впливає не лише на свідомість учнів, але й на їх почуття і волю. Про це свідчать такі результати педагогічних досліджень: на лекції учень засвоює 5 % навчального матеріалу, у процесі читання – 10 %, у ході перегляду відео- й аудіоматеріалів – 20 %, під час демонстрування матеріалів – 30 %, у процесі дискусії – 50 %, у ході практичної діяльності – 75 %, при застосуванні щойно засвоєних знань з метою навчання інших – 90 % [168, с. 9].

Для досягнення високої ефективності використання інтерактивних технологій необхідним є дотримання низки педагогічних умов, серед яких: здійснення ретельної підготовки до організації та проведення заняття; створення психологічно комфортної атмосфери; забезпечення активної взаємодії учасників освітнього процесу із залученням кожного до спільної діяльності; створення ситуацій успіху; постійний контроль досягнень поставлених цілей (вони повинні бути чітко сформульовані і легко контрольовані) та ін.

Існує відмінність у постановці мети краєзнавчих завдань при застосуванні інтерактивних форм роботи від традиційної фронтальної або групової. В традиційній технології переважає постановка однакових чи подібних завдань для кожного, що сприяє конкуренції й змаганню, то інтерактивна технологія передбачає наявність мети, яка досягається спільними зусиллями учнів класу. При цьому здійснюється розподіл функцій та обов'язків між учасниками діяльності, забезпечується співробітництво, засноване на взаємодопомозі й взаємонавчанні [100, с. 90].

Треба зазначити, що методика співпраці та взаємонавчання учнів практикувалась в Україні ще у 1920-ті роки. Зокрема, на ній ґрунтувався бригадно-лабораторний метод, що був поширений у ті часи. Нині методику інтерактивного режиму навчання розроблено у відповідності до вимог Нової української школи. До сучасних технологій колективно-групового навчання можна віднести спільний проєкт, мозковий штурм, ділові ігри, полілоги (обговорення проблеми в загальному колі).

Однією з важливих та ефективних інтерактивних технологій навчання є «Спільний проєкт». Результативність роботи учнів зростає при використанні краєзнавчих матеріалів. Так, у 8-му класі при вивченні розділу «Природа та населення свого адміністративного регіону» передбачається екскурсія для ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості (Географія: Україна у світі: природа, населення) [30, с. 52–53]. На цьому етапі вивчення географії, коли в учнів сформована певна база знань та практичних умінь, вчитель має можливість результативно використати кооперовано-групову інтерактивну форму організації навчання. Вона полягає в тому, що проблемне завдання вирішує спільно весь класний колектив. Зокрема, підводячи підсумки екскурсії, педагог спрямовує діяльність восьмикласників на розробку «спільного проєкту природоохоронного комплексу (ПК)» на території свого регіону. Для забезпечення ефективної роботи він чітко формулює мету, завдання й окреслює результати, яких він очікує від учнів, та ознайомлює їх із системою оцінювання.

На початку такої проектної діяльності школярі під керівництвом учителя об'єднуються у робочі групи (по 5 учнів), для кожної з яких педагог визначає завдання, спрямовані на розробку «спільного проєкту природоохоронного комплексу». Такі завдання є різними за змістом, але в сукупності висвітлюють проблему загалом. У нашому прикладі орієнтовними з них можуть бути такі:

- 1) аргументувати назву, охарактеризувати географічне положення та скласти картосхему ПК;

- 2) обґрунтувати причини (передумови) утворення ПК;
- 3) охарактеризувати типові географічні особливості та найцікавіші об'єкти ПК;
- 4) розкрити перспективи й проблеми функціонування ПК.

При розподілі завдань вчитель має враховувати інтереси школярів.

У кожній робочій групі обирається керівник, який пропонує її учасникам по чергово висловитися щодо організації роботи. У ході бесіди розподіляються обов'язки, визначається зміст виконання завдань кожним учнем та обирається доповідач. Усі члени робочих груп беруть участь у пошуках необхідної інформації, а також індивідуально готуються до підведення підсумків «спільного проєкту» класного колективу.

Спираючись на те, що спілкування школярів організовується на основі ґрунтовного володіння знаннями, вміннями та навичками, педагог використовує інтерактивний вид діяльності «пошук інформації», що передбачає групове знаходження необхідних матеріалів для доповнення проєкту новим цікавим змістом. Така робота вимагає творчої співпраці учнів між собою та учнів і вчителя. Відповідна діяльність спрямовується на розвиток у школярів навичок роботи з літературними джерелами, розвиває їх критичне мислення, а також забезпечує потребу кожного учня у самореалізації.

На основі осмислення результатів навчальних пошуків представники робочих груп звітуються про виконання завдань «спільного проєкту». На цьому етапі вчитель організовує активне спілкування (полілог) восьмикласників, спрямоване на виокремлення провідних ідей «спільного проєкту». Скажімо, кожен виступ доповідача доброзичливо обговорюється, супроводжується запитаннями, проводяться відповідні узагальнення; до роботи залучаються всі учні класу. Підсумком пошукової діяльності восьмикласників є обґрунтування «спільного проєкту». Вчитель підводить загальні висновки та коментує результати роботи школярів.

Красназавчі матеріали також є ефективним засобом навчання при проведенні ділової гри. Наприклад, при вивченні свого адміністративного регіону для ділової гри можна обрати тему «Проблема розвитку підприємств свого міста чи області («Україна у світі: природа, населення», 8-й клас)». При цьому слід поділити учнів на групи таким чином, щоб на уроці кожна з них виконувала роль представників одного з підприємств, розкриваючи особливості його функціонування (кількість груп у відповідності до кількості підприємств). Впродовж уроку організація ділового спілкування у групах та між ними спрямовується на вивчення учнями особливостей і тенденцій сучасного розвитку головних підприємств міста (області), проблем і перспектив їх подальшого функціонування.

«Мозковий штурм» – популярний метод пошуку нових ідей та рішень. Його мета полягає у тому, щоб зібрати якомога більше ідей учнів щодо обговорюваної проблеми впродовж обмеженого часу. Відповідна робота часто використовується для розробки кількох варіантів вирішення певної географічної проблеми. Як один з прикладів, метод «мозковий штурм» можна використати при вивченні теми «Сільське господарство» у курсі географії «Україна і світове господарство». Зокрема, перед дев'ятикласниками ставиться проблема «Обґрунтуй свою позицію щодо впровадження ринку земельних ресурсів в Україні» [30, с. 56].

На початку уроку вчитель проводить актуалізацію опорних знань учнів та чітко формулює навчальну проблему. Він пояснює особливості роботи на уроці та організовує індивідуальну роботу дев'ятикласників (5 хв.), спрямовану на зосередження уваги на проблемі та на осмисленні варіантів її вирішення. Серед учнів класу (за їхнім бажанням) обирається ведучий, який є помічником педагога. Він бере участь у залученні учасників групи до почергових висловлювань, стежить за часом тощо. Його обрання сприяє зменшенню психологічної напруженості при висловлюваннях школярів та регламентуванню діяльності колективу.

Наступний етап – це безпосередній «мозковий штурм», метою якого є збір максимальної кількості ідей учнів впродовж обмеженого часу. Дев'ятикласники обґрунтовують власні думки, супроводжуючи їх прикладами. Вчитель активізує діяльність учнів, акцентуючи увагу на кількості ідей, виключаючи критику. Всі ідеї (навіть фантастичні) школярів занотовуються на класній дошці, що спонукає кожного на подальше їх переосмислення. Учнів заохочують до якомога більшої кількості ідей, які в остаточному підсумку породжують якість.

При обговоренні проблем щодо впровадження ринку земельних ресурсів в Україні, дев'ятикласники можуть висловлювати різні судження, серед них: а) право на придбання сільськогосподарських земель повинні мати лише українські громадяни; б) відповідне право можуть мати також іноземні громадяни; в) мають бути обмеження щодо привласнення однією особою обсягу земельних ділянок; г) не повинні встановлюватися обмеження щодо обсягу привласнення землі; д) перевагу на придбання землі слід надавати тим громадянам, які впродовж тривалого часу її використовували; е) першочергове право на купівлю землі повинні мати ті особи, у яких є достатньо коштів для отримання найвищої продуктивності. Після того, коли зібрані та зафіксовані на дошці всі ідеї, учням надається час для їх аналізу та переосмислення. Результати дослідження підтверджують, що нові знання, отримані впродовж уроку, спонукають школярів розвивати, а також змінювати ідеї, які попередньо вони висловлювали.

Завершальним етапом «мозкового штурму» є аналіз, оцінювання та відбір ідей, критеріями яких можуть бути: актуальність сьогодні і в перспективі, оригінальність, швидкість втілення тощо. Учнів можна запропонувати обрати найкращі ідеї (не більше двох), вибір кожної з яких фіксується на дошці одним балом. Найбільш оптимальні ідеї визначаються на основі підсумкової кількості балів. Педагог узагальнює результати «мозкового штурму» і організовує спільне обговорення кращих ідей та їх захист. Використання «мозкового штурму» навчає учнів

вільно висловлювати і обґрунтовувати власні думки та спонукає їх до творчості.

Загальновідомо, що ефективність формування компетентностей учнів зростає при поєднанні різних методів, прийомів, засобів та форм краєзнавчої роботи. Зокрема, урізноманітнення діяльності школярів інтерактивними формами й методами навчання забезпечує активізацію процесу пізнання та підсилює значимість географії. Краєзнавчий принцип при цьому сприяє формуванню ґрунтовних знань учнів та вмінь використовувати їх у практичній діяльності. Опрацювання на уроці краєзнавчої інформації, отриманої учнями у позаурочний час, забезпечує розвиток їхнього абстрактного мислення. Продуктивному формуванню компетентностей школярів сприяє поступове ускладнення краєзнавчих завдань.

Інтерактивні технології відіграють важливу роль у сучасній освіті, адже вони здатні створити комфортні умови навчання, за яких кожен учасник відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність. Їхня перевага полягає в тому, що учні займають активну позицію у засвоєнні знань й свідомо опановують різні рівні пізнання (знання, розуміння, застосування, оцінювання). При цьому значно підвищується роль особистості учителя – він є лідером, організатором [100, с. 90]. Однак, варто зазначити, що проєктування й проведення уроків з використанням інтерактивних технологій потребують, насамперед, компетентності в цих технологіях самого учителя, його вміння діяти відповідно до ситуації, не втрачаючи при цьому зв'язку з поставленою метою і завданнями й забезпечуючи психологічний комфорт взаємодії для всіх учасників процесу.

Питання для самоконтролю:

- 1. Охарактеризуйте суть краєзнавчого принципу навчання.*
- 2. Укажіть основні форми й методи впровадження краєзнавчого принципу навчання.*
- 3. Назвіть краєзнавчі засоби навчання.*

4. Від чого залежить результативність використання краєзнавчих засобів навчання у процесі пізнання?
5. Охарактеризуйте методичні особливості організації спостереження за погодою у 6-му класі.
6. Охарактеризуйте методичні особливості організації та проведення навчальних екскурсій відповідно до тематичних розділів шкільного курсу географії 6-го класу.
7. Розкрийте особливості застосування краєзнавчого принципу навчання при вивченні шкільних курсів географії 8-го і 9-го класів.
8. Розкрийте приклади взаємозв'язку урочної та позакласної краєзнавчої роботи при вивченні географії.
9. Які інтерактивні технології сприяють високій ефективності засвоєння навчального матеріалу краєзнавчого змісту?
10. Обґрунтуйте власні приклади використання краєзнавчого принципу навчання при вивченні географії.

ТЕМА 1.3.

ЗАРОДЖЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА ІСТОРІЯ ЙОГО РОЗВИТКУ

1.3.1. Краєзнавчі матеріали античного періоду

Перші краєзнавчі описи українських земель були зроблені стародавніми греками у античний період. Геродот описав природу, історію, культуру, побут, звичаї, релігійні уявлення, господарство племен Скіфії («Історія в дев'яти книгах...») та міфи про їхнє походження [81, с. 34]. «Батько історії», як часто називають Геродота, пропагував ідею єдності хорологічного (просторового) і хронологічного (історичного) підходів у науці й наголошував на взаємозв'язку історії та географії (історія повинна трактуватися географічно, а географія – історично). Геродот, якого без будь-якого перебільшення можна назвати і «батьком географії», багато зробив у галузі історичної географії, займаючись відтворенням минулої географічної реальності й виявленням закономірностей

географічних змін у часі. Переконливі та яскраві описи традицій народів дають підстави вважати Геродота ще й «батьком етнографії» [24, с. 25].

Різноманітні краєзнавчі відомості про Північне Причорномор'я містяться і в «Географії» Страбона. Його 17-томний твір вміщує подробиці, яких немає більше в жодного античного автора. Вчений не прагнув писати про загальновідомі речі, особливо, якщо вони не були пов'язані з географічними завданнями [188, с. 3]. При цьому Страбон підкреслював практичне значення географії. Наприклад, в своїх описах він наголошував, що тесля, який збирається будувати дім, або архітектор, який планує споруджувати місто, повинні враховувати особливості навколишньої природи [81, с. 34].

Територія України відображалась і на картах Клавдія Птоломея. Вчений розрізняв географію і хорографію, за сучасною термінологією – загальну географію і країнознавство. Географія різниться від хорографії тим, зазначав учений, що друга розглядає кожену місцевість детально, позначаючи у ній поселення, округи, невеликі річки тощо (сучасне краєзнавство). Трактатування хорографії передбачає, у певній мірі, краєзнавчі дослідження [81, с. 34–36].

Басейни Чорного й Азовського морів, Кримський півострів, річки Дон, Дніпро, Південний Буг, Дунай, Дністер відображені на карті Помпонія Мели [166, с. 12].

Наші предки завжди цікавились природними особливостями свого краю. Свідченням цього є чаша IV ст. із зображенням сонячного календаря, яку знайдено під час археологічних розкопок у 1962 р. в Хмельницькій області. Календар містить інформацію про землеробство, спостереження за порами року, погодою, сезонними явищами у житті рослин тощо [81, с. 34–36]. Безумовно, що подібні краєзнавчі спостереження передавалися від покоління до покоління, від однієї культури до іншої, мали зв'язок із практичною діяльністю наших предків.

1.3.2. Літописи й подорожні записки як джерела краєзнавчої інформації

Важливим джерелом краєзнавчої інформації є літописи Київського періоду. Їх повне зібрання нараховує 37 томів. У першому збереженому українському літописі «Повість минулих літ» краєзнавчі відомості були систематизовані вченим-ченцем Нестором за період від 852 р. до 1117 р. включно. У творі подається багато інформації про орографію, рослинний і тваринний світ нашого краю, його народи, особливості їх розселення. У ньому знаходимо багато краєзнавчих відомостей про заснування міст на Правобережній, Лівобережній Україні, будівництво храмів у Києві, Чернігові, Вишгороді, Білгороді та інших містах, оборону їх від кочівників-печенігів і половців тощо. Хронологічним продовженням цього твору є Київський літопис, що охоплює події від 1118 до 1198 рр. Майже все XIII століття (1209–1292 рр.) відображено у Галицько-Волинському літописі [81, с. 35]. Багато краєзнавчих матеріалів міститься також у монастирських літописах-хроніках: Межигірському, Підгорецькому, Густинському, Мгарському.

Літописи засвідчують краєзнавчі метеорологічні, ботанічні, фенологічні спостереження. Зокрема, містять дати таких грізних стихійних явищ природи як засухи, бурі, градобої, повені, нашестя сарани, землетруси, сонячні затемнення, теплі й холодні зими, осінні та весняні заморозки, зливові дощі тощо. Наводяться краєзнавчі описи рельєфу, гідрографії, рослинності й тваринного світу окремих місцевостей. Оскільки літописи склалися впродовж тривалого часу, то зміну природних умов та суспільних подій і явищ можна простежити в динаміці.

Накопиченню й поширенню краєзнавчої інформації про Україну сприяли також іноземні дослідники, купці, послы, священники, які мандрували її просторами. Їх можна вважати справжніми краєзнавцями, оскільки вони цікавилися усім: історією, географією, топонімією краю, його мешканцями, плануванням й забудовою міст тощо. Саме тому ці праці мандрівницько-мемуарного жанру сміливо зараховують до краєзнавчої літератури

про Україну. Прикладом таких праць є подорожні записки німецького єпископа-проповідника Бруно з Кверфурта, який на початку XI ст. по дорозі до печенігів побував у Києві, був гостем великого князя Володимира; папського посла до Монголії Плано Карпіні, який, їдучи через Чехію, Польщу, Русь, у 1246 р. відвідав Київ; посла французького короля Людовика IX до татарської Орди Вільгельм Рубрук, який у 1252 р. здійснював подорож з Царгороду через Крим, Перекоп, Донщину [43, с. 32].

Формування знань у часи Київської держави ґрунтувалось, переважно, на механічному запам'ятовуванні певних суджень та понять. Використання ж краєзнавчого матеріалу сприяло свідомому осмисленню інформації. Школи та навчальні групи створювались здебільшого при монастирях. У навчальному процесі використовувались наочні посібники, зокрема, картини із зображенням сюжетів рідного краю, описи подорожей вітчизняних мандрівників і купців, фольклорні твори. Знання про географічне середовище формувалось, зазвичай, в поєднанні з відомостями про історичні події та героїчні подвиги нашого народу. Таку інформаційно-краєзнавчу складову містить видатний твір «Слово о полку Ігоревім». Читаючи його, тогочасні школярі дізнавалися про героїчні подвиги Ігоря, Всеволода, Бояна. Великий виховний вплив на дітей мали так звані «слави» – похвальні промови на честь князів і військових перемог. У сімейному та громадському вихованні важливу роль відігравали казки, пісні, перекази, у яких відображалось життя населення. Знання та практичні вміння дітей розширювались у процесі організації деяких промислів. Зокрема, підлітків залучали до збору ягід, лікарських рослин тощо, що сприяло вивченню особливостей довкілля. Дітям прищеплювали навички землеробської праці та ремесла. Це також можна розглядати як елементи краєзнавчого підходу до процесу формування особистості [3, с. 65].

1.3.3. Особливості розвитку краєзнавства у XV–XVII ст.

Розвиток географічного краєзнавства тісно пов'язаний з історією географічних досліджень. Наприкінці XV ст. розпочалася епоха Великих географічних відкриттів. Горизонти географічної науки розширилися. Активне накопичення різноманітної географічно-краєзнавчої інформації про Україну відбувалося завдяки і вітчизняним, і західноєвропейським дослідженням. Свідченням цього є понад 50 праць французьких, італійських, німецьких, польських та інших авторів, які залишили географічні й краєзнавчі описи українських земель [81, с. 35]. Так, західноєвропейський дипломат Жильбер де Лянуа, який у 1421 р. подорожував Україною, описав свої спогади про Судову Вишню, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Посол Венеціанської Республіки до перського шаха Амвросія Контаріні, подорожуючи теренами України у 1473–1474 рр., залишив детальний опис Луцька, Житомира, Києва та побутових подробиць життя містян. Природа Київщини та Києва, ґрунти, їх родючість, культурні й дикорослі рослини, тваринний світ, бджільництво охарактеризовані в щоденнику подорожі Михайла Литвина, яку він здійснив у 1550 р. [43, с. 32].

Хвиля відродження українського краєзнавства у XVI–XVII ст. співпала з розвитком братських шкіл і поширенням шкільництва серед широких верств українського населення.

Великий вплив на розвиток педагогічної думки та організацію шкільництва в Україні того часу мала Острозька слов'яно-греко-латинська школа (академія), заснована князем Костянтином-Василем Острозьким ще у 1576 році в м. Острозі. За її зразком діяли пізніші братські школи. Найдіяльнішими серед них були Львівське (Успенське), Київське (Богоявленське) і Луцьке (Луцьке братство Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього) братства.

Навчання у братських школах було насичене прагненням розвинути у дітей любов до рідного народу, його мови, звичаїв, віри, що сприяло піднесенню національної свідомості українського

народу. У книгах, за якими здійснювалось навчання, використовувались місцеві приклади історико-географічного характеру. Теоретичний матеріал пов'язувався із виконанням практичних завдань. Вивчаючи, наприклад, військову справу, молодь вчилася орієнтуватися на місцевості, складати простий план тощо [113, с. 48].

У 1632 р. Петром Могилою була створена Києво-Братська колегія, яка згодом отримала статус академії і за часи свого існування була одним з найбільших та найвидатніших навчальних осередків у Східній Європі.

Педагогічний досвід братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академії успадкували й розвинули національні освітні заклади наступних століть.

Вагому роль у краєзнавчих дослідженнях території України XVII ст. відіграли іноземці, серед яких французький інженер, картограф Гійом де Боплан. У своїй праці «Опис України» (1651 р.) він висвітлив її природу й побут населення того часу.

Унікальні краєзнавчі відомості про географічні, ботанічні, етнографічні, демографічні особливості Волині й Поділля, описи 272 українських населених пунктів та інформацію про їх походження залишив у своєму «Щоденнику» німець за місцем народження Ульріх фон Вердум, який неодноразово подорожував українськими землями у 70-их рр. XVII ст. [43, с. 34].

Описи Львова, Києва, Ярослава, Тернополя, Константинова, Хотина, Перемишля та інших міст кінця XVI–поч. XVII ст. zostалися в щоденниках купця, мандрівника, ченця ордену домініканців Мартина Груневега [43, с. 34].

Саме в XVII ст. була обґрунтована ідея використання краєзнавчих матеріалів у навчанні. Велика заслуга у цьому належить чеському педагогу Я. Коменському. У своїй праці «Велика дидактика» він розглядає процес навчання як такий, що розпочинається з вивчення найближчого довкілля з поступовим розширенням системи знань у подальшому. Він пише, що поняття

про гори, долини, ріки, міста формуються на конкретних прикладах своєї місцевості. Механічному зубрінню, яке було характерне для тих часів, педагог протиставляє свідоме, послідовне навчання, нерозривно пов'язане з життям рідного краю. У книзі «Видимий світ у малюнках» Я. Коменський наголошує, що навчання починається не із словесного тлумачення про речі, а з безпосереднього їх вивчення. Там, де можливо, потрібно розглядати натуральні об'єкти, в інших випадках – їх замінюють картами, моделями, малюнками, які відображають географічні особливості свого довкілля. Це є одним з елементів реалізації засобів навчання краєзнавчого характеру.

У XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. На зміну йому з XVIII ст. настає етап зародження наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст. [166, с. 18].

1.3.4. Зародження наукового краєзнавства (XVIII–XIX ст.)

На початку XVIII ст. краєзнавчо-географічні описи набули комплексного характеру. Крім описового, стали застосовуватися анкетний, статистичний, експедиційний, картографічний методи краєзнавчих досліджень. На розвиток вітчизняного краєзнавства того часу впливали ідеї вчених росії, до складу якої входила більша частина України. Тоді з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство [166, с. 18].

Новим кроком у розвитку краєзнавства стала програма, розроблена в 1737 р. В. Татищевим. Вона містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, історії, етнографії, економіки, статистики, антропології, медицини тощо. Це дало змогу застосовувати комплексний географічний підхід, пов'язуючи історичні події з природним середовищем [166, с. 18].

Багато краєзнавчої інформації було зібрано під час проведення Генерального межування територій, розпочатого у 1765 р. Його суть полягала у тому, що землеміри установлювали межі землеволодінь поміщиків і общин селян. При цьому збирались

матеріали, які характеризували фізико- і економіко-географічні особливості розмежованих територій. За даними таких межуваль повинні були безпосередньо визначатися територіальні межі губерній та повітів. Робота землемірів поєднувалась зі складанням планів та карт повітів і губерній. Кінцевим результатом межування територій було складання атласів, які являли стислі топографічні описи [79, с. 44–45; 166, с. 19].

Велику цінність для вивчення природи й соціально-економічного життя України становить «Румянцевський опис» (проводився з 1765 по 1769 роки) [79, с. 35–37]. Це був опис населених пунктів, що відображав їхні історико-географічні, етнографічні, демографічні, лінгвістичні та інші аспекти життя.

Відомості про культуру й побут українського народу містилися у працях російського історика, німця за походженням Г. Міллера, російського академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. Український лікар, історик, громадський діяч О. Шафонський склав у 1780 р. «Топографічний опис Чернігівського намісництва». У 1790 р. в Москві видано книгу державного діяча Гетьманщини Я. Маркевича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво». Це книжка – вершина української історіографії XVIII ст., яка буквально пронизана високопатріотичним і просвітницьким духом [104, с. 231; 166, с. 19].

У кінці XVIII століття було систематизовано комплексну географічну інформацію про Волинську губернію (1796, 1798 рр.) [166, с. 20]. Вагому культурну й освітню роль на Волині того часу відігравав Кременецький ліцей, який спочатку заснування (1805 р.) формально називався гімназією, а згодом ліцеєм – Волинською гімназією та Волинським ліцеєм.

У перших десятиріччях XIX ст. в Україні сформувалося кілька місцевих культурно-просвітницьких, у тім числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків. В авангарді народознавчих досліджень був Харківський університет, заснований 1805 р. Друкарня закладу видавала журнали й альманахи, книжки з

українського народознавства. Викладачі та студенти університету розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості. Тут розвивали національне наукове краєзнавство видатний філолог-славіст, етнограф, палеограф І. Срезневський та історик, етнограф, поет і драматург М. Костомаров. У 1846 р. М. Костомаров у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими заснували Кирило-Мефодіївське Братство, яке лишило величезну наукову краєзнавчу спадщину: фундаментальні праці з історії України XVI–XVIII ст., низку етнографічних студій, матеріали етнографо-статистичної експедиції у Правобережну Україну [166, с. 20–21].

У 1830–1840-их рр. широко розгортається народознавча й краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії та старовини (1839 р.), яке за період свого існування (більше 80-ти років) випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких мала суто краєзнавче спрямування [166, с. 20–21].

У цей час вагомим центром народознавчої діяльності стає Київ у зв'язку з заснуванням тут університету (1834 р.). Розвитку історико-краєзнавчих досліджень України в київському осередку сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. Максимовича та відомого історика, етнографа, прозаїка, поета, громадського діяча М. Костомарова [166, с. 20–21].

У Харківському, Новоросійському, Київському університетах діяли географічні, історико-філологічні товариства, аматорські гуртки етнографічного спрямування. Популярною була практика записів викладачами й студентами народних обрядів, пісень, організація фольклорно-етнографічних експедицій містами й селами України [233, с. 412].

На Закарпатті в цей час під керівництвом відомого українського культурно-освітнього діяча О. Духновича було створено понад 70 шкіл, в яких учні навчалися рідною мовою й

виховувалися у дусі народних звичаїв, використовуючи географічний, історичний, етнографічний матеріал рідного краю [233, с. 412].

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Важливою науковою подією цього періоду було проведення етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства по всій Правобережній Україні. Керував експедицією видатний український географ-краєзнавець, етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну П. Чубинський [166, с. 22].

У 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Ним було опубліковано низку праць етнографічного змісту. Активна діяльність української і фінської плеяди науковців і громадськості того часу викликала занепокоєння російської влади і через три роки Південно-Західний відділ було закрито, а П. Чубинського заслано під нагляд поліції в Петербург. Систематичні краєзнавчі дослідження у цей період здійснювали церковно-історичні товариства в усіх регіонах України [166, с. 22].

1.3.5. Краєзнавчі ідеї К. Ушинського та їх розвиток у XIX–на поч. XX ст.

Творцем народної національної школи в Україні є видатний педагог К. Ушинський (1824–1870 рр.). Він теоретично обґрунтував особливості використання матеріалів про свій край у навчально-виховному процесі. Його ідеї ґрунтувались на глибокому вивченні теорії і практики навчання у вітчизняній школі та за кордоном, зокрема у Німеччині та Швейцарії.

Костянтин Ушинський підкреслював, що процес формування особистості пов'язаний з умовами історичного розвитку народу та з його потребами. У праці «Про народність у громадському вихованні» педагог на краєзнавчій основі характеризує вплив

соціального середовища на розвиток людини. Зокрема, він розкриває роль національного характеру населення та його традицій у формуванні риси народності особистості. Автор обґрунтовує вплив життєвого досвіду суспільства на послідовний розвиток цілих поколінь [215, с. 93].

У статті «Про викладання географії» К. Ушинський рекомендує починати вивчення предмету з найближчого довкілля. У праці автор аналізує досвід навчання у вітчизняній та зарубіжній школах. Скажімо, педагог дає схвальну оцінку процесу навчання у Німеччині, де спочатку вивчалась вітчизняна географія, а потім – загальна. Формування знань про свою батьківщину починалось з вивчення найближчого довкілля з подальшим поступовим територіальним розширенням процесу пізнання.

Учений характеризує тогочасну відсталість вітчизняної системи навчання, аналізуючи її як відірвану від проблем і особливостей рідного краю. Це відображено у таких описах автора: «Спостерігаючи за викладанням географії в школах Швейцарії та Німеччини, переглядаючи призначені для цього підручники, карти й моделі, я з сумом згадував про жалюгідний стан нашої вітчизняної географії. ... До того часу, поки ми не знаємо своєї батьківщини та поки ці знання не поширяться у маси народу, ми не будемо спроможні скористуватися з тих засобів, які дає нам природа та населення нашої країни, і будемо бідні...» [213, с. 132–134]. Отже, на думку автора, навчання географії повинно починатись з найближчої місцевості, свого краю.

Подорожуючи Швейцарією, К. Ушинський вивчає досвід навчання географії у цій країні. У праці «Педагогічна подорож по Швейцарії» він обґрунтовує доцільність вивчення у вітчизняній початковій школі спеціального предмету – «батьківщинознавство», тобто курсу з проблем вивчення географії рідного краю. Цей курс, на його думку, повинен бути пристосований до «горизонту кожної місцевості» і враховувати пізнавальні можливості учнів [213, с. 115–116]. Втіленням цієї ідеї у життя, у певній мірі, є курс

«Географія рідного краю», що нині вивчається у ЗЗСО на факультативних заняттях.

Відома праця К. Ушинського «Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає» побудована за принципом послідовного й всебічного вивчення своєї місцевості. У книзі автор доводить, що діти розпочинають формувати географічні знання зі складання планів вулиці, села, міста, їх околиць. Завершальний етап такої роботи – складання плану річки, яка своєю течією повинна «винести» дитину з найближчої околиці до усвідомлення величі своєї вітчизни. Лише після такої підготовки доцільно розпочинати ґрунтовне вивчення своєї країни, а потім – і віддалених держав та континентів. Такий підхід до організації навчання, зазначає педагог, забезпечує жвавий, цікавий процес учіння. Коли ж починати учити дитину географії з об'єктів, процесів і явищ недоступних її розумінню, успіху досягти важко. Костянтин Ушинський підкреслює необхідність розвивати у дітях «інстинкт місцевості», який буде їм корисний у навчанні та житті. Школярі повинні вміти правильно споглядати навколишню місцевість, вміти складати її план. В освітній процес необхідно залучати історичні, етнографічні, статистичні та інших відомості про рідний край, а також приділяти увагу вивченню усної народної творчості, зокрема місцевих казок, прислів'їв, приказок, загадок, особливостей життя і звичаїв свого народу. Такі матеріали, на думку вченого, можуть бути корисними і на уроках географії. І лише після опанування знань про малу батьківщину можна переходити до вивчення усєї країни [216, с. 284].

Видатний педагог К. Ушинський вважається фундатором краєзнавчого підходу у вітчизняній педагогіці. Він наповнив уживаний тоді термін «батьківщинознавство» загальнопедагогічним змістом. У краєзнавстві вчений вбачав могутній засіб вивчення країни.

Ідеї К. Ушинського відображені в працях багатьох вчених, зокрема М. Корфа, С. Русової, І. Франка, С. Рудницького.

Послідовниками К. Ушинського є і російські педагоги, зокрема, Д. Семенов, який розробив програму й систему уроків з краєзнавства, включаючи екскурсії й спостереження, і М. Бунаков – автор понад 20-ти книг історико-краєзнавчого змісту [233, с. 414].

Прихильник ідей і поглядів К. Ушинського М. Корф вважав, що «обов'язковим у характері та програмі школи є відображення і степу, і чумака, і спеки, і ховраха, і думи про козацтво, і філософський склад повільного малороса, і народні перекази та його пісні». Він відстоював право українських дітей в початковій школі навчатися рідною мовою. У створених ним школах з-поміж навчальних предметів були природознавство, наочне навчання та світознавство, вивчення яких тісно пов'язувалося з уявленнями та враженнями дітей, отриманими від пізнання природи й суспільного життя свого рідного краю [19, с. 107–111; 205, с. 52; 233, с. 413].

Відома українська педагогиня С. Русова вважала, що вивчення географії має починатися з пізнання національних цінностей і з глибокого вивчення природи та культури рідного краю. Вона писала: «...треба добре знати свій край, бо рідна земля все одно, що велика сім'я, а земляки – все одно, що родичі». Софія Русова є автором першого українського шкільного підручника «Початкова географія» (1911 р.), виданого українською мовою, й ідеї створення товариств організації подорожей (прототипу сучасних центрів туризму, спорту і краєзнавства учнівської молоді) [166, с. 23].

Неперевершеним організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій був видатний поет, драматург, громадсько-політичний діяч, мандрівник і краєзнавець І. Франко. У 1883 р. він був засновником «Етнографічно-статистичного» гуртка, що фактично виконував функції краєзнавчого товариства. Хоча природознавство І. Франко вважав найважливішим напрямком краєзнавства, але у його працях найбільш широко репрезентоване історичне краєзнавство. Вчений проаналізував понад 200 краєзнавчих джерел, що стосуються Галичини й охарактеризував творчий доробок 320-ти українських, російських та німецьких

дослідників краю. Системний огляд праць і матеріалів щодо розвитку різних галузей краєзнавства та його методики відображено у статті «Галицьке краєзнавство» (1892 р.). Це була перша спроба створення фахової бібліографії, що стосувалася українського краєзнавства [36, с. 34–50; 166, с. 25–26].

Краєзнавство в тісному зв'язку з географічною освітою розглядав і С. Рудницький. Він обґрунтував об'єкт дослідження географії, досліджував Україну в межах етнічної української території, став основоположником політичної географії України, розробив наукові основи краєзнавства й шкільної географії. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства («Нинішня географія», 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо). У своїх працях учений радить починати вивчення курсу географії України з краєзнавства. Національна територія, – за висловом С. Рудницького, – це головна основа нації. Інші основи нації: це рідна культура, єдині історико-політичні традиції, типові расові ознаки, власна мова. Вони набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Такі теоретичні погляди вченого визначають об'єкт наукового географічного краєзнавства і служать його методологічною основою [166, с. 26; 188, с. 6–7].

Розвитку краєзнавства (термін «краєзнавство» як синонім терміна «батьківщинознавство» у 1914 р. запропонував вживати викладач Запорізької гімназії В. Манько) на початку ХХ ст. сприяли створення відповідних організацій, товариств, зокрема, активною була краєзнавча робота Товариства дослідників Волині та Товариства любителів природознавства. Практикувалися екскурсії та походи по країні, пов'язані з діяльністю «Комісії загальноосвітніх поїздок учителів». Активізувалася робота шкільного краєзнавства, зокрема гурткова робота з вивчення довкілля.

1.3.6. Наукова діяльність Товариства дослідників Волині

Ідею про доцільність створення Товариства дослідників Волині (далі – ТДВ) вперше висловив автор статей з української етнографії і народної словесності М. Коробка. У губернській газеті «Волинь» він опублікував «Лист до Волинської інтелігенції», у якому зазначається, що Волинь є багатою скарбницею, з якої наука може черпати різноманітні дані. Автор пропонує організувати роботу наукового товариства, яке повинне об'єднати різних дослідників-краєзнавців. Відповідно до статуту Товариства, метою його діяльності було «всебічне вивчення Волині і питань, що до неї стосуються, а також ознайомлення з краєм, його минулим, його умовами життя, потребами та іншим» [87, с. 61].

Перше організаційне засідання Товариства відбулося у 1900 році (осередок у Житомирі). До цієї організації могли зараховуватись усі бажаючі при рекомендації на загальних зборах двох його членів. Зарахування здійснювалось більшістю голосів при закритому голосуванні. Товариство не отримувало бюджетних субсидій і функціонувало на кошти від пожертв, членських внесків (5 карбованців на рік), прибутків від видавничої діяльності, платних лекцій тощо [87, с. 62].

Головою ТДВ на початку його діяльності був обраний Волинський губернатор граф І. Дунін-Борковський. Основна робота Товариства зосереджувалась у секціях. Серед них виділялись історико-археологічна, економічна, етнографічна, природничо-історична секції. Їх утворення сприяло формуванню основних напрямів досліджень та розкриттю науково-краєзнавчих інтересів кожного науковця [87, с. 71–97].

Природничо-історична секція розпочала роботу на початку 1901 року. Її наукове ядро склали П. Тутковський, С. Бельський, Р. Собкевич та інші. Спершу основна увага в діяльності секції зосереджувалась на організаційних питаннях, зокрема на складанні програм і планів дослідження краю. Голова секції Р. Собкевич наголошував на необхідності публікацій нових видань про край,

підкреслюючи важливість збереження й узагальнення наукової інформації, зібраної попередніми поколіннями вчених і краєзнавців. Перший том «Праць Товариства дослідників Волині» побачив світ у 1902 році [87, с. 83].

Визнаним лідером у справі природничо-історичних досліджень на Волині був відомий український вчений Тутковський Павло Аполлонович (1858–1930 рр.). Мінералогія, петрографія, геохімія, палеонтологія, описова й регіональна геологія, динамічна геологія, четвертинні відклади та питання четвертинного періоду, геоморфологія, фізична географія, гідрогеологія, корисні копалини, геологічна фотографія та фотограмметрія, геологічна та географічна бібліографія, українська геологічна та географічна термінологія, природне районування – ось ті галузі наукового знання, якими займався відомий учений. Проживаючи на Волині, він намагався детально й усебічно вивчити цей край, пропагував знання про його природні умови й ресурси. Спадщина вченого становить більш ніж 1150 науково-популярних праць [87, с. 88; 144, с. 129].

У 1910–1913 рр. П. Тутковський працював віце-головою ТДВ. За безпосередньої участі вченого була проведена значна робота, зокрема: налагодився регулярний випуск наукових праць; засновано спеціальні премії з метою заохочення молоді до краєзнавчої роботи; для зміцнення авторитету ТДВ почесними його членами були обрані такі відомі вчені, як О. Воейков, О. Карпінський, О. Колосовський та інші; відкрито філію ТДВ у Новоград-Волинському [87, с. 86–87].

Павло Аполлонович не був кабінетним вченим. Щорічно він здійснював подорожі Волиню та сусідніми губерніями. Про їх результати він доповідав на засіданні природничо-історичної секції та на загальних зборах ТДВ.

Дослідник вивчав геологічні відклади сучасних м. Житомира, околиць с. Копачівка, с. Сирники, м. Рожище; детально описав бурові свердловини й шурфи, які були зроблені поблизу сіл Полиці

та Журавичі. Вченим було зроблено опис стародавніх копалень пірофілітового сланцю в Овруцькому повіті (урочищі «Ровки», поблизу Збраньок). Відомими публікаціями П. Тутковського на геологічну тематику є «З геології міста Житомира», «Бурштин у Волинській губернії», «Замітки про базальти і третинні піщаники Луцького повіту», «Стародавня добувна промисловість на Волині» [87, с. 91; 142, с. 25].

Виконуючи завдання Геологічного комітету (геологічні дослідження вздовж залізниць-новобудов, зокрема залізниці Київ–Ковель, зйомка 16-го листа загальної геологічної карти Європейської Росії), П. Тутковський зробив багато геоморфологічних описів, встановив особливості рельєфу досліджуваної території. Зокрема, виявив різницю в характері лесових, зандрових і кінцево-моренних ландшафтів. Вивчення рельєфу й відкладів льодового генезису на Поліссі дозволили Тутковському висунути прогресивну концепцію материкового зледеніння, деякі положення якої виявилися доцільними при аргументації основ сучасної льодовикової геології та геоморфології. Його численні спостереження з геоморфології знайшли відображення в цікавій статті «Друмліновий ландшафт на Україні». Саме в цей час учений найбільше тяжіє до питань вивчення четвертинних відкладів, які в той час ще мало вивчалися. Особливо детально Тутковський вивчав четвертинні відклади на півночі Волині, де йому вдалося зібрати чимало фактів для характеристики передльодовикових, льодовикових і післяльодовикових відкладів і лесових товщ. Ці факти стали фундаментом для висунення ряду гіпотез і теоретичних побудов про особливості четвертинного періоду в Україні та Європі загалом. У результаті вивчення проблем четвертинної геології вчений створив класифікацію ландшафтів України – оригінальну концепцію природного районування, в основі якої лежало уявлення про те, що чотири типи утворень четвертинного часу (основні морени, передльодові морени, зандрові відклади і породи лесової

серії) розподілялись зонально, відповідно до орографічних, гідрографічних умов, особливостей ґрунтів тощо. Ландшафтні дослідження П. Тутковського відображені у публікації «Зональність ландшафтів Волинської губернії» [87, с. 91; 144, с. 129].

Вивчаючи Полісся, П. Тутковський знайшов там сліди минулого широкого поширення пустель в області меж зледеніння. У якості таких слідів він розглядав наявність піщаних барханів, пірамідальних валунів, «пустельну засмагу» на гальці тощо. У зв'язку з цим ним була побудована гіпотеза утворення лесу в пустелі, що знаходиться біля підніжжя відступаючого льодовика. Таким чином, П. Тутковський став одним з ідеологів теорії еолового походження лесу. Результати цих напрацювань були викладені в монографії «Викопні пустелі Північної півкулі» [144, с. 129].

Багато уваги вчений приділяв вивченню флювіальних форм рельєфу, зокрема річкових долин, ярів. Маршрути експедицій Тутковського пролягали по річкових системах Ірші, Тетерева, Росі, Гнилого Тикича, Дністра, Бугу, Прип'яті, Стиру, Волги тощо. До праць з геоморфології, що стосуються переважно систем різних річок Волині, належать сім чималих творів Тутковського. Вивчаючи розвиток життя та діяльності ярів, Тутковський вказав причини їх виникнення та наслідки їхньої діяльності, виявив та охарактеризував форми яружних систем з найменшою силою їх руйнівної дії [144, с. 130].

Особливий інтерес з теоретичного і практичного погляду має вивчення Тутковським карстових явищ. Ним були досліджені карстові форми рельєфу на Волині, з'ясовані причини виникнення карсту. При цьому він першим звернув увагу на тектонічні особливості території: тріщини, по яких здійснюється вихід глибинних вод артезіанського характеру. Тутковський довів, що саме глибинні артезіанські джерела, а не поверхневі води, є причиною виникнення карсту [144, с. 130].

Важливим етапом краєзнавчих досліджень П. Тутковського було видання двотомника нарисів «Південно-Західний край». До сьогодні не втратила наукової цінності фундаментальна праця вченого «Короткий гідрографічний нарис Центрального і Південного Полісся», у якій охарактеризовано річки та озера нашого краю [87, с. 87–89].

Ще одним напрямом досліджень П. Тутковського було вивчення озер. У праці «Післятретинні озера в північній смузі Волинської губернії» (до неї додавалися фотографії та карта досліджень району) він дає досить широку характеристику льодовикової й післяльодовикової групи озер на території Волинської губернії. Наукові дослідження Світязя було висвітлено в працях «Озеро Світязь і народні перекази про нього» та «Нариси з природи України» [142, с. 32].

Відомий дослідник природи Волині вивчав і ґрунти краю. При цьому ще у 1889–1908 рр. П. Тутковський застосував нові методи мікроскопічного або мікрофауністичного дослідження гірських порід. З іменем вченого пов'язані і перші роботи з геоботанічного районування Волині [142, с. 34, 35].

Мандруючи просторами Волинського Полісся і вивчаючи його природу, П. Тутковський не обмежувався суто професійними інтересами. Він зупинявся у маленьких містечках і селах, відвідував ярмарки, спілкувався з простими людьми, розпитував про їхній побут, звичаї, легенди, традиції. Такі описи ми знаходимо в одній із перших його праць «Поліські «вікна»: «Сиротливо туляться під лісом ... хатинки ... з маленькими вікнами, оточені убогими подвір'ячками: стіни хатинок іноді для захисту від зимових холодів обшиті зовні очеретом або соломою. Інші сільця розмістилися в чорному болоті. Із здивуванням запитуєш себе, як можуть жити люди на цих похмурих підозрілих трясовинах» [212, с. 29–82].

Скарбницею результатів більш як 25-річних наукових досліджень вченого стала праця «Антропогеографічні етюди на Волині». У ній на основі багатого фактичного матеріалу

П. Тутковський зробив висновок про діалектичний взаємозв'язок людини й природного середовища. Автор показав вплив фізико-географічних особливостей ландшафтів Волинської губернії на культуру та господарську діяльність населення, на його розселення, побут, історію, звичаї, фольклор та інші сфери діяльності [87, с. 87–89].

Крім наукових досліджень Волині безпосередньо у польових умовах, П. Тутковський активно вивчав і документальні джерела, щоб максимально ґрунтовно висвітлити історико-еволюційний шлях того чи іншого дослідження. Свідченням такої позиції науковця є доволі великі списки опрацьованих ним літературних джерел (українських, російських та іноземних авторів) у всіх його відомих публікаціях при розкритті кожної з досліджуваних проблем.

Після від'їзду П. Тутковського до Києва (1913 р.) природничо-історичну секцію ТДВ очолює геолог С. Бельський, який тривалий час працював над питанням військового картографування. Під впливом ідей П. Тутковського подальші свої краєзнавчі інтереси С. Бельський пов'язав з вивченням надр Волині. Він встановив залежність магнітних аномалій від мінералогічного складу гірських порід, відкрив волинські топази та ільменіти. У 1915 р. в «Працях Товариства дослідників Волині» була надрукована його праця «Піщаники Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів», в якій автор зазначає, що вивченням цих порід Південно-Західного краю й, зокрема, Волині займалися П. Тутковський, М. Миклухо-Маклай, В. Лучицький, В. Дублянський. Значний внесок у вивчення геологічної будови Волинського Полісся зробили також Л. Іванов та Б. Стульський [87, с. 93; 153, с. 7; 142, с. 25].

Діяльність ТДВ мала багато позитивних наслідків для розвитку краєзнавства та науки загалом, з-поміж яких [49, с. 6]:

- активізація діяльності вчених і краєзнавців у справі розробки актуальних проблем волинознавства як у галузі природничих, так і гуманітарних наук;

- інтенсифікація видавничої діяльності (підготовка, написання і видання наукових праць, підручників, довідників тощо, як правило, державною мовою);
- популяризація наукових праць, їх доступність для всіх бажаючих;
- організація і проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій;
- розширення зв'язків між українськими вченими та їх колегами-волинознавцями із діаспори.

Часи громадянської війни та революції призвели до загального занепаду в країні, що негативно позначилось на діяльності різних організацій, у тому числі й ТДВ, роботу якого було перервано. Діяльність Товариства було відроджено у 1990 році [49, с. 3].

1.3.7. Географічне краєзнавство у 50–80-их роках ХХ ст.

Війни та революції, тоталітаризм першої половини ХХ ст. негативно позначилися на розвитку краєзнавства: було зруйновано усталену систему історико-статистичних установ, загинуло чимало архівних фондів, багато фахівців опинилися в еміграції, а їхні особисті архіви згоріли у вогні або були знищені як непотрібні. Породжені тоталітарною системою масові нищення пам'ятників, руйнування ландшафтів, бездумні «підкорення» природи у 30-50-их роках спричинили занепад краєзнавчих досліджень. У таких реаліях більше пощастило краєзнавчій системі на західноукраїнських землях, яка хоча й зазнавала утисків з боку окупаційних режимів, все ж зберегла відносно широкий простір для свого розвитку [31, с. 86, 96].

Інтерес до методологічних і методичних проблем географічного краєзнавства почав поволі відроджуватися з кінця 50-их рр. ХХ ст. Зокрема, теоретичні та методичні аспекти вивчення населених пунктів висвітлив у своїй праці «Методика краєзнавчого дослідження населеного пункту та його околиць» (дві частини: 1958 р., 1959 р.) український географ, краєзнавець

М. Русаков. З кінця 60-их років ХХ ст. потужна школа регіоназнавців почала формуватися навколо невтомного ентузіаста краєзнавчої й пам'яткоохоронної справи П. Тронька. В його особі поєднався практик, теоретик і літописець краєзнавчої роботи, що забезпечило ґрунтовність масштабних видань, здійснених під його керівництвом [31, с. 99].

Розвиток географічного краєзнавства у цей період нерозривно пов'язаний з ім'ям професора О. Діброви та учнів його наукової школи. Краєзнавчі дослідження вченого зосереджувались на актуальних проблемах економічної географії України. Він є автором шкільного підручника з географії Української РСР та посібника для студентів: «Географія Української РСР» [87, с. 3].

Акцент на краєзнавчих пошуках при організації різних форм роботи вчителя географії присутній у посібниках «Методика позакласної роботи з географії», «Краєзнавство в школі», «Методика викладання географії» за редакцією видатного українського методиста М. Откаленка. Після війни педагог викладав у школах Києва, а в 1958 р. на запрошення професора О. Діброви перейшов працювати у відділ методики географії Науково-дослідного інституту педагогіки, ставши згодом очільником відділу на довгі 22 роки. Пріоритетними напрямками його науково-дослідницької діяльності були виховання в учнів відданості своїй Батьківщині і формування їхньої пізнавальної активності [127, с. 77].

Теоретичні та методичні основи географічного краєзнавства розкриваються також у працях О. Баркова, А. Даринського, В. Коринської, І. Матрусова, І. Самойлова, К. Строева, Є. Шиповича [205, с. 240–248].

Особливу роль у розвитку природничо-географічного краєзнавства відіграли інноваційні праці В. Сухомлинського, присвячені висвітленню ролі вчителя у формуванні особистості школярів. Педагог підкреслював значущість пізнання природи рідного краю для формування інтелектуальної сфери й духовної

культури школярів. Новаторські педагогічні концепції В. Сухомлинського, в основі яких лежали гуманістичні ідеї народної педагогіки, визначали важливими шляхами створення цілісної системи знань і розвитку творчих сил особистості учня вивчення «книги природи» рідного краю і формування відчуття Батьківщини як важливого елемента національної самосвідомості. Сьогодні педагогічна спадщина (книги, статті, брошури, оповідання, казки, етюди) В. Сухомлинського налічує тисячі публікацій, серед яких найбільш відомі «Серце віддаю дітям» (1969 р.), «Павлиська середня школа» (1969), «Народження громадянина» (1970), «Методика виховання колективу» (1971), «Розмова з молодим директором школи» (1973), «Листи до сина» (1978), «Батьківська педагогіка» (1978) [191; 205, с. 91].

Вагоме значення вивчення природи рідного краю для формування системи природничих знань, розвитку пізнавальної та мисленнєвої діяльності молодших школярів неодноразово підкреслював у своїх працях знаній у галузі змісту й методики викладання географії в початкових класах методист К. Сонгайло. Пізнання природи рідної місцевості відносили до найважливіших методів навчання такі відомі педагоги, як М. Скаткін, П. Завітаєв, Л. Мельчаков, Н. Коваль, Л. Нарочна, Б. Всесвятський, М. Верзилін, В. Корсунська, І. Герасименко, В. Гетьман, В. Горощенко, П. Лебедев, В. Оніщук, В. Паламарчук, З. Сизенко-Казанець, Н. Симакова [201, с. 248, 255].

Упродовж 60-80-их рр. ХХ ст. краєзнавство було одним із чинників удосконалення системи шкільної освіти, важливим засобом забезпечення практичної спрямованості навчально-виховного процесу, базою політехнічної освіти й виховання. Характерною рисою тогочасного функціонування шкільного природничо-географічного краєзнавства була єдність урочної (програмної) й позакласної (позапрограмної) краєзнавчої роботи з вивчення природи рідного краю. Паралельно розвитку програмного краєзнавства розвивалися й удосконалювалися форми позакласної

краєзнавчої роботи учнів: краєзнавчі гуртки, гуртки юних натуралістів, географів, любителів природи, екскурсії, походи, експедиції та естафети, краєзнавчі олімпіади, робота в шкільному краєзнавчому музеї [203, с. 172–174].

Вивчення рідного краю школярами здійснювалося, насамперед, в рамках проведення екскурсій та експедицій: учні проходили стежками рідного краю по місцях бойової слави, зустрічалися з героями, учасниками й свідками військових дій, робили записи; у процесі подорожей учні шкіл виконували завдання місцевих органів влади, краєзнавчих музеїв, геологорозвідувального й аптечного управлінь, науково-дослідних і громадських організацій [175, с. 31; 205, с. 209].

Помітними центрами краєзнавчої роботи у 50–80-их роках були краєзнавчі музеї, в яких популяризація знань про рідний край здійснювалася під час відвідування музейних експозицій, проведення екскурсій, читання лекцій тощо. Важливим чинником піднесення краєзнавчого руху стала організація самодіяльних краєзнавчих музеїв. З кінця 60-их до середини 80-их років їх кількість зросла майже у 20 (!) разів. Серед них діяли музеї з історії населених пунктів, сільськогосподарських і промислових підприємств, етнографічні, меморіальні, музеї бойової слави. У другій половині 80-их років громадський інтерес до експозицій музеїв дещо знизився, відбулися скорочення музейної мережі та відтік краєзнавчого активу. Проте, незважаючи на негативні наслідки директивного підходу й ідеологічної спрямованості в розвитку педагогічної теорії того часу, створення й функціонування громадських музеїв все ж таки відіграло важливу роль у пробудженні інтересу широких кіл населення до власної історії та культури [31, с. 102, 103].

Підсумовуючи вище сказане, варто зазначити, що навчально-виховна діяльність школярів у 50–80-их роках ХХ ст. була надто заполітизована. Напрями й форми краєзнавчої діяльності визначалися постановами й резолюціями партії та уряду. Ідейні

нарлативи соціалізму та комунізму впливали не тільки на статистичні показники суспільного життя, а й на співвідношення колективного та індивідуального, репродуктивного й творчого у формуванні свідомості й підсвідомості кожного українця. Попри це відмічається і багато успіхів у розвитку краєзнавчої діяльності того часу. Нинішня українська школа має критично осмислити досвід минулого та використати позитивні приклади й рішення для подальшого розвитку краєзнавства відповідно до вимог часу.

1.3.8. Особливості сучасного географічного краєзнавства (період із 90-их років ХХ ст. по нинішній час)

Сукупність політичних і економічних реформ під назвою «перебудова» в другій половині 80-их років ХХ ст. відкрили новий етап розвитку краєзнавства в освітянській системі країни. Ще більш принципові зміни в системі загальної освіти України відбулися після проголошення її незалежності. Міцна законодавча база для формування державної політики в галузі освіти, мета, завдання, принципи, пріоритети вітчизняної школи були закладені в Законах України «Про освіту» (1991), «Про загальну освіту» (1999), «Про охорону культурної спадщини» (2000), в Указах Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» (2001), «Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури і духовності в Україні» (2009), «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» (2015), в «Концепції середньої загальноосвітньої школи України» (1991), «Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа)» (2001), в Міжгалузевій програмі «Пізнай свою країну» (2007), в «Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті» (2002), в Конвенціях «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» (2003), «Про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (2005), в «Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року» (2002),

проекті «Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року», в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013) [92; 174, с. 181–183; 205, с. 310].

У березні 1990 року на чолі краєзнавчого руху в державі стала Всеукраїнська спілка краєзнавців. Координуючу роль у становленні організаційних структур географічного краєзнавства взяли на себе Інститут географії НАН України, Інститут туризму, Академія педагогічних наук України, краєзнавча комісія Українського географічного товариства, Географічна комісія Наукового товариства Шевченка у Львові, провідні державні (згодом національні) університети, державні педагогічні інститути, обласні регіональні осередки Українського Географічного Товариства, природничі музеї, Асоціація вчителів географії України [96, с. 62].

Реформування змісту шкільного курсу географії в 90-их роках ХХ ст. було пов'язане, насамперед, зі збільшенням у навчальній програмі загальноосвітніх закладів кількості місцевих природознавчих екскурсій, практичних робіт на місцевості, введенням повноцінного самостійного курсу з географії Української РСР у 9 класі доповненого темами з вивченням природи, населення й господарства своєї області. Важливе значення для розвитку шкільного краєзнавства мало введення в 1993 р. в базовий навчальний план загальноосвітньої школи інтегрованого курсу «Рідний край». Згодом у 5-их і 6-их класах почали викладати курс «Природознавство», а курс «Рідний край» було переведено до варіативного складника типового навчального плану [205, с. 313, 315].

Попри це, кінець ХХ–початок ХХІ ст. – етап утвердження українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності. Зміст, структуру та особливості національного краєзнавства цього періоду обґрунтували українські вчені Я. Жупанський та В. Круль [52]. Питання історії становлення українського географічного краєзнавства вивчали такі сучасні українські географи, як О. Вісьтак, Г. Денисик, Я. Жупанський,

М. Костриця, О. Мариняк, Я. Мариняк, М. Пістун, О. Шаблій [21; 40, 50; 79; 80; 89; 95; 108; 225]. Спроби періодизації краєзнавства належать Л. Баженову, М. Костриці, В. Крулю. До впорядкування структури краєзнавства причетні В. Круль, О. Паламарчук і П. Шищенко [120, с. 275]. Теоретико-методологічні проблеми географічного краєзнавства в Україні досліджували В. Замковий, Ф. Заставний, І. Ковальчук, М. Костриця, М. Крачило, О. Маринич, Я. Мариняк, Ф. Матвієнко-Гарнага, Н. Муніч, В. Обозний, М. Паламарчук, О. Паламарчук, Є. Панкова, І. Ровенчак, Л. Царик, О. Шаблій, П. Шищенко, М. Янко та ін. [84; 89; 107; 108; 156; 161; 185, с. 230; 222, с. 5].

Визначаючи співвідношення географічного і загального краєзнавства, В. Круль підкреслює пріоритетну роль першого, оскільки «географія має право бути генератором ідеї українського краєзнавства». Аргументами на користь такої думки є те, що витоки краєзнавства глибоко коріняться, власне, в географії й саме географічне краєзнавство формує уявлення про природне, географічне навантаження регіону [95, с. 9–11]. Висновок автора про роль географічного краєзнавства у структурі загального краєзнавства став своєрідним стрижнем національного краєзнавства [120, с. 275].

У всі часи завжди актуальними були питання взаємозв'язку краєзнавства й освіти. Не є виключенням у цьому плані й вказаний період. Так, значна робота у розробці методики організації краєзнавчої діяльності у загальноосвітній школі на межі ХХ–ХХІ ст. була проведена професором В. Корнєєвим. Головна проблема його дослідження – розвиток пізнавальних інтересів учнів до географії та науково-методичне забезпечення відповідних курсів. Одним з важливих методичних підходів, що сприяє підвищенню інтересу до знань, В. Корнєєв розглядав роботу з краєзнавчими матеріалами. Для вчителів загальноосвітніх шкіл ним видано посібник «Методика вивчення курсу «Рідний край» у

5 класі» (2002 р.). У ньому дається основний вихідний матеріал для проведення уроків з усіх тем курсу [8, с. 30].

Особливості організації різних форм краєзнавчої роботи при вивченні географії розкриває М. Крачило у навчальному посібнику для вузів «Краєзнавство і туризм» (1994 р.) [8, с. 30].

Вагомий внесок у розвиток краєзнавства зробив М. Костриця. У 2001 р. світ побачив його монографію: «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті». У цій праці на документальному матеріалі розкривається історія виникнення, становлення і діяльності Товариства дослідників Волині. У книзі зібраний і узагальнений важливий історико-географічний матеріал про Волинський край, проаналізовано творчу спадщину багатьох відомих дослідників [8, с. 30].

Проблемами розвитку краєзнавства в своїх дисертаційних роботах займалися В. Бенедюк, О. Бондаренко, В. Бугрій, С. Захаров, М. Кузьма-Качур, О. Лиховід, Т. Міщенко, В. Обозний, В. Редіна, В. Соловей, О. Супричов, О. Тімець [169, с. 5].

Реалізації освітнього та виховного потенціалу краєзнавства сприяють праці В. Бенедюк, О. Демідієнко, О. Іонова, О. Колонькова, Є. Копилець, В. Корнєєв, М. Костриця, М. Крачило, В. Кузнецова, О. Малая, Я. Мариняк, В. Обозний, Г. Пустовіт, Я. Сивохоп, Є. Сурмачова, М. Тимко, Я. Треф'як, М. Швець [9; 38; 73; 74; 77; 90; 94; 105; 109; 110; 178; 187; 194; 207; 227].

Методичні та організаційні підходи до краєзнавчої роботи у сучасній школі регулярно відображаються у газеті «Краєзнавство. Географія. Туризм» [8, с. 30].

Неабияку значущу роль у процесі освіти, особливо у ЗЗСО, відіграють шкільні краєзнавчі атласи. Вони допомагають поглибити знання про свою місцевість, допомагають виховуванню у молоді відчуття любові та патріотизму до рідного краю, деякою мірою формують національну свідомість та духовну єдність поколінь. Низку шкільних краєзнавчих атласів різних регіонів України підготовлено під керівництвом і за безпосередньої участі таких

вчених, як І. Ровенчак, Р. Сосса, О. Шаблій. Аналітичний огляд існуючих шкільних краєзнавчих атласів регіонів країни, їх структури, рівня розробки відобразили у своїх публікаціях А. Володченко, М. Кирилюк, В. Шевченко [69; 224].

Сьогоднішня виокремило нагальну необхідність у відродженні духовності, історичної пам'яті та національної культурної спадщини українців. Краєзнавству належить виняткове місце у процесі вивчення і збереження багатовікових культурних традицій самотніх куточків України. Формуючи громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасної громади, краєзнавство виступає могутнім чинником успішного розвитку українського суспільства ХХІ ст. і сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах громадсько-політичного й духовного життя [165].

Питання для самоконтролю:

- 1. Ким із античних вчених були зроблені перші краєзнавчі описи українських земель?*
- 2. Укажіть основні джерела краєзнавчої інформації у період існування Київської Русі.*
- 3. Які європейські дослідники залишили географічні і краєзнавчі описи українських земель у XV–XVII ст.?*
- 4. Який вплив мали братські школи XVI–XVII ст. на розвиток українського краєзнавства цього періоду?*
- 5. Охарактеризуйте головний внесок чеського педагога Я. Коменського у розвиток краєзнавства.*
- 6. Які ключові наукові події XVIII ст. сприяли становленню наукового краєзнавства?*
- 7. Укажіть основні краєзнавчі осередки в Україні у XIX ст.*
- 8. У чому головна суть краєзнавчого підходу К. Ушинського?*
- 9. Назвіть імена послідовників К. Ушинського та їхні основні науково-педагогічні здобутки.*
- 10. Хто вперше висловив ідею про доцільність створення Товариства дослідників Волині?*
- 11. Укажіть головних діячів Товариства дослідників Волині.*

12. Укажіть напрямки краєзнавчих досліджень П. Тутковського.
13. Укажіть ім'я викладача Запорізької гімназії, який у 1914 р. ввів поняття «краєзнавство» на зміну терміну «батьківщинознавство».
14. З іменами яких вчених пов'язаний розвиток географічного краєзнавства в Україні в 50-их–80-их роках ХХ ст.?
15. У чому полягала суть новаторських педагогічних концепцій В. Сухомлинського?
16. Назвіть найбільш відомі праці В. Сухомлинського.
17. Які форми позакласної краєзнавчої роботи учнів активно розвивалися в Україні у післявоєнний період ХХ ст.?
18. Які головні прорахунки й здобутки краєзнавчої діяльності в Україні в 50–80-их роках ХХ ст.?
19. Які політичні події вплинули на реформування системи освіти та краєзнавчої діяльності на зламі ХХ і ХХІ століть?
20. Укажіть імена науковців, з якими пов'язаний етап утвердження українського географічного краєзнавства на початку ХХІ ст.

ТЕМА 1.4.

МЕТОДИ ТА ФОРМИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ РІДНОГО КРАЮ У ЗСО

1.4.1. Методи досліджень у краєзнавстві

Методи [із гр. *methodos* – шлях до чогось] досліджень – сукупність логічних і практичних дій (операцій, процедур, алгоритмів), які мають на меті розв'язання певного пізнавального (наукового) завдання. За допомогою наукових методів отримують нову інформацію про досліджувані об'єкти й процеси, аналізують закономірності їх функціонування, змін та розвитку, одержують змістовні висновки, які дають змогу поглибити теорію та практичне застосування набутих знань [145, с. 8].

На всіх етапах краєзнавчої діяльності застосовують і традиційні, і нові методи дослідження. До традиційних відносяться: літературний, картографічний, статистичний,

візуальний, описовий, анкетний, польові дослідження, експедиційний, фотографування [8, с. 32].

Літературний метод – це відбір та аналіз літературних джерел, що стосуються об'єкта вивчення. Ознайомлення та аналіз літератури важливі для того, щоб одержати попередні знання про досліджувану територію і в своїй роботі не повторювати раніше зробленого [8, с. 32; 96 с. 28; 166, с. 97].

Картографічний метод відомий з давніх часів і нині є одним із найбільш поширених у географічному краєзнавстві. Адже на основі карти можна проаналізувати відображення об'єктів і явищ на певній території та їх взаємозв'язки. Карта виконує двояку роль: вона виступає і результатом досягнутого рівня знань про територію, і є інструментом пізнання, який дає змогу отримати нову інформацію й піднятися на більш високий ступінь знань [8, с. 32; 96 с. 29; 166, с. 98].

Статистичний метод полягає у вивченні кількісних показників під час краєзнавчих досліджень. Він передбачає збір, систематизацію та аналіз цифрових даних. На основі зібраних матеріалів складаються таблиці, діаграми, графіки тощо, вивчаються середньостатистичні величини та встановлюються відповідні закономірності. Метод особливо актуальний для досліджень населення, господарства, економічних зв'язків краю. Розрізняють метод статистичної оцінки, метод статистичної перевірки гіпотез, метод статистичних випробувань (метод Монте-Карло – моделювання випадкових величин з метою обчислення характеристик їх розподілів) [8, с. 32; 96, с. 29; 166, с. 98].

Візуальний метод часто застосовується у шкільних краєзнавчих дослідженнях, походах, під час екскурсій і полягає в безпосередньому спостереженні (огляді) об'єктів, явищ і процесів та узагальненні отриманої інформації. Однак, він не може забезпечити необхідну якість результатів без поєднання з іншими методами. Зазвичай цей метод поєднується з відповідними бесідами (з місцевими жителями, спеціалістами тощо), організованими для

отримання повної характеристики краєзнавчого об'єкта. За можливості усі цікаві та пам'ятні моменти і місця фотографуються або знімаються відеокамерою, що дає можливість зафіксувати найцікавіші епізоди досліджень у рідному краї [8, с. 32; 96, с. 29].

Описовий метод – це один з найдавніших, який передбачає відповідні описи досліджуваних краєзнавчих об'єктів. У нинішній час широко застосовується описова статистика у вигляді наборів числових даних, що характеризують ту чи іншу ситуацію.

Анкетний метод – це письмове або усне опитування місцевих краєзнавців, жителів населеного пункту за певною анкетною чи спеціально складеними запитаннями. Метод дає можливість зібрати масовий матеріал від різних категорій населення у відповідності до завдань краєзнавчого пошуку. Ще до зустрічі з опитуваним (а краще, опитуваними, аби була змога порівняти результати й отримати найповнішу відповідь на запитання) необхідно визначити мету, дослідницькі завдання. Для цього слід скласти запитальник – перелік основних питань, на які дослідник хотів би отримати відповіді. Бесіду бажано вести групою два-три учні – один розпитує, інший записує. За згодою респондента можна здійснювати аудіо-, відеозапис, фотографування. Розповідь потрібно делікатно й зацікавлено підтримувати, не варто переривати респондента. Наприкінці бесіди обов'язково необхідно уточнити назви, дати, прізвища. По завершенню оформлення тексту, треба ознайомити з ним інформатора, в разі необхідності внести уточнення, зміни чи доповнення. Остаточний варіант спогадів з датою, місцем запису підписує автор спогадів, а його підпис засвідчує своїм підписом і печаткою сільський чи міський голова або інша посадова особа, яка знає респондента. Наприкінці наводяться дані про того, хто зробив запис спогадів [8, с. 32; 166, с. 98; 189, с. 12, 13].

Розробка й використання власних анкет повинні здійснюватися поетапно: визначення мети проведення опитування; виявлення індикаторів (критеріїв та показників) досліджуваних якостей; вибір

доцільних засобів – паперові анкети/тести, фокус-групи, онлайн тестування тощо; забезпечення належної процедури проведення анкетування, анонімності та добровільної участі. При складанні анкети важливо враховувати вік, рівень психофізіологічного розвитку та інші особливості респондентів; чітко й зрозуміло формулювати питання, не впливаючи їхнім змістом на вибір відповіді; уникати питань, відповіді на які є соціально схваленими [115].

Польові краєзнавчо-географічні дослідження передбачають застосування спеціальних вимірювальних приладів, інструментів тощо у відповідності до об'єкта вивчення в стаціонарних (на географічному майданчику) і польових умовах для вивчення природних умов, розселення населення, розміщення господарських об'єктів тощо [8, с. 33; 96, с. 28, 29].

Експедиційний метод спрямований на організацію краєзнавчого дослідження і передбачає активізацію відповідної роботи. Перед учнями ставляться різні пізнавальні й практичні завдання, що сприяють підвищенню їх розумової діяльності і самостійності. Вони можуть вирішуватись у ході організації експедицій, мандрівок тощо. Адміністрація школи (чи іншого навчального закладу), керівник експедиції в період підготовки здійснюють чимало організаційних заходів. Директор такого закладу видає наказ про проведення експедиції, яким призначає керівника та його заступника, затверджує персональний склад учасників, видає керівникові необхідні документи (наказ, маршрутний лист, посвідчення про відрядження), контролює проходження групою відповідних пунктів, визначає обов'язки і права керівника, проводить інструктаж під розписку, чітко визначає обов'язки і права членів експедиції, правила безпеки. По завершенню експедиції заслуховує інформацію про її результати, приймає звітну документацію керівника експедиції, знайдені предмети тощо [8, с. 33; 189, с. 12, 13].

Фотографування та відеозйомка – обов'язкові засоби сучасних краєзнавчих досліджень, які дають можливість зафіксувати

найцікавіші епізоди і є важливим свідченням проведеної роботи. Результати можна використати для створення цікавих альбомів, кінодемонстрацій, експозицій краєзнавчого музею [96, с. 29, 30].

Під час розробки теоретико-методологічного фундаменту краєзнавства можуть застосовуватися підходи, напрями, течії, теорії багатьох наук, передусім географії, історії, історіософії.

Це, насамперед, хорологічний (просторовий) підхід (метод), що традиційно застосовувався в географії й перенесений у географічне краєзнавство та краєзнавство в цілому, який визначає простір основною домінантою дослідження. Географічний метод – базовий краєзнавчий метод, який використовується майже в усіх регіональних дослідженнях. Застосування цього методу неможливе без одночасного використання картографічного методу, який є особливою формою ідеально-просторового моделювання [8, с. 33; 181, с. 23].

Важливим в сучасних умовах є застосування екологічних підходів до вивчення краю тощо [181, с. 23].

Оскільки краєзнавчі дослідження обов'язково ґрунтуються на засадах міждисциплінарного підходу, краєзнавство може застосовувати різні методи, якими користуються природничі та соціогуманітарні науки. Серед наукових методів особливо важливими для краєзнавства є порівняльний, генетичний, метод типологізації, кількісні методи обробки інформації та інші [181, с. 23].

З кінця ХХ століття у краєзнавчих дослідженнях дедалі більше зростає роль і значення комп'ютерних технологій. Вони дають змогу обробляти велику кількість даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки цьому можна широко застосовувати такі методи, як моделювання, математичний, картографічний тощо.

Моделювання – метод дослідження явищ і процесів, що ґрунтується на заміні конкретного об'єкта досліджень (оригіналу) іншим, подібним до нього (моделлю). Модель завжди виступає як аналогія, тобто модель та оригінал певною мірою схожі (подібні)

між собою. Подібність може бути за фізичною схожістю, просторовими, структурними та функціональними характеристиками, але обов'язково сформульованими у вигляді критеріїв подібності. Завдяки наявній подібності стає можливим отримані результати переносити на оригінал, але не механічно, а за відповідними правилами, процедурами, згідно з теоретичними схемами-матрицями. Залежно від характеру моделей, які використовуються в дослідженні, розрізняють уявне (ідеальне), фізичне, символічне, чисельне моделювання [151, с. 30, 31].

Математична група наукових методів дає змогу вивчати досліджуваний об'єкт з використанням математичного апарату. Основними у цій групі методів є статистичний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз, регресійний аналіз тощо [8, с. 33, 34].

Статистичний аналіз – це процес вивчення й зіставлення отриманих цифрових даних між собою та з іншими даними і їх узагальнення.

Факторний аналіз передбачає аналіз впливу окремих чинників на результативний показник.

Кластерний аналіз полягає в тому, що обрані об'єкти дослідження поділяються на окремі складові (кластери) так, щоб кожен кластер складався зі схожих об'єктів, а об'єкти різних кластерів істотно відрізнялися.

Регресійний аналіз – це метод аналізу залежності однієї величини від іншої, що спрямовується на пошук моделі зв'язку між випадковими величинами, не з'ясовуючи чи існує істотний зв'язок (регресія – це форма зв'язку між випадковими величинами). Істотну залежність між випадковими величинами досліджують у ході кореляційного аналізу.

При вивченні господарства рідного краю значимим є економічний метод, який полягає у комплексному вивченні економічних явищ і процесів у межах обраної території, виявленні взаємозв'язків і взаємозалежностей між економічними показниками, що характеризують стан розвитку досліджуваної

галузі, вивченні господарських явищ і процесів у динаміці тощо [96, с. 30].

Для вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, зокрема вікової і соціальної структури населення, його туристичних і рекреаційних потреб, актуальним є застосування соціологічного методу [96, с. 30].

Застосування того чи іншого методу під час проведення краєзнавчих досліджень потребує творчого підходу, який при цьому має враховувати поставлені цілі та завдання, а також вимоги часу. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів у межах певної методології й методики дозволяє краєзнавцю створити цілісний образ краю [181, с. 23].

1.4.2. Основні джерела краєзнавства та напрями вивчення рідного краю

До основних джерел краєзнавства відносяться: краєзнавча бібліографія, картографічні джерела, офіційні джерела, усні джерела, статистичні джерела, спостереження, друковані джерела, пам'ятки історії та культури [8, с. 34; 96, с. 31, 32].

Краєзнавча бібліографія – це інформація про літературу свого краю, яка вийшла з дуку в минулому, а також виходить тепер. Її упорядкування передбачає виявлення, облік і характеристику краєзнавчої літератури. Спеціальні каталоги краєзнавчої літератури (поряд із загальними каталогами) є майже в усіх обласних, а також у багатьох міських і районних бібліотеках [8, с. 34].

Цінні картографічні джерела про наш край зберігаються в музеях та в державних архівах. У краєзнавчих дослідженнях географічну карту можна розглядати як своєрідне джерело інформації та як засіб для відображення результатів краєзнавчих досліджень, отриманих іншими способами. Наприклад географ-краєзнавець може нанести на карту зібрані ним дані про рослинність краю, відобразити на ній демографічні чи економічні показники у вигляді цифр, діаграм, піктограм тощо, позначити

центри народних художніх промислів, місцеві пам'ятки культури [8, с. 34, 35].

Офіційні джерела – це документальна спадщина. Архіви є охоронцями багатовікової документальної спадщини народного надбання. Краєзнавчі дослідження проводяться на матеріалах, які зберігаються в архівах музеїв, бібліотек, в архівах державних установ [8, с. 35; 96, с. 31].

Усні джерела – це усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних краєзнавчих джерел можна також віднести і бесіди з цікавими людьми [8, с. 35; 96, с. 31].

Статистичні джерела – це насамперед збірники й довідники по областях. Особливо цінні ті з них, у яких узагальнено матеріали за багаторічний період. Важливі дані про окремі населені пункти, підприємства, сільські ради, райони тощо можна взяти в архівних установах, в обласних та районних статистичних управліннях. Постійне джерело статистичних даних – періодична преса [8, с. 35; 96, с. 31].

Спостереження – одне з вагомих джерел краєзнавства. Це є чуттєве відображення предметів і явищ зовнішнього світу, яке дозволяє одержати первинну інформацію про об'єкти навколишньої дійсності. При вивченні географії організація спостережень за природними та суспільно-економічними особливостями нашого краю сприяє підвищенню рівня знань учнів [8, с. 35; 151, с. 10].

Друковані джерела: підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо [8, с. 35].

Пам'ятки історії та культури – об'єкти, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність, є важливим джерелом краєзнавчої інформації [8, с. 35; 96, с. 32].

Теоретичні обґрунтування напрямів вивчення рідного краю відображені в працях багатьох учених. В. Обозний у посібнику «Краєзнавство» виділяє такі основні напрями вивчення рідного краю [133, с. 57–120]:

- вивчення і охорона природи;
- вивчення історії краю;
- територіальна організація господарства;
- вивчення культури і мистецтва краю.

Автор обґрунтовує теоретичні аспекти та методичні особливості організації відповідної роботи. При вивченні краю В. Обозний рекомендує використати загальноприйнятий план географічного вивчення території [133, с. 54]:

1. Загальні відомості про рідний край (область, район).
2. Географічне положення.
3. Геологічна будова, рельєф і корисні копалини.
4. Погода і клімат.
5. Внутрішні води.
6. Ґрунти, рослинність і тваринний світ.
7. Природні ландшафти (комплекси).
8. Особливості соціально-історичного розвитку.
9. Населення.
10. Господарство краю.
11. Культурне життя та традиції населення краю.
12. Перспективи розвитку краю.

1.4.3. Форми краєзнавства (за метою й завданнями дослідження)

Залежно від мети та завдань досліджень виділяються такі форми краєзнавства: державне, освітнє, суспільне [96, с. 32].

Державне краєзнавство – це комплексні наукові краєзнавчі дослідження певної території країни державними науковими установами, зокрема: музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо.

Освітнє краєзнавство – це система краєзнавчої освіти у навчально-виховній роботі освітніх закладів (середні та вищі школи). Його суть полягає у всебічному вивченні свого краю з навчально-виховною метою. Така робота може мати різні напрями: географічний, історичний, літературний тощо. Освітнє краєзнавство поділяється на дві форми:

- 1) програмне, завдання і зміст якого визначаються навчальною програмою; воно є обов'язковим для всіх, хто навчається у певному освітньому закладі;
- 2) позапрограмне, яке не є обов'язковим; його зміст і завдання визначаються відповідним навчально-виховним планом. Прикладом програмного краєзнавства у закладах загальної середньої освіти може бути робота з краєзнавчими матеріалами на уроці, на екскурсії, яка визначена навчальною програмою; а позапрограмного – позакласна краєзнавча робота (наприклад, туристський похід, що не є обов'язковим).

Суспільне (громадське) краєзнавство – це діяльність різних громадських (недержавних) товариств, спілок, об'єднань, яка спрямована на організацію краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок тощо.

1.4.4. Стаціонарні та туристські форми краєзнавчої роботи у ЗЗСО

Краєзнавча робота з географії характеризується надзвичайною різноманітністю організаційних форм. Умовно їх ділять на стаціонарні та туристські.

Зміст та методичні особливості організації туристських форм краєзнавчої роботи обґрунтовано у працях С. Бабкової, М. Крачила, В. Обозного, Л. Суторміної [4; 94; 133; 195]. Зокрема, М. Крачило у навчальному посібнику для вузів «Краєзнавство і туризм» характеризує такі туристські форми роботи: прогулянки, екскурсії, подорожі та походи, естафети, зльоти, експедиції.

Прогулянки – це найпростіша форма туристсько-краєзнавчої роботи. Вони організовуються у ліс, на річку, у гори тощо.

Прогулянки не потребують особливих витрат і спеціального туристського спорядження. Найчастіше вони проводяться з учнями молодших класів.

Екскурсії – це форма туристсько-краєзнавчої роботи, яка передбачає вивчення певних відібраних об'єктів, явищ і процесів. Навчальні (програмні) екскурсії мають за мету закріпити теоретичний матеріал у відповідності до програми з географії, у якій визначено обсяг, строки та зміст їх проведення. Позапрограмні туристсько-краєзнавчі екскурсії мають в основному дослідницький характер. Їх мета ширша: вивчити свій населений пункт, мікрорайон, місто, область, господарські та культурні центри, історичне минуле і перспективи на майбутнє, познайомитись із особливостями місцевого населення тощо.

Туристсько-краєзнавчі походи – це групові багатоденні або одноденні піші переходи на місцевості та спостереження за різноманітними об'єктами, явищами і процесами, які зустрічаються на маршруті. Вони проводяться за попередньо складеним планом згідно поставленої навчально-виховної мети. При організації походів піші переходи можуть поєднуватись з пересуванням за допомогою транспортних засобів.

Подорожі – це форма туристсько-краєзнавчої роботи, яка передбачає вивчення різних об'єктів, явищ і процесів відповідного маршруту (згідно попередньо складеного плану). На відміну від походів, подорожі не передбачають обов'язкових тривалих піших переходів (їх можуть замінювати різні види транспорту).

Естафета – це форма дитячого туризму, яка передбачає вивчення рідного краю загалом або певної його території не однією групою, а кількома, які на певних відрізках маршруту змінюють одна одну. Трасу дослідження завчасно поділяють на ділянки. Туристська група, пройшовши свою ділянку і виконавши поставлені перед нею завдання, передає естафету наступній групі і т.д. Матеріали естафет узагальнюються. У подальшому вони використовуються на уроках та у процесі організації позакласних заходів.

Зльоти – форма туристсько-краєзнавчої роботи, яка передбачає обмін досвідом і підведення підсумків усього комплексу туристсько-краєзнавчої роботи; також вони можуть передбачати змагання зі спортивного орієнтування, огляд художньої самодіяльності та інше.

Експедиція – це вища форма туристсько-краєзнавчої роботи, у якій переважає дослідницька робота, яку виконують, керуючись спеціальними методиками. Їх проведення вимагає ретельної підготовки школярів, що передбачає засвоєння учнями теоретичних знань і практичних навичок дослідництва у відповідній галузі (геології, археології, етнографії тощо). До участі в експедиціях залучаються переважно учні старших класів, які мають певний досвід туристсько-краєзнавчої роботи та відповідний інтерес до неї. Діяльність школярів спрямовується на вивчення різноманітних природних, суспільно-економічних, історичних, культурних тощо особливостей рідного краю.

У ході проведення туристських форм краєзнавчої роботи виявляються характери дітей, їх інтереси, ставлення до друзів, до праці. Відповідна діяльність розвиває активність і самостійність учнів, підвищує їх почуття відповідальності, сприяє розвитку творчості та позитивно впливає на подальший вибір професії.

Зміст та методичні особливості використання стаціонарних форм краєзнавчої роботи у сучасній школі відображено у працях С. Бабкової, С. Коберніка, В. Обозного, Л. Суторміної та інших [4; 71; 72; 133; 195]. До таких форм роботи відносяться: гуртки, секції, клуби, товариства, краєзнавчі музеї, краєзнавча робота у МАН.

Гурток – самодіяльна група учнів, що займаються поглибленим вивченням рідного краю. Це основна і найпоширеніша форма краєзнавчої роботи у школі при вивченні географії. Гурток не передбачає великої кількості учасників, оптимальний варіант – 15–20 осіб [71, с. 61; 166, с. 103].

Секція – складова частина шкільних краєзнавчих учнівських об'єднань (гуртків, клубів, товариств). Секції організуються у гуртках, де налічується від 18 до 25 членів. Кількість членів кожної

секції гуртка, як правило, не перевищує десяти. Це дає можливість ефективно керувати роботою кожного учня зокрема і всією секцією загалом [166, с. 103; 195, с. 8].

Клуб – це форма організації туристсько-краєзнавчої роботи з географії, що об'єднує різні секції і гуртки. Членами клубу можуть бути 60 і більше учнів [166, с. 103; 195, с. 8]. Засідання клубу проводяться 2–4 рази на рік [71, с. 62]. Тематика теоретичних занять клубу включає звіти окремих секцій і гуртків. Між засіданнями клубу позакласна робота проводиться на рівні окремих гуртків і секцій.

Географічне товариство – це дитячий осередок Українського географічного товариства, метою якого є пропаганда наукових географічних знань як серед школярів, так і серед жителів селища або мікрорайону школи [71, с. 62]. Товариство складається із трьох–п'яти споріднених секцій [166, с. 103; 195, с. 11]. Наприклад, товариство краєзнавців може мати такі секції: географічну, історичну, туристів тощо. До складу товариства може входити 40–60 старшокласників, які цікавляться географічним краєзнавством.

В основі роботи шкільного географічного товариства лежить пошукова, дослідницька та лекційна діяльність. Пошукова діяльність членів товариства більш індивідуальна, ніж членів інших географічних об'єднань. Вона включає роботу з архівними матеріалами, науково-популярною літературою, періодичною пресою, роботу з картами тощо. Члени товариства можуть проводити опитування місцевих жителів, просити консультації співробітників наукових установ тощо. Результати своїх досліджень вони узагальнюють у науково-дослідних рефератах, доповідях, пропагують на уроках серед учнів школи, на конференціях тощо. Підготовлені роботи можуть захищатися на конкурсах Малої академії наук, публікуватися у відповідних журналах та збірниках.

Шкільний краєзнавчий музей є своєрідною базою організації краєзнавчої роботи у школі. Його робота поєднується з активним

вивченням рідного краю учнями під керівництвом учителя. Зокрема, під час різних форм краєзнавчої роботи учні збирають оригінальні експонати, які зберігаються в музеї. Це колекції корисних копалин, фотографії, рідкісні книги тощо. Разом з цим школярі беруть участь у їх систематизації та в оформленні експозицій музею, а також у проведенні екскурсій. Така діяльність розвиває інтерес учнів до вивчення рідного краю.

Проблеми організації географічного краєзнавства у Малій академії наук (МАН) обґрунтували С. Бабкова та В. Обозний [4]. Краєзнавчі дослідження у МАН покликані навчити школярів: добирати літературу з конкретної теми; проводити дослідження підвищеного рівня складності; самостійно складати конспекти, графіки, діаграми тощо; працювати над різноплановими завданнями та знаходити нетрадиційні варіанти розв'язування проблем. Діяльність МАН покликана створити дослідницьку атмосферу у ході пізнання й формувати у школярів власні наукові погляди на світ.

Шкільне краєзнавство на уроках географії тісно переплітається з позакласною роботою. Якщо на уроці учні вивчають навчальний матеріал чітко передбачений програмою, то під час організації позакласної роботи відбувається поглиблення знань, засвоєних на уроці. Зібрана ж у позаурочний час краєзнавча інформація є важливим компонентом у системі знань, які формуються на уроці.

Питання для самоконтролю:

- 1. Які ви знаєте традиційні та нові методи дослідження у краєзнавстві?*
- 2. Які методи дослідження у краєзнавстві передбачають застосування спеціальних вимірювальних приладів, інструментів?*
- 3. Наведіть приклади використання анкетного методу в краєзнавчих дослідженнях.*
- 4. Які методи краєзнавчих досліджень дають змогу вивчати досліджуваний об'єкт (явище чи процес) з використанням математичного апарату?*

5. *Укажіть основні джерела краєзнавства.*
6. *Які основні напрями вивчення рідного краю виділяє В. Обозний?*
7. *Які форми краєзнавства виділяють залежно від мети та завдань досліджень?*
8. *Укажіть основні туристські й стаціонарні форми краєзнавчої роботи.*
9. *Які організаційні форми туристсько-краєзнавчої роботи найбільш доцільні для учнів середньої, а які – для старшої школи?*
10. *Назвіть найскладнішу форму туристсько-краєзнавчої роботи, головною ознакою якої є організація польових навчальних досліджень, що передбачає наявність відповідної бази знань.*

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗЗСО

ТЕМА 2.1

НАУКОВІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРИРОДИ РІДНОГО КРАЮ У ЗЗСО

2.1.1. Методичні особливості природничо-краєзнавчих досліджень

Природа – могутнє джерело пізнання Всесвіту, духовне багатство й матеріальна цінність [67, с. 50; 53]. Спілкування з нею відкриває людині таємниці буття й робить її більш чутливою до навколишнього середовища. Людина – невід’ємна частина природи. Ще В. Сухомлинський наголошував: «людина була й завжди залишається дитям природи, і те, що ріднить її з природою, має використовуватися для її прилучення до багатств духовної культури» [196, с. 127]. Концепцію впливу природи на формування особистості розвивали також Я. Коменський, М. Монтессорі, А. Макаренко, Й. Песталоцці, С. Русова, Ж.-Ж. Руссо, А. Симонович, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Ф. Фребель та інші [67, с. 51].

Уявлення про спорідненість людини зі всім живим закладається в ній ще з раннього дитинства. Ідея гуманної взаємодії з навколишнім світом, посіяна в свідомості людини в дитячому віці, має високу ймовірність формування екологічно культурної, високодуховної особистості, здатної гармонійно співіснувати з природою, не порушуючи її законів.

Найважливішими умовами виховання бережливого ставлення до природи є пізнання та вивчення рідного краю. Шкільне природне краєзнавство спрямоване на комплексне вивчення природи, важливих аспектів її розвитку й динаміки на певній місцевості з використанням доступних для школярів методів дослідження фізико-географічних наук.

Відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898) метою природничої освітньої галузі є формування особистості учня, який знає та розуміє основні закономірності живої і неживої природи, володіє певними вміннями її дослідження, виявляє допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлює цілісність природничо-наукової картини світу, здатен оцінити вплив природничих наук, техніки і технологій на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності у природі, відповідально взаємодіє з навколишнім природним середовищем [42].

Вивчення природи своєї місцевості через дослідження, практичні роботи, проєктну діяльність, екскурсії передбачено в інтегрованих курсах для 5–6 класів «Пізнаємо природу», «Довкілля», «Природничі науки», а також в курсі «Географія» для 6–9 класів.

Пізнання та вивчення природи рідного краю слід починати зі спостережень у природі. Про особливе значення таких методів і прийомів навчальної діяльності школярів, як спостереження, проведення нескладних дослідів, вимірювань наголошується і в модельних навчальних програмах шкільного курсу «Пізнаємо природу» (5–6 класи) [124; 125].

При цьому «вивчення дітьми природного довкілля повинно розпочинатися не з курйозів і диковин», як казав К. Ушинський, а з того, що безпосередньо оточує дитину, саме з тих об'єктів і явищ природи, які дитина може спостерігати щодня [217, с. 75].

Посиленню практичної спрямованості природничих знань і стимулюванню інтересу учнів до пізнання природи сприятиме проведення тематичних навчальних екскурсій [124; 125]. Їх можна проводити у природу, населеним пунктом, до краєзнавчого або природничого музею, будинку природи, планетарію, обсерваторії тощо. Запропоновані у модельних навчальних програмах об'єкти

екскурсій є орієнтовними, учитель може обирати їх на свій розсуд, враховуючи місцеві умови, можливості й обставини [125].

У процесі вивчення природи рідного краю учні мають можливості:

- засвоїти й поглибити знання про різноманіття об'єктів і явищ природи, зв'язок між явищами живої та неживої природи, зміни природного середовища під впливом природних і антропогенних процесів;
- виявити місцеву специфіку природних компонентів, зокрема, типові й унікальні об'єкти, явища тощо, визначити спільні й відмінні риси з природою інших (більших) регіонів;
- оволодіти вміннями проводити спостереження, досліди, вимірювання та навичками аналізувати й узагальнювати отримані результати;
- розвинути допитливість і пізнавальний інтерес до вивчення інтегрованих курсів і предметів природничої освітньої галузі;
- набути позитивного емоційно-ціннісного ставлення до природи та культури екологічної поведінки;
- навчитися застосовувати знання про природу в повсякденному житті для збереження навколишнього середовища й адаптації до умов проживання на певній території.

Основні напрями вивчення природи краю відображають розділи фізико-географічної характеристики території, зокрема: геолого-тектонічна будова та корисні копалини; рельєф місцевості; кліматичні умови; гідрологічні умови; ґрунтовий покрив; рослинний і тваринний світ, ландшафти.

2.1.2. Навчально-методичні матеріали для вивчення природних умов та ресурсів Волинської області

2.1.2.1. Геолого-тектонічна будова й корисні копалини Волинської області. Проведення навчальних географічних досліджень вимагає вмінь та навичок роботи школярів з краєзнавчими картографічними джерелами (у поєднанні з іншими

засобами). Орієнтовним прикладом навчальної діяльності учнів при вивченні геолого-тектонічної будови і корисних копалин Волинської області можуть бути такі завдання (8-й клас, краєзнавчий гурток):

1. Дайте характеристику тектонічної будови області.
2. Проаналізуйте глибини залягання кристалічного фундаменту і поширення зон розломів [2, с. 5]. Обґрунтуйте їхній вплив на особливості рельєфу та гідрографічної мережі.
3. Охарактеризуйте особливості залягання магматичних, метаморфічних та осадових порід по лінії геологічного розрізу на карті домезозойських відкладів Атласу Волинської області [2, с. 4].
4. Охарактеризуйте переважаючі четвертинні відклади на території області, їхній генезис, літологію та потужність [2, с. 7]. Розкрийте територіальні відмінності у поширенні четвертинних відкладів на території краю.
5. Укажіть головні родовища корисних копалин Волинської області [179, с. 108–132] й нанесіть їх на контурні карту. Опишіть особливості їхнього просторового поширення та зв'язок з геолого-тектонічною будовою регіону.
6. Керуючись статистичними даними [179, с. 108–132] й власним досвідом, складіть список родовищ корисних копалин (розвіданих і діючих) у вашій територіальній громаді.

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел [118, с. 4–15; 141, с. 24–26; 142, с. 40–43; 179, с. 106–132; 193])

Територія області розміщена в північній частині Волино-Подільської плити, яка є західним схилом Українського щита протерозойського віку. У складі плити виділяють декілька великих блоків, розділених системою розломів. Найбільш виражені у геолого-геоморфологічній будові області глибинні Виживський й Володимир-Волинський діагональні, Північноратнівський, Південноратнівський, Володимир-Волинський субширотні,

Стохідський та Горинський субмеридіональні розломи. Володимир-Волинський розлом, який простягається в широтному напрямку від м. Устилуг, а згодом у північно-східному до смт Маневичі, відділяє західний схил Українського щита від Львівського палеозойського прогину (Галицько-Волинської западини).

У будові Волино-Подільської плити, що в межах сучасної території Волинської області, вирізняються Поліська сідловина, Ковельський виступ, Волино-Подільська монокліналь, Волинський траповий покрив, Північноукраїнська горстова зона, Львівський палеозойський прогин, які мають суттєві відмінності в геологічній будові. Упродовж неоген-четвертинного часу ці структури зазнавали змін (уповільнення або відносна стабілізація, зміни напрямків тектонічних рухів земної кори). Сумарні амплітуди неотектонічних рухів земної кори на території області становлять 80–260 м і більше.

Кристалічний фундамент Волино-Подільської плити в межах Волинської області складений інтенсивно дислокованими кристалічними породами протерозою (гранітами, гранодіоритами, граносієнітами, біотитово-амфіболітовими сланцями та ін.).

На фундаменті залягають малозмінені осадові відклади, потужність яких зі сходу на захід зростає від 400 м до 2400–5000 м. Вони представлені геологічними утвореннями від верхньопротерозойського (рифей і венд) до антропогенового віку. Відсутні лише породи пермського, тріасового та юрського часу. Причиною цього є припинення процесів осадконагромадження внаслідок настання континентальних умов. Найбільш древніми на території області є відклади поліської серії (верхньорифейський вік), наймолодшими – сучасні четвертинні відклади.

За літологічним складом поширені такі породи, як піски, глини, суглинки, супіски, крейда, мергель, гіпс, кам'яне вугілля, вапняки, доломіти, пісковики, базальти, туфи, алевроліти, аргіліти, сланці, граніти, кварцити тощо.

Максимальні потужності відкладів рифею перевищують 700 м, венду – теж близько 700 м. Нижній відділ кембрійських відкладів

представлений утвореннями балтійської серії (товщина 300 м), які перекриті відкладами бережківської світи (загальна потужність 400 м). Товщина шару ордовицьких утворень на території області не перевищує 50 м. Відклади силуру залягають на розмитій поверхні кембрію та ордовика, трапляються часто і мають потужність до 1000 м і більше. Девонські відклади представлені товщею до 2000 м. Максимальна потужність кам'яновугільних відкладів досягає 1400 м. Товща відкладів крейдової системи в межах області зростає в південно-західному напрямку, досягаючи в Галицько-Волинській западині 600 м. Палеогенові утворення малопотужні (зазвичай 2–3 м, іноді – до 15 м), поширені фрагментарно в поліській частині області. Найбільша потужність четвертинного покриву простежується в долинах р. Прип'ять і р. Західний Буг, сягаючи там 50 м, а також поблизу м. Камінь-Каширський (до 100 м).

Саме відклади антропогену, що утворилися в період континентального режиму території після відступу палеогенового моря, формують основні нерівності денної поверхні Волинської області. За віком їх поділяють на нижньо-, середньо-, верхньочетвертинні та сучасні. Антропогенові відклади складені континентальними утвореннями льодовикового (моренного), водно-льодовикового, озерно-льодовикового, алювіального, еолового, елювіального, болотного походження. Ці відклади мають добре виражену широтну зональність: на півночі Волинської області переважають піщані й супіщано-глинисті утворення заплав і терас р. Прип'ять, які складають Верхньоприп'ятську акумулятивну низовину; південніше простягаються льодовикові відклади Волинського моренного пасма; елювіальні відклади на верхній крейді з водно-льодовиковими пісками формують Турійську денудаційну рівнину; на півдні області в межах Волинської височини поширені елювіально-делювіальні відклади, представлені лесами та лесоподібними породами.

Рельєфоутворююче значення мають також відклади крейди та мергелів верхньокрейдового віку. Зазвичай, вони трапляються в поліській частині області, найбільше впливаючи на морфологію

земної поверхні Турійської, Луківської, Маневицької територіальних громад.

На рельєф Волинської області мають вплив і палеогенові утворення, які невеликими ареалами теж виходять на денну поверхню. Наприклад, пісковики з глауконітом, глини, мергелі цього віку іноді оголюються по берегах р. Стир.

Геолого-тектонічна будова й тектонічний режим території Волинської області в цілому сприятливі для різних видів її господарського освоєння. Відмінності в просторовому поширенні гірських порід і тектонічних структур вплинули на територіальну диференціацію макро-, мезо- та мікрорельєфу, ґрунтового покриву, покладів корисних копалин краю.

Найважливішу роль в економіці області відіграють запаси кам'яного вугілля (балансові запаси становлять 67,4 млн т). На Волині розвідано 11 родовищ Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Розробка родовищ здійснюється на 2-х шахтах. Основна вугленосна площа розташована в межах Володимир-Волинського району, прояви вугленосності є в Ковельському та Луцькому районах.

Супутньою корисною копалиною при видобутку вугілля є германій (балансові запаси 218 т).

Природний газ добувають у Локачинському родовищі (його балансові запаси становлять 7,8 млрд м³).

Ресурси торфу Волинської області найбільші в Україні (кількість родовищ – 308, з них балансових – 99, в тім числі 7 – розробляються, геологічні запаси перевищують 419388 тис. т).

У Камінь-Каширському й Ковельському районах виявлено родовища фосфоритів загальною площею 65,3 км² із середньою потужністю продуктивного пласта 1,13 м. Найбільше є Поступельське родовище.

На Волині відомі поклади мідних руд. Найбільш вивченим є рудопрояв Жиричі, приурочений до південно-західного схилу Ратнівського підняття фундаменту. Мідь зосереджена, переважно, в базальтах, туфолоавобрекчіях і туфах; її середній вміст складає 1,2

%. У разі видобутку міді промислово цінними можуть бути й відпрацьовані породи, зокрема, базальт. Родовище також містить комплекс золото-срібних руд.

В озерах області зосереджені великі запаси сапропелю, який є значним резервом органічних добрив і лікувальною сировиною. Найбільші запаси сапропелів виявлено в Ратнівській, Шацькій, Старовижівській територіальних громадах. Періодично розробляється 4 родовища сапропелю (озера Біле, Синове, Прибич, Мшане).

Область достатньо забезпечена будівельною сировиною. Розвідано 37 родовищ будівельних пісків (61,2 млн м³) та 1 родовище будівельних базальтів (запаси 18 млн м³), 2 родовища пісків для виробництва скла (запаси 2,11 млн т), 8 родовищ високоякісної крейди (запаси 27,1 млн т), 1 родовище піску для пісочниць локомотивів (запаси 1,4 млн м³), 36 родовищ цегельно-черепичної сировини (глини, суглинки) із запасами майже 43 млн м³.

Цінним мінералом Волині є бурштин. Найбільші його поклади сконцентровані в Маневицькому районі. Отримано спецдозволи на видобування бурштину родовищ Маневицьке 1, Маневицьке 2, Камінь-Каширське 1, Камінь-Каширське 2 (загалом 4 родовища) із прогнозованими запасами в 999,6 т.

Більшість розвіданих родовищ мінеральних ресурсів Волині потребують фінансових інвестицій та наукових досліджень для їх розробки.

Питання для самоконтролю:

- 1. Чи належить область до сейсмічно нестійких територій? Чому?*
- 2. Укажіть глибинний трансрегіональний розлом, який відділяє західний схил Українського щита від Львівського палеозойського прогину (Галицько-Волинської западини).*
- 3. У якій частині області кристалічний фундамент знаходиться найближче до поверхні?*

4. У якому напрямку зростає потужність осадових відкладів на території області?
5. Яка тектонічна структура Волинської області характеризується наявністю покладів кам'яного вугілля?
6. Геологічні відклади якого віку поширені в межах області?
7. Які відклади за літологією представлені на території краю?
8. Зважаючи на поширення різновікових відкладів крейдової системи, вкажіть, у якому напрямку відступало море крейдового періоду з території сучасної Волині?
9. Які з генетичних типів четвертинних відкладів є домінантними в поліській, а які – в лісостеповій частинах Волинської області?
10. Які відклади (за віком) є рельєфоутворюючими на території Волинської області?
11. Ресурси якої корисної копалини Волині є найбільшими в Україні?
12. У яких населених пунктах Волинської області здійснюється видобуток кам'яного вугілля?
13. Укажіть практичне застосування германію, поклади якого виявлені в пластах вугілля області.
14. Де у Волинській області функціонує газовий промисел?
15. Які рудні корисні копалини наявні на території Волинської області?
16. Укажіть найбільше родовище фосфоритів у Волинській області?
17. На який органо-мінеральний ресурс багаті озера Волині?
18. Які види будівельної сировини добувають в області?
19. Який мінерал Волині утворився внаслідок скам'яніння смоли хвойних чи покритонасінних дерев?
20. Які екологічні проблеми, зумовлені гірничо-видобувною діяльністю, характерні для Волинської області?

2.1.2.2. Рельєф Волинської області. Орієнтовним прикладом навчальної діяльності учнів при вивченні рельєфу Волинської області можуть бути такі завдання (8-й клас, краєзнавчий гурток):

1. За фізичною та геоморфологічними картами Атласу Волинської області [2, с. 3, 10] дайте характеристику рельєфу краю: 1) укажіть загальний похил території Волинської області; 2) укажіть основні морфоструктури області та їхній генезис; 3) зазначте фонові абсолютні відмітки висот, обґрунтуйте їх просторові відмінності; 4) укажіть найвищу й найнижчу абсолютні відмітки земної поверхні області; 5) коротко опишіть морфологію, генезис та поширення морфоскульптурного рельєфу краю.
2. Накресліть гіпсометричний профіль місцевості по лінії Любешів–Бужани [2, с. 3]. Позначте на ньому найважливіші геоморфологічні об'єкти, дайте їм коротку фізико-географічну характеристику.
3. За картографічними та літературними джерелами визначте причину поширення карстових форм рельєфу на території Волинської області. Які з карстових форм на Волині є найбільшими? Дослідіть, які вчені першими описали карстопрояви регіону.
4. Поясніть причину відсутності моренних горбів, кам, озів у лісостеповій частині області. Дослідіть, які з них є об'єктами природно-заповідної мережі.

Короткі теоретичні відомості
(укладено з використанням джерел
[141, с. 29–30; 142, с. 46–50; 179; 193])

Поверхня території Волинської області рівнинна, середня висота становить 195 м. Найвища точка знаходиться на висоті 292 м біля с. Брани Мар'янівської територіальної громади Луцького району, найнижча (139 м) – у місці впадіння р. Стохід у р. Прип'ять. По території області проходить частина Головного Європейського вододілу, розділяючи басейни Чорного й Балтійського морів. Основними морфоструктурами є Поліська рівнина та Волинська височина.

До складу Поліської акумулятивної рівнини входять Верхньоприп'ятська низовина, Волинське моренне пасмо і Турійська денудаційна рівнина. Фонові гіпсометричні показники в межах Верхньоприп'ятської низовини становлять 140–170 м. На окремих ділянках Волинського моренного пасма і Турійської денудаційної рівнини абсолютні висоти досягають 200 м і більше.

Найтипівішими морфоскульптурами на території Полісся є моренні горби, ками, ози, зандри, піщані горби та пасма, карстові лійки, карстові котловини озер, річкові долини. Характерним є рельєф органогенного походження, представлений у вигляді торфовищ. Денудаційні форми рельєфу на Поліссі виражені припіднятими вододілами, які складені мергелями та крейдою; місцями вони супроводжуються карстовими лійками й озерними котловинами. Серед екзогенних процесів на Поліській рівнині домінуючими є заболочування, карстоутворення, природне підтоплення, вітрова ерозія.

Південну частину області займає Волинська лесова височина, яка обмежується невисоким уступом по лінії Устилуг–Володимир–Хорохорин–Кульчин–Ківерці–Олика. Він є природною межею між Поліссям та лісостепом. Середні висоти височини коливаються в межах 200–250 м. Лісостеповій частині області притаманні переважно денудаційні рівнини. Оскільки зледеніння тут не було – нема й льодовикових форм рельєфу. Південна частина області – сильно розчленована ділянка земної поверхні, яка складена породами, що легко піддаються водній ерозії. Тому тут переважають флювіальні форми рельєфу: ерозійні вимоїни, ерозійні борозни, яри, балки, річкові долини. Поширені також карстово-суфозійні лійки та органогенні форми рельєфу.

Рівнинність території Волині в цілому сприяє всім видам господарської діяльності. Але деякі геолого-геоморфологічні характеристики області мають негативні риси. Наприклад, наявність таких легкорозчинних порід як крейда, мергель провокує прояв карсту, що ускладнює, а іноді й унеможлиблює промислове та цивільне будівництво, перешкоджає сільськогосподарському

обробітку землі. На Поліссі господарські дії ускладнюють дефляційні процеси та заболочення. Водно-ерозійні та просадочні процеси й відповідні їм форми рельєфу стають перешкодами для аграрної та інженерної діяльності на височині.

Разом з тим, антропогенна діяльність теж впливає на формування нерівностей земної поверхні. З одного боку, у результаті господарської діяльності на території Волинської області виникають неіснуючі раніше в природному середовищі антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри, канали, дамби, тераси тощо), з іншого – внаслідок будівництва доріг, видобутку корисних копалин трансформуються, а іноді й цілком знищуються природні нерівності поверхні. Так, зниклими нині формами рельєфу у Волинській області є Білашівська моренна гряда, Любитівський оз, Ковельський кам, еолово-озова гряда в околицях с. Галина Воля, пісок з яких вибрано для будівництва, тощо. Рельєф Волинської області зазнає трансформацій і в результаті незаконних промислів (несанкціоноване видобування бурштину, піску, крейди, суглинків тощо). Крім того, інженерна, сільськогосподарська, гірничо-добувна, лісгосподарська, промислова та інші види діяльності впливають на перебіг геоморфологічних процесів, зокрема вивітрювання, ерозійних, схилових, карстових тощо.

Питання для самоконтролю:

- 1. Укажіть основні морфоструктури Волинської області.*
- 2. Які генетичні типи рельєфу представлені на території Волинської області?*
- 3. Де на території області пролягає лінія Головного Європейського вододілу?*
- 4. Де на території області проходить межа між Поліською низовиною та Волинською височиною?*
- 5. Які генетичні типи рівнин характерні для поліської частини Волинської області?*
- 6. З яких трьох форм рельєфу складається Поліська рівнина у межах Волинської області?*
- 7. Які екзогенні процеси є домінантними на території Полісся?*

8. *Які екзогенні процеси є домінантними на території Волинської височини?*
9. *Які морфоскульптури поширені і в поліській, і в лісостеповій частинах області?*
- 10.3 *якими геологічними відкладами пов'язані процеси карстоутворення на території Волинської області?*
11. *Які форми рельєфу на Волині виникли внаслідок прояву карсту?*
12. *Назвіть найбільш несприятливі для господарської діяльності геоморфологічні процеси, що мають прояв на території області.*
13. *Чому на території Поліської низовини відсутня яружно-балкова мережа, а на Волинській височині вона є типовою?*
14. *Які відклади (за літологією) Волинської височини сприяють розвитку водної ерозії?*
15. *Чому в південній частині області відсутні гляціальні форми рельєфу?*
16. *Які геоморфологічні риси території Волинської області є сприятливими для ведення господарської діяльності?*
17. *Назвіть типові для Волині антропогенні форми рельєфу.*
- 18.3 *якими видами господарської діяльності пов'язані антропогенні форми рельєфу у Волинській області?*
19. *Які форми рельєфу Волинської області зникли у результаті господарського освоєння її території?*
20. *Поміркуйте, які негативні екологічні наслідки мають (чи можуть мати) антропогенні втручання в літогенну основу регіону.*

2.1.2.3. Кліматичні умови краю. Географічні краєзнавчі дослідження кліматичних умов рідного краю проводяться вже на початковому етапі вивчення географії. Зокрема, шестикласники впродовж року ведуть спостереження за погодою і дані записують у календарі погоди. Зібрана ними інформація опрацьовується на уроці: учні складають графіки динаміки температури повітря, діаграми хмарності та опадів, розу вітрів; проводять відповідні описи погоди. При цьому вчитель використовує прийоми,

спрямовані на розвиток їх творчого мислення. Скажімо, це можуть бути завдання такого змісту:

1. *Визначте за власними даними спостережень за погодою, як змінювались з початку навчального року переважаючі напрями вітрів у нашій місцевості. Як це позначалось на погодних умовах? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку залежність?*
2. *Визначте за даними спостережень, як залежить добовий хід температури повітря від хмарності та опадів. Як, на вашу думку, це можна пояснити?*

Для учнів 8-го класу прикладами орієнтовних завдань можуть бути такі:

1. *За кліматичною картою [2, с. 11] визначте тривалість безморозного періоду для кожної з метеостанцій. На основі статистичних даних Волинського обласного гідрометцентру визначте середню за двадцятирічний період (2001–2020 рр.) тривалість безморозного періоду на кожній метеостанції області. Порівняйте показники, отримані з «Атласу Волинської області» (1991), із сучасними, розрахованими вами. Зробіть висновки (письмово).*
2. *За статистичними даними Волинського обласного гідрометцентру визначте усереднену за двадцятирічний період (2001–2020 рр.) середньорічну температуру повітря на вказаних метеостанціях області. Порівняйте отримані дані з відповідними показниками минулого сторіччя. Побудуйте графік багаторічної динаміки середньорічної температури повітря для метеостанції (на ваш вибір) області.*
3. *Усередніть за багаторічний період середньомісячні температури повітря на кожній із метеостанцій області. Укажіть, в якій частині області простежуються найвищі, а в якій найнижчі середньомісячні значення температури повітря? Поясніть особливості такого просторового розподілу.*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням статистичних даних ВОЦГМ і джерел [141, с. 33–35; 142, с. 52–56])

Спостереження за погодою на території області здійснюють 6 метеостанцій (МС): Луцьк, Любешів, Світязь, Маневичі, Ковель, Володимир. Аналітичні обробки даних здійснюються у Волинському обласному центрі з гідрометеорології (м. Луцьк).

Волинська область знаходиться у помірному кліматичному поясі. Її крайнє північно-західне положення в межах України визначає атлантико-континентальне перенесення повітряних мас, яке формує помірний, вологий клімат з м'якою зимою, нестійкими морозами, нежарким літом, значними опадами, затяжними весною та осінню. Основними центрами дії атмосфери, що визначають циркуляцію повітряних мас на території Волинської області, є Ісландський мінімум, Арктичний максимум, Середземноморський мінімум, Азорський максимум, Азійський максимум.

Річний прихід сумарної сонячної радіації на території області перевищує 90 ккал/см². Частка прямої сонячної радіації трохи більша 40 % від сумарної через значну хмарність. Від тривалості дня та хмарності залежить число годин сонячного сяйва. У ХХ ст. річна тривалість сонячного сяйва на Волині у середньому складала 1818 годин. На початку ХХІ ст. (2001–2020 рр.) цей показник становив 1869,2 год.

Температурний режим території узгоджується з динамікою показників сонячної радіації й тривалості сонячного сяйва. Найнижчі середньомісячні температури в області спостерігаються взимку, зокрема, в січні (-2,8–3,2°C), найвищі – в липні (20,0–20,3°C). Середні за двадцятирічний період значення середньорічних температур повітря на метеостанціях області коливаються в межах 8,5–8,9°C.

Упродовж 2001–2020 рр. найтеплішими були 2019 і 2020 рр. (10°C), а найхолоднішим – 2003 р. (7,5–7,9°C). Абсолютний максимум температури повітря у Волинській області за цей відрізок часу був зафіксований на МС Ковель 06.08.2012 р. (+37,1°C),

абсолютний мінімум температури повітря – на МС Володимир 03.02.2012 р. ($-31,9^{\circ}\text{C}$). За весь період метеоспостережень в області найвища температура повітря ($+38,0^{\circ}\text{C}$) була зафіксована на МС Володимир 11.08.1946 р., а найнижча ($-37,2^{\circ}\text{C}$) – на МС Любешів 12.01.1950 р.

За період 2001–2020 рр. середнє значення річних сум опадів на всіх метеостанціях області складало 651,9 мм опадів, хоча в деякі роки цей показник дуже відхилявся від норми (877 мм – у 2012 р. на МС Маневичі; 421 мм – у 2011 р. на МС Луцьк; за весь часовий ряд метеоспостережень в області найбільше опадів за рік (997 мм) було зареєстровано на МС Маневичі у 1998 р., а найменше (272 мм) – на МС Любешів у 1961 р.). Серед метеостанцій середнє значення річних сум опадів за 2001–2020 рр. найбільше у Маневичах (722,6 мм), а найменше – у Луцьку (608,9 мм) та Світязі (624,6 мм). У Володимирі воно становить 657,5 мм, в Ковелі – 637,7 мм, у Любешові – 659,4 мм. Упродовж року найменше опадів випадає в лютому, найбільше – в липні. Близько 70 % річної суми опадів випадає за теплий період (IV–X місяці).

Середня відносна вологість повітря у Волинській області впродовж 2001–2020 рр. становить 78 %. Найбільшим цей показник є в листопаді, грудні та січні, найнижчим – у квітні, травні. Близько третини року становлять вологі дні (вологість 80 % і більше). Кількість сухих днів (вологість 30 % і менше) за рік на метеостанціях області варіює в діапазоні від 1 до кількох десятків. Найменша кількість сухих днів упродовж року простежується, зазвичай, на МС Світязь, а найбільша – на МС Маневичі, МС Луцьк, МС Ковель.

Річний хід атмосферного тиску зумовлений сильним вихолоджуванням поверхні взимку та нагріванням її в літній період. Найбільші показники середньомісячного тиску спостерігається зимою, найменші – влітку. Середнє значення атмосферного тиску – 744 мм рт. ст.

Середня річна швидкість вітру в межах області коливається в межах 2,5–4,5 м/с. Взимку переважають західні й південно-західні

вітри, весною – південно-східні, влітку – західні й північно-західні, восени – західні й південно-східні.

Погодно-кліматичні умови Волинської області змінюються за сезонами року. Упродовж перших двох десятиріч ХХІ ст. на метеостанціях області найтривалішою метеорологічною порою року є літо (115–119 днів), а найкоротшою – зима (68–69 днів); весна й осінь мають майже однакову тривалість – по 86–96 днів. У структурі фенологічного року літо займає близько 32 %, осінь – 25 %, весна – 24 %, зима – 19 %. За досліджуваний період найдовшим літо було у 2012 і 2018 рр., а найкоротшим – у 2001 р. Осінь була найтривалішою у 2013 р., а найкоротшою – у 2018 р. Найбільша тривалість весни відмічалася у 2020 р., а найменша – у 2013 р. Найбільше зимових днів було у 2005 р., а найменше – у 2019 р.

У цілому погодно-кліматичні умови області сприятливі для життєдіяльності людини й не створюють додаткових труднощів для промислового, транспортного, інженерного, сільськогосподарського, рекреаційного освоєння території. Проте, збільшення середньорічних температур повітря, сум опадів, тривалості безморозного періоду, тривалості сонячного сяйва, зміни режиму випадання опадів, що простежуємо в регіоні впродовж останніх десятиріч, вимагають швидкої й науково обґрунтованої адаптації суспільства до таких трансформацій клімату з метою максимально ефективного та екологічно стійкого використання природних умов і ресурсів краю.

Питання для самоконтролю:

- 1. У якому кліматичному поясі знаходиться Волинська область?*
- 2. Які баричні центри мають найбільший вплив на циркуляцію атмосфери в межах області?*
- 3. На якій метеостанції області здійснюють спостереження за радіаційним режимом?*
- 4. Яка середня річна тривалість сонячного сяйва в області?*
- 5. Яка частка прямої сонячної радіації надходить на поверхню області?*

6. Який місяць року характеризується у Волинській області найвищими показниками сонячної радіації? Чому?
7. Який місяць року характеризується найменшими показниками тривалості сонячного сяйва? Чому?
8. Яка середньорічна температура повітря в області.
9. На якій із метеостанцій області простежуються найвищі середньомісячні температури повітря? Чому?
10. Яка середньорічна кількість опадів у Волинській області?
11. У якій частині області опадів випадає найбільше, а в якій – найменше? Чому?
12. У яку пору року на Волині випадає найбільше опадів?
13. Яка середня відносна вологість повітря у Волинській області?
14. У які місяці року простежується найвища відносна вологість повітря?
15. Яка середньорічна кількість сухих днів налічується в області?
16. Охарактеризуйте річну динаміку атмосферного тиску.
17. Яке середнє значення атмосферного тиску в області?
18. Які середні річні швидкості вітру характерні для Волині?
19. Вітри яких напрямків переважають у Волинській області?
20. Які кліматичні тенденції характерні для Волині на фоні глобальних кліматичних змін?

2.1.2.4. Поверхневі та підземні води регіону. При вивченні поверхневих вод Волинської області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати завдання такого змісту:

1. За даними літературних, картографічних та інтернет-джерел, статистичних даних [2; 46; 179; 180] дайте загальну фізико-географічну характеристику поверхневих вод області:
  - 1) відобразіть діаграмами кількість річок, озер, ставків, водосховищ в області у розрізі басейнів р. Прип'ять і р. Західний Буг;
  - 2) укажіть умови та чинники, які сприяють розвитку гідрографічної мережі краю;

- 3) *дайте коротку гідрографічну характеристику п'яти найбільших річок області (напрямок і швидкість течії, довжина річки в межах області, площа басейну річки в межах області, місця витоків і гирла);*
- 4) *охарактеризуйте водний режим річок області (середні, максимальні і мінімальні витрати води річок, рівневий режим);*
- 5) *обґрунтуйте територіальні особливості поширення озер області; розкрийте закономірності розміщення заплавної та карстових озер краю;*
- 6) *дайте коротку характеристику найбільшого карстового і найбільшого заплавного озера сучасної Волині (площа водного дзеркала, довжина берегової лінії, ширина, довжина, максимальна глибина, середня глибина, режим живлення), поясніть відмінності;*
- 7) *поясніть особливості просторового поширення боліт та заболочених земель у Волинській області, укажіть умови і чинники, які сприяють заболоченню регіону.*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел [25; 47, с. 25; 60, с. 7, 8; 142, с. 59–63; 147, с. 67–77; 179, с. 26, 27; 180; 193, с. 31])

До поверхневих вод Волинської області відносять води суходолу, що постійно або тимчасово перебувають на земній поверхні у формі таких водних об'єктів як річки, озера, ставки, водосховища, канали, болота.

За даними Регіонального офісу водних ресурсів у Волинській області у 2020 р. на території Волинської області нараховувалося 137 річок довжиною 3447,7 км. Основними водотоками на території краю є Західний Буг (у межах області 184,8 км), Прип'ять (172 км), Турія (184 км), Стохід (188 км), Стир (203 км), Вижівка (81 км). До басейну Прип'яті (займає 90 % території області) належить 101 річка довжиною від 10 до 50 км, п'ять – від 50 до 100 км і чотири

(Прип'ять, Турія, Стохід, Стир) – понад 100 км, до басейну р. Західний Буг – 26 річок.

Річки краю рівнинного типу, належать до басейнів Балтійського та Чорного морів. Значна частина рік або їх ділянок втратили свій первісний вигляд унаслідок широкомасштабних осушувальних робіт в області й постають тепер у вигляді магістральних каналів (верхів'я Прип'яті, Вижівки, Турії, Стоходу, річки Копаївка, Коростинка, Конопелька).

Густота гідрографічної мережі на Волині (0,22–0,33 км/км²) у два рази більша, ніж в середньому по Україні. Усі річки течуть з півдня на північ. Живлення водотоків переважно снігове (близько 60–70 %), решта стоку має дощове й підземне походження. Найвищі рівні (й витрати) волинських річок зазвичай простежуються під час весняної повені або літніх паводків, а найнижчі – під час зимової або літньо-осінньої межені. Річки характеризуються наявністю твердого стоку, що зумовлено ерозійною діяльністю поверхневих вод. Найбільше (50–70 %) теригенного стоку припадає на весняну повінь, мінімум – у зимовий період. Термічний режим річок залежить від температури повітря, підземного живлення, зарегульованості водотоків і господарських стоків. Льодостав на волинських річках триває не більше 2-х місяців, а в окремі роки він узагалі відсутній; товщина льоду – зазвичай 10 см (інколи до 80–100 см).

Річки використовують для водопостачання, розведення риби, водоплавної птиці, з туристсько-рекреаційною метою. Більшість водотоків є водоприймачами осушувальних систем.

За даними Регіонального офісу водних ресурсів у Волинській області на території краю нараховується 267 озер. Площа дзеркала води в озерах області становить 13065,61 га. Основна частина озерного фонду зосереджена в північній і центральній частині області. Більшість озер карстового походження, інші – заплавної. Карстові озера розташовані на водозборах річок Турії, Вижівки, Циру й Стоходу та межиріччя р. Західного Бугу й р. Прип'яті. До таких належить група Шацьких, Згоранських, Кримнівських озер та

інші. Основним видом живлення цих озер є підземні води, які й зумовлюють їх температурний режим. Заплавні озера неглибокі, з низькими берегами та в'язким дном, приурочені до заплав р. Прип'ять та її приток, часто є залишками старих русел. Їх режим тісно пов'язаний з функціонуванням річок та погоднокліматичними умовами.

Найбільшим із озер є Світязь. Значні розміри мають також Пулемецьке, Луки, Люб'язь.

Озера області активно використовуються з туристсько-рекреаційною метою, для господарського та побутового водопостачання, розведення водоплавної птиці, для вилову риби та добування сапропелю, як водоприймачі меліоративних систем.

Волинська область серед усіх адміністративних областей України на даний час є найбільш заболоченою – 5,8 %. На території регіону нараховується 1523 болота і заболочені ділянки, які займають площу 115,8 тис. га. На поліську частину області припадає 89 % площі усіх боліт області, на лісостепову, відповідно, – 11 %. Із загальної площі боліт близько 80 % – евтрофні.

Болота виконують низку важливих функцій: ресурсно-сировинну, територіальну, біологічну, геохімічну, ландшафтну, газорегулювальну, бар'єрну, водорегулюючу, кліматорегулюючу, культурно-рекреаційну, лікувальну, інформаційно-пізнавальну, історичну. В останні десятиліття простежується трансформація частини торфових боліт. Екологічну рівновагу болотних геокомплексів порушують браконьєрство, надмірне сінокосіння та випасання худоби, радіонуклідне забруднення частини торфових земель внаслідок Чорнобильської трагедії, пожежі на торфовищах, відносно тривалі посушливі періоди, гірничо-добувна (особливо несанкціонована) діяльність.

У Волинській області у 2020 р. в експлуатації перебувало 11 водосховищ: Кортеліське, Турське, Бихівське, Гривенське, Цирське, Кримнівське, Ковельське, Кричевичівське, Старомосирське, Шепельське, Мар'янівське. Площа дзеркала води

у водосховищах – 2171,2 га. Найбільшими за площею дзеркала й об'ємом води є Турське й Кортеліське. Ці водосховища створені на природних озерах: Турське – на оз. Турське, Кортеліське – на оз. Любовель.

Використовуються водосховища області для зволоження земель в посушливі періоди, риборозведення, відпочинку.

У 2020 році на території Волинської області налічувалося 1125 ставків загальною площею водного дзеркала 5350,75 га. Ставки розміщені переважно в південній, більш розчленованій, частині області, в балках, ярах, на невеликих струмках, витоках річок. Використовуються комплексно або за одноцільовим призначенням (наприклад для боротьби з ерозійними явищами, відпочинку населення, риборозведення, зрошення, зволоження осушених земель тощо).

Функціонування поверхневих вод залежить, як відомо, не тільки від природних чинників (погодно-кліматичні умови, гідрогеологічні характеристики водозбору, особливості літології гірських порід, інтенсивність і спрямованість тектонічних процесів тощо), а й від антропогенного впливу. Так, до сьогодні актуальною залишається проблема забруднення гідросфери краю скидами стічних вод промислових підприємств і комунально-побутовими стічними водами, засмічення водойм, водоохоронних зон і прибережних смуг побутовими відходами. Певну загрозу для гідрологічного режиму поліських річок та озер становить розробка Хотиславського кар'єру та функціонування Білоозерської водоживильної системи в сусідній республіці. Природне життя водойм порушується також внаслідок гідромеліоративних, інженерних, гірничо-добувних та інших видів господарських втручань на території водозбору або безпосередньо в річищі чи улоговині.

Підземні води Волинської області поширені практично в усіх стратиграфічних горизонтах Волино-Подільського артезіанського басейну. Відповідно до занурення кристалічного фундаменту водонесні осадові товщі нахилені в західному й південно-західному напрямках. Найпоширенішими у межах Волинської області є води,

пов'язані з тріщинуватими й закарстованими породами мергельно-крейдової товщі верхньої крейди. Ці води часто гідравлічно пов'язані з водами вище- і нижчерозташованих водоносних горизонтів. Саме верхньокрейдові води забезпечують стабільне в часі глибоководне підземне живлення річок. Важливу роль у живленні річок відіграють також води першого від поверхні постійного водоносного горизонту в антропогенових відкладах – ґрунтові води, які є головними джерелами водопостачання в сільській місцевості. Глибина їх залягання на Поліссі найчастіше коливається у межах 0–5 м. Інколи тут вона становить 5–10 м. На переважній частині Волинської височини (на підвищених ділянках) глибина залягання ґрунтових вод перевищує 10 м, зменшуючись у долинах річок до 0–5 м.

Волинська область володіє значним потенціалом мінеральних вод, які об'єднують у чотири типи, що дає можливість розвивати санаторно-курортне лікування. Гідрокарбонатно-кальцієві, гідрокарбонатно-натрієві та хлоридно-кальцієві мінеральні води поширені поблизу смт. Ратне, біля с. Осниця, с. Тур, санаторію «Лісова пісня». З глибиною залягання горизонту зростає мінералізація вод.

Хлоридно-натрієві води з підвищеною мінералізацією поширені поблизу с. Журавичі Ківерцівської громади. Вода Журавичівського родовища відповідає якостям джерел Моршинське № 1 і Єсентуки № 17. Поблизу м. Ковель є джерело, що не має аналогів в Україні. Це хлоридно натрієвокальцієво-йодобромні води, що за якістю аналогічні джерелу Друскінінкай (курортне місто Литви). Поблизу м. Луцька пробурено дві свердловини, вода з яких використовується як питна столова та мінеральна. В області налічується ще понад 40 водопунктів лікувальних мінеральних вод з недослідженими експлуатаційними запасами. Навіть якщо брати до уваги лише розвідані родовища мінеральних вод, то їхні запаси і якість дають підстави говорити про досить високий санаторно-курортний потенціал Волинської області.

Питання для самоконтролю:

1. Скільки річок нараховується в області? Назвіть основні водотоки краю.
2. Укажіть річки Волинської області, витoki яких знаходиться за межами регіону.
3. До басейнів яких морів належать річки Волинської області?
4. Басейн якої річки займає 90 % території області?
5. У якому напрямку течуть річки Волині? Чому?
6. Яка річка в області є найдовшою?
7. Укажіть басейни річок, які об'єднує Дніпровсько-Бузький канал.
8. Який вид живлення волинських річок домінуючий?
9. Коли впродовж року вода волинських річок найкаламутніша?
10. Від яких чинників залежить термічний режим річок Волині?
11. Скільки часу триває льодостав на волинських річках?
12. Скільки озер нараховується в межах області?
13. Якого генезису озера Волинської області?
14. Назвіть найбільше за площею та найглибше озеро Волині.
15. Які озерні райони виділяють на території області?
16. Які основні причини високої заболоченості Волинської області?
17. Які штучні водойми є на території області? Назвіть найбільші з них.
18. У якій частині області сконцентровані водосховища?
19. У якій частині Волинської області ставків більше?
20. Яке господарське значення штучних водойм області?

2.1.2.5. Ґрунти Волинської області. Для вивчення ґрунтового покриву Волинської області учням 8-го класу (краєзнавчий гурток) можна запропонувати такі завдання:

1. За картою ґрунтів [2, с. 15] визначте найбільш поширені типи ґрунтів; дайте оцінку їх агрохімічних властивостей [2, с. 15, 16]. Характеристику подайте в табличній формі (таблиця 1).

Агрохімічні властивості домінантних типів ґрунтів області

Тип ґрунту	Оцінка рівня забезпеченості ґрунтів			Кислотність
	азотом	фосфором	калієм	
1.				
2.				
3...				

2. Використовуючи карту оцінки рівня ефективності родючості ґрунтів, дайте оцінку (письмово) якості ґрунтів Волинської області [2, с. 16].
3. За картою еродованості ґрунтів [2, с. 16] зробіть висновки (письмово) про ступінь еродованості ґрунтів Волинської області.
4. Дайте оцінку заходів [2, с. 16], спрямованих на раціональне використання і поліпшення родючості ґрунтів.

Короткі теоретичні відомості
(укладено з використанням джерел
[142, с. 66–68; 179, с. 102–105])

Волинська область має досить мозаїчний ґрунтовий покрив, територіальна диференціація якого підпорядковується широтній зональності. За результатами ґрунтових обстежень в області виявлено близько 700 ґрунтових відмін та їхніх комплексів.

Основними типами ґрунтів на території Волинської області є дерново-підзолисті, опідзолені, чорноземні, дернові та болотні. Найбільш поширені дерново-підзолисті, які займають близько 40 % площі області. Вони сформувалися на середньочетвертинних водно-льодовикових і льодовикових, верхньочетвертинних алювіальних відкладах. За ступенем підзолистості серед них виділяють слабо-, середньо- та сильнопідзолисті. За механічним складом – піщані, глинисто-піщані, супіщані й суглинисті. Дерново-підзолисті ґрунти поширені на півночі області в зоні мішаних лісів. На цих ґрунтах переважно вирощують

маловибагливі до поживних речовин і вологи сільськогосподарські культури: люпин, картоплю, жито, гречку, льон.

На території Волинського Полісся поширені також дернові ґрунти (дернові карбонатні, дернові опідзолені, дернові піщані й піщано-глинисті). Сформувалися на середньочетвертинних водно-льодовикових, льодовикових, верхньочетвертинних алювіальних відкладах, верхньокрейдовому карбонатному елювії. Вони характеризуються невисокою якістю, великою кількістю оглеєних різновидів, безструктурністю. Найродючіші з них – дерново-карбонатні – є типовими для Ковельського району.

У знижених ділянках Полісся поширені гідроморфні ґрунти: болотні, торфово-болотні (сформувалися на середньочетвертинних водно-льодовикових, верхньочетвертинних алювіальних і сучасних алювіально-торфово-болотних відкладах), торфові (ґрунтотвірна порода – торф голоценового віку), лучні (сформувалися на середньочетвертинних водно-льодовикових відкладах із вмістом верхньокрейдового карбонатного елювію та на верхньокрейдових алювіальних відкладах). За умови раціонального використання ці ґрунти потенційно є досить родючими.

У лісостеповій частині області панівними є опідзолені ґрунти. Вони сформувалися на еолово-делювіальних лесових відкладах; поділяються на ясно-сірі й сірі опідзолені, темно-сірі опідзолені, опідзолені чорноземи. Ці ґрунти є наче проміжними між дерново-підзолистими та чорноземами. Ясно-сірі опідзолені ґрунти поширені на невеликих ділянках центральної частини Луцького району. Недоліком цих ґрунтів є безструктурність, пилюватість, утворення ґрунтової кірки при підсиханні після дощів, яка утруднює проростання посівів. Упровадження меліоративних заходів дозволяє збирати високі врожаї пшениці, цукрових буряків тощо. Темно-сірі опідзолені ґрунти та опідзолені чорноземи поширені у Володимир-Волинському та Луцькому районах. За родючістю вони поступаються лише чорноземам.

Чорноземи (чорноземи неглибокі й чорноземи глибокі) поширені у лісостеповій частині області на рівнинних вододілах та

пологих схилах, вкритих середньочетвертинними водно-льодовиковими та верхньочетвертинними еолово-делювіальними лесовими відкладами. Це найродючіші ґрунти у Волинській області. Вони сприятливі для вирощування зернових, кормових, овочевих і технічних культур, а також багаторічних насаджень.

Як і на Поліссі, у лісостеповій частині області трапляються гідроморфні ґрунти. Але через більшу розчленованість Волинської височини, порівняно з вирівняною поверхнею Поліської низовини, ареали їхнього поширення значно менші. Лучні ґрунти характерні для заплав річок, схилів і днищ балок. Тут вони вкриті трав'янистою рослинністю і використовуються як сіножаті та пасовища. У найбільш вогких зниженнях рельєфу поширені болотні, торфово-болотні та торфові ґрунти.

Отже, ґрунтовий покрив області доволі строкатий, що зумовлено впливом геологічних і геоморфологічних особливостей місцевості, клімату й рослинності. Найбільш екологічно стійкими (такими, що здатні протистояти змінам під дією різноманітних зовнішніх чинників) є чорноземи глибокі та неглибокі малогумусні. Найменш екологічно стійкі ґрунти – дерново-підзолисті, торфово-болотні, торфовища.

Інтенсифікація господарської діяльності протягом багатьох десятиріч спричинила значну техногенну ураженість агросфери Волинської області. Основний вплив на земельні ресурси регіону здійснюють сільське господарство, промисловість і транспорт. Найбільшу загрозу для якості ґрунтового покриву становлять водна та вітрова ерозія, відкриті розробки корисних копалин, забруднення хімічними речовинами, радіонуклідами й промисловими викидами, порушення землеробських технологій господарювання, нераціональна експлуатація меліоративних систем тощо. Актуальними для регіону залишаються питаннями рекультивації земель на місці відпрацьованих відкритим способом родовищ корисних копалин, відновлення родючості й господарської цінності порушених земель.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть найбільш поширені типи ґрунтів на Волині.
2. Назвіть материнські породи, на яких сформувалися ґрунти Волинської області?
3. Які типи ґрунтів домінують у поліській частині Волинської області?
4. Які типи ґрунтів є панівними в лісостеповій частині області?
5. Які азональні типи ґрунтів поширені в межах Волині?
6. Які ґрунти на території області є найродючішими?
7. Який тип ґрунтів області характеризується найвищою водопроникністю?
8. Де на території Волині трапляються осередки дефляції ґрунтів?
9. Які властивості ясно-сірих опідзолених ґрунтів перешкоджають їх аграрному використанню?
10. Яка причина наявності на території області дерново-карбонатних ґрунтів?
11. Які ґрунти в області формуються в зниженнях рельєфу?
12. Які протиерозійні заходи є найбільш доцільними для рекультивації деградованих чорноземних та опідзолених ґрунтів?
13. Які меліоративні заходи актуальні для ґрунтів Полісся?
14. Чому для ґрунтів поліської частини області не характерний прояв водної ерозії?
15. Які ґрунти області мають органогенне походження?
16. Якими балами характеризуються землі найкращої якості на території Волинської області?
17. Які ґрунти області є найбільш екологічно стійкими?
18. Які галузі господарства мають найбільший негативний вплив на ґрунтовий покрив області?
19. Назвіть головні екологічні проблеми, пов'язані із використанням ґрунтового покриву Волинської області?
20. Де, на вашу думку, у Волинській області необхідно першочергово здійснювати рекультивацію? Обґрунтуйте.

2.1.2.6. Рослинний світ краю. При вивченні рослинності Волинської області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати завдання такого змісту:

1. *Користуючись картографічним матеріалом [2, с. 18], опишіть (письмово) особливості просторового поширення лісових, лучних, болотних біоценозів на території Волинської області.*
2. *За літературними, статистичними та картографічними джерелами [2, с. 20; 46, с. 34–48; 179, с. 49–62] складіть перелік рідкісних та зникаючих рослин окремо для поліської та лісостепової частин області. Підготуйте фотоальбом червонокнижних рослин вашої місцевості.*
3. *Користуючись картографічними джерелами [2, с. 20], укажіть (письмово) найбільш характерні для Волині ягідники та райони їх поширення. Підготуйте фотоальбом типових ягідників вашої місцевості.*
4. *Користуючись картографічними джерелами [2, с. 20], укажіть найбільш поширені їстівні гриби на території краю. Підготуйте фотоальбом їстівних і отруйних грибів вашої місцевості.*
5. *Користуючись картографічними джерелами [2, с. 20], укажіть найбільш поширені лікарські рослини на території області. Підготуйте фотоальбом лікарських рослин, які зростають у вашій місцевості.*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел

[46, с. 34–50; 141, с. 44–47; 142, с. 71–74; 179, с. 49–65])

Упродовж тривалого історичного періоду на території краю сформувалась лісова, лучна, болотна, прибережна й водна рослинність. Тут зростають бореальні, європейські неморальні, степові, монтанні види.

У лісах Волинської області переважаючими деревними породами є сосна звичайна, вільха чорна, дуб звичайний, береза повисла, граб звичайний, ялина європейська, осика, ясен

звичайний. Менш поширеними породами є сосна Банкса, сосна кримська, модрина європейська, дуб червоний, бук лісовий, клен гостролистий, клен-явір, берест, акація біла, липа дрібнолиста, тополя канадська, тополя чорна, черешня, горіх грецький, горіх маньчжурський, сосна веймутова, ялиця біла, модрина японська, дуб скельний, ясен зелений, клен сріблястий, клен ясенolistий, вільха сіра, липа широколиста, тополя біла, тополя пірамідальна, верба біла, верба ламка, псевдотсуга Мензиса, бархат амурський, алича, яблуня лісова, верба тритичинкова.

Лісовий фонд області складають переважно сосняки, діброви, субори, сугруди, груди, березняки, вільшаники, грабняки, осичники. Чисті сосняки концентруються у північній частині області. Вони зростають на піщаних і супіщаних дерново-підзолистих ґрунтах або торф'яниках у зниженнях рельєфу. Дубові ліси переважають у південній частині області, мають острівний характер і поширені на дерново-підзолистих супіщаних ґрунтах підвищеної карбонатності. Досить поширеними на Волині є дубово-соснові ліси. Вони двоярусні (сосновий ярус вищий), мають густий підлісок і трав'яно-чагарниковий ярус. Ці ліси ростуть на порівняно багатих гумусом супіщаних ґрунтах. Сугруди (грабово-дубово-соснові ліси) займають невеликі ареали в поліській частині області. Груди (дубово-грабові ліси) поширені в південній частині області невеликими масивами, займаючи бідніші ґрунти на підвищеннях рельєфу. Березові ліси є вторинними на Волині. Вони з'являються на місці колишніх соснових або дубово-соснових масивів. Домінантою в них виступає береза повисла, а в більш вологих місцях – береза пухнаста. До них часто домішується граб, осика, вільха клейка. Вільхові ліси трапляються зрідка, переважно у долинах річок вздовж заплав і терас з вогкими та сирими дерновими ґрунтами. Грабняки поширені по всій області на достатньо зволжених (але не заболочених) і відносно родючих ґрунтах. Осичники теж розповсюджені по всій області, зазвичай у місцях вирубаних або згорілих дубово-соснових, дубових та грабово-дубових лісів.

Важливе економічне та соціальне значення мають ресурси недеревної лісової рослинності. Щороку в лісах області заготовляють гриби, горіхи, живицю, березовий сік, листя брусниці, корінь калгану, кору крушини, ягоди чорниці, ожини, малини, лохини, журавлини, брусниці, бузини чорної.

Болотна рослинність більш розмаїта у поліській частині області, оскільки тут болота є типовим елементом ландшафтів. Із загальної площі боліт близько 80 % – евтрофні. На них зростають вільха клейка, береза пухнаста, верба сіра, крушина, осока, очерет, рогіз, пухівка, кропива, вовче тіло, молінія, сфагнові та гіпнові мохи. На вододільних рівнинах Західного Полісся трапляються оліготрофні болота. Їхня флора представлена сосною, березою, вербою, андромедою, багном, журавлиною, лохиною, сфагновим мохом та ін. На мезотрофних болотах переважають березово-соснові, соснові та березові формації. Підлісок складається з крушини та різних видів верб. Трави (осоки, очерет, молінія) досить густі та високі. Шар сфагнових мохів тут майже суцільний. Саме на болотах росте багато рідкісних видів рослин, занесених до Червоної книги України.

Луки більш поширені у північних районах, де менше орних ґрунтів. На підвищеннях рельєфу сформувалися суходільні луки. Вони мають багатий флористичний склад (до 50-ти різних видів). Найбільш поширені костриця, тонконіг, пачевиця, осока, чисельні злаки. У зниженнях річкових долин виникли низинні луки. Тут домінують формації осок, тонконогу, пачевиці, лепешників, молінії, щучників, калюжниці, м'яти. У долинах річок, де періодично відбуваються повені, утворилися заплавні луки. Їх флору представляють тимофіївка, костриця, куничники, пачевиця, тонконіг, горошок, конюшина тощо.

З прибережної рослинності найбільш характерними є очерет, хвощ, рогіз, лепеха, їжача голівка, стрілолист, м'ята водяна, чистець болотяний, незабудка болотяна, щавель прибережний. Водна рослинність представлена формаціями стрілолиста, латаття

білого, латаття сніжно-білого та глечиків жовтих, жабурника, ряски, водяного різака алоєвидного, рдесників вузлуватого та блискучого.

Реліктовими видами рослин, які зростають на території Волинської області, є вовчі ягоди пахучі, береза низька, рододендрон жовтий, плющ звичайний, відкасник осотоподібний, кадило сарматське.

Ендеміками регіону є смілка литовська, гвоздики несправжньопізня та несправжньорозчепірена.

На території області зростає 109 видів рослин, занесених до Червоної книги України, з яких: судинних – 88, мохоподібних – 6, водоростей – 10, лишайників – 1, грибів – 4. Серед них за природоохоронним статусом: вразливих – 61, рідкісних – 22, недостатньо відомих – 0, неоцінених – 16, зникаючих – 10, зниклих у природі – 0, зниклих – 0. Ще 130 рідкісних видів судинних рослин, що зростають у Волинській області, рекомендовані до охорони. Суттєву роль у збереженні раритетної флори відіграють Черемський природний заповідник, Шацький НПП, НПП «Цуманська Пуща», НПП «Прип'ять–Стохід», ландшафтні і ботанічні заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища. Проте, на жаль, не всі ареали поширення червонокнижних рослин охоплені природно-заповідними територіями.

Питання для самоконтролю:

- 1. Назвіть основні лісові формації на території області.*
- 2. Які деревні породи найбільш поширені в лісах Волинської області?*
- 3. Для якої частини області характерні найбільші площі суцільних масивів соснових лісів?*
- 4. На яких ґрунтах області зростають соснові ліси?*
- 5. Де на Волині зосереджені дубові ліси?*
- 6. Які лісові формації є двох'ярусними?*
- 7. Які ліси на Волині з'являються на місці колишніх соснових або дубово-соснових масивів?*

8. У яких умовах зазвичай зростають вільшаники?
9. Назвіть рідкісні рослини Волині.
10. Назвіть найбільш поширені на території області лікарські рослини.
11. Укажіть найбільш поширені в області їстівні гриби.
12. Укажіть найбільш поширені на території області ягідники.
13. Які типи боліт найпоширеніші на Волині?
14. Назвіть представників рослинного світу боліт.
15. Назвіть найтиповіших представників лучної рослинності.
16. Які рослинні формації зосереджені вздовж берегової лінії поліських річок та озер?
17. Назвіть найтиповіших для Волині представників водної рослинності.
18. Які релікти плейстоценового віку зростають на території області?
19. Які рослини вважаються ендеміками регіону?
20. Скільки видів рослин у Волинській області підлягає охороні (за останнім виданням Червоної книги України)?

2.1.2.7. Тваринний світ краю. При вивченні тваринного світу Волинської області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати завдання такого змісту:

1. Спираючись на картографічні джерела [2, с. 21] та інформацію з інтернет-ресурсів, підготуйте окремі фотоальбоми типових тварин природних біотопів краю: ліси, луки й болота, водойми.
2. Користуючись картографічними джерелами [2, с. 21], опишіть просторове поширення представників фауни голоцену та плейстоцену на території сучасної області.
3. За картографічними та інтернет-джерелами [2, с. 21; 197; 223] підготуйте презентацію про червонокнижні види тварин Волинської області окремо за класами (кількома класами): комахи; земноводні, плазуни, міноги, променепері риби; птахи;

ссавці. Укажіть їх просторове поширення, цікаві особливості біології та наукове значення.

4. Користуючись інтернет-джерелами, підготуйте фотоальбом таких тварин Волинської області: бистрянка російська, бражник прозерпіна, офігомфус Цецилія, зуйок великий, сиворакиша, вухань звичайний, нерозень, нетопир Натузіуса, нічниця Наттерера, красотіл пахучий, левкоринія білолоба, мінога українська, мнемозина, баранець великий, чернь білоока.

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел

[46, с. 50–58; 141, с. 48–50; 142, с. 76–79; 179, с. 66–67])

Фауна Волині багата й різноманітна. На території області виявлено понад 2000 видів тварин. Найповніше вивчені хребетні тварини, їх більше 350 видів (ссавці – 63, птахи – 241, круглороті й риби – 37, земноводні – 12, плазуни – 8), 75 видами представлені найпростіші, 40 – коловертки, 10 – малоцетинкові черви, 53 – двостулкові та червоногі молюски, 92 – ракоподібні, 254 – павукоподібні, 98 – колемболи, 1055 – відкритощелепні комахи.

Фауна безхребетних в області представлена стьожковими червами, війчастими червами, сисунами, нематодами, молюсками, п'явками, олігохетами, павукоподібними, багатоніжками, ракоподібними, комахами. У водних біоценозах області важливим компонентом є одноклітинні (джгутикові, амеби, інфузорії).

Фауна хребетних представлена такими видами:

- ссавців (зубром, лосем європейським, козулею, оленем благородним, кабаном диким, лисицею рудою, вовком, єното муссурійським, собакою єнотоподібним, ондатрою, куницею ліською, горностаєм, видрою, тхором чорним, кротом, зайцем сірим, полівкою рудою, ласкою звичайною, мишею польською, хом'яком звичайним, білкою звичайною, бобрим річковим, вуханем, кажанами північним і північним, їжаком білочеревим та ін.);
- риб (пліткою, коропом, карасями сріблястим та золотистим, лящем, лином, вугром річковим, судаком, щукою, в'юном,

головнем, краснопіркою, сомиком канадським, окунем, сигом та ін.);

- круглоротих (міногою українською);
- земноводних (жабами озерною, їстівною, ставковою, трав'яною та гостромордою, кумкою червоночервою, квакшею (райкою), тритонами звичайним і гребінчастим, ропухами);
- плазунів (вужем звичайним, гадюкою звичайною, мідянкою, ящірками живородною та прудкою, черепахою болотяною, веретільницею ламкою);
- птахів (дрімлюгою, вівсянкою звичайною, мартиним звичайним, крижнем, лискою, лелекою білим, щевриком луговим, жайворонком польовим, крячком чорним, тетеревом, сойкою, чаплями сірою та рудою, ластівкою береговою, сорокопудом сірим, очеретянками великою, чагарниковою, луговою, куликами та ін.).

Зрідка трапляються махаон, бражник-прозерпіна, сатурнія-аглія, сатурнія мала, шовкопряд березовий, шовкопряд кульбабовий, переливниця велика, хоботник джмелеподібний, мнемозина, рябчик, глухар, журавель сірий, лелека чорний, скопа, шуліка рудий, сичик-горобець, пугач, фазан.

Мисливська фауна представлена ссавцями (зубр, лось, олень благородний, олень плямистий, козуля, дика свиня, заєць-русак, білка, ондатра, бобер, лисиця, вовк, єнотовидна собака, норка вільна, норка американська, борсук, видра, куниця кам'яна, куниця лісова, тхір чорний, горностаї) і пернатими (лиска, перепілка, сіра куріпка, рябчик, курочка водяна, тетерук, лебідь, норець великий).

Акліматизованими та реакліматизованими на території Волинської області є білий амур, товстолобик, сомік канадський, сиг, собака єнотоподібний, фазан, бобер річковий, ондатра, лось, олень плямистий, олень благородний, зубр.

Типовими зооценозами на території Волинської області є зооценози водойм та річково-озерних заплавл, хвойних, переважно соснових лісів, мішаних лісів і чагарників, синантропні зооценози (агроценози, населені пункти).

На території області охороняються 194 види тваринного світу, 106 видів фауни занесено до Червоної книги України. З-поміж них представлені такі категорії рідкісності як зниклі в природі, зникаючі види, вразливі види, рідкісні види, неоцінені види, недостатньо відомі види.

Питання для самоконтролю:

- 1. Скільки всього видів тварин виявлено на території області?*
- 2. Укажіть причини фауністичного різноманіття області.*
- 3. Назвіть фонові види ссавців області.*
- 4. Назвіть види тварин, які мешкають у лісах області.*
- 5. Які видів плазунів поширені на території області?*
- 6. Назвіть єдину отруйну змію на території Волині.*
- 7. Назвіть найбільш поширені на Волині види риб.*
- 8. Який вид круглоротих трапляється у Волинській області?*
- 9. Скільки видів земноводних нараховують на території області?*
- 10. Назвіть види земноводних, які мешкають на території регіону.*
- 11. Назвіть типових зоопредставників окультурених біотопів.*
- 12. Назвіть фонові види орнітофауни області?*
- 13. Які види ссавців населяли територію сучасної Волині у плейстоцені?*
- 14. Назвіть птахів Волині, які занесені до Червоної книги України.*
- 15. Які види осілих птахів населяють територію області?*
- 16. Які види безхребетних представлені на території області?*
- 17. Які ссавці Волині занесені до Червоної книги України?*
- 18. Укажіть типові зооценози на території Волинської області. Які з них найбагатші за видовим складом? Чому?*
- 19. Скільки видів фауни краю занесено до Червоної книги України?*
- 20. Які види тварин були акліматизовані та реакліматизовані на території Волинської області?*

2.1.2.8. Ландшафти Волинської області. При вивченні ландшафтів Волинської області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати такі завдання:

- 1. Користуючись картографічними джерелами [2, с. 22], охарактеризуйте просторове поширення типових природно-*

територіальних комплексів Волинської області за такими питаннями:

- 1) укажіть фонові природно-територіальні комплекси поліської частини Волинської області;*
  - 2) укажіть фонові природно-територіальні комплекси лісостепової частини Волинської області;*
  - 3) укажіть природно-територіальні комплекси, найбільш поширені в межах річкових долин краю;*
  - 4) які сучасні природно-територіальні комплекси регіону значно або частково осушені;*
  - 5) які сучасні природно-територіальні комплекси сформувалися на місці колишніх лісів?*
  - б) які природно-територіальні комплекси поширені в поліській і відсутні в лісостеповій частинах області?*
- 2. За літературними, музейними та інтернет-джерелами дослідіть, який вплив мають ландшафти Волинської області на розвиток національних і культурних особливостей регіону (вишивка, килимарство, гончарство, кераміка).*
  - 3. Наведіть приклади літературних творів, в яких описані волинські ландшафти (пейзажі).*
  - 4. Обґрунтуйте зв'язок традиційної поліської та волинської архітектури з ландшафтними особливостями краю.*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел

[46, с. 3–4; 47, с. 69–74; 143, с. 228])

У процесі тривалого розвитку виникають різні за розмірами ділянки земної поверхні, які характеризуються однорідними фізико-географічними умовами, але мають певні відмінності одна від одної. Такі ділянки називають природно-територіальними комплексами або ландшафтами. Ландшафт включає в себе такі взаємопов'язані компоненти як рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинний і тваринний світ.

Найнижчою таксономічною одиницею природного комплексу є фація; у ній зберігається однакова літологія поверхневих порід, однаковий характер рельєфу, зволоження, один мікроклімат, одна групова відмінність і один біоценоз. Група фацій, що характеризують певний елемент рельєфу (схил, долина, міжріччя), становить підурочище, а група підурочищ, пов'язаних з усією мезоформою рельєфу (балка, ділянка надзапавної тераси з усіма її елементами, розвинута заплава річки тощо) – урочище. Система урочищ утворює ландшафт.

На теренах Волинської області чітко виділяють два види ландшафтів – поліський і лісостеповий.

Для поліських ландшафтних районів характерні рівнинність, високі показники лісистості, густоти річкової мережі, заболоченості, високе залягання ґрунтових вод, переважання малородючих ґрунтів, наявність крейдових порід, поширення значної кількості заплавних і карстових озер, льодовикових форм рельєфу.

Перший ландшафтний рівень території Волинського Полісся займають заплавні лучно-болотні місцевості. Другий – рівнинні місцевості піщаних надзаплавних терас і древніх річкових долин з дерново-підзолистими ґрунтами під вологими борами та суборами, а також місцевості слабодренованих надзаплавних терас, вкритих слабопідзолистими супіщаними та дерново-глеєвими ґрунтами. Третій ландшафтний рівень представлений моренно-зандровими місцевостями з дерново-середньопідзолистими ґрунтами під суборами та сугрудами. У центральній частині Волинського Полісся виділяється четвертий ландшафтний рівень – місцевості моренних гряд та горбів. Найвищий п'ятий ландшафтний рівень представлений місцевостями денудаційних хвилястих рівнин з дерново-карбонатними ґрунтами на крейдових відкладах, які залягають близько до поверхні.

Для лісостепових ландшафтів Волинської області властивий долинно-грядовий рельєф, ускладнений яружно-балковими й

карстовими формами із сірими опідзоленими ґрунтами в поєднанні з малогумусними чорноземами, сформованими на лесових породах.

У західній частині Волинського лісостепу найпоширенішими місцевостями є лесові розчленовані височини з сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, грабовими дібровами. Другий рівень ландшафтних комплексів займають структурно-денудаційні, сильно-розчленовані височини з сірими та темно-сірими лісовими ґрунтами з грабово-буковими лісами.

У центральній частині лісостепової частини області ландшафти представлені, переважно, денудаційними слабохвилястими рівнинами з неглибокими малогумусними опідзоленими чорноземами.

У східній частині Волинського лісостепу переважають слабохвилясті й рівнинні малорозчленовані лесові рівнини з світло-сірими та сірими лісовими ґрунтами, дубово-грабовими та дубово-сосновими лісами.

У крайній південно-східній частині області поширені заплавні й лучно-болотні місцевості Малеого Полісся.

Об'єднуючою ланкою між ландшафтами поліського та лісостепового типів на території області слугують природні комплекси річкових заплав.

Ландшафт певною мірою визначає рівень комфортності умов проживання населення, особливості його побуту й ведення господарської діяльності. Разом з тим, людина трансформує ландшафтні умови до вимог своєї життєдіяльності. Особливо інтенсивні перетворення ландшафтів Волині почались у 60-их роках ХХ ст. і визначались активним розвитком промисловості, розбудовою транспортної мережі, осушенням ґрунтів, екстенсивним веденням сільського господарства, зменшенням площ лісу. Сучасні зміни ландшафтів краю зумовлені, насамперед, гірничо-добувною, землеробською та лісогосподарською діяльністю. Напружена військово-політична ситуація в державі в

останні роки теж спричинила трансформації ландшафтів під впливом белігеративних дій. Такі антропогенні втручання призводять до зміни мікроклімату ландшафтних систем, їх фауністичного та флористичного складу, екологічного стану. Однак, зауважимо, що, незважаючи на зростаюче антропогенне навантаження й виражені регіональні кліматичні зміни, Волинська область належить до регіонів України з відносно збереженими природними геосистемами і характеризується середньозбалансованою територіальною структурою. Проте в розрізі природних зон простежується чітка диференціація показників співвідношення ріллі та еколого-стабілізуючих угідь, коефіцієнтів екологічної стабільності території й антропогенного навантаження: поліські адміністративні одиниці відзначаються середньозбалансованою та навіть екологічно збалансованою територіальною структурою, у той час як південні лісостепові мають нестійку вразливу або екологічно незбалансовану територіальну структуру.

Питання для самоконтролю:

- 1. Що розуміють під поняттям «ландшафт»?*
- 2. Які синоніми поняття «ландшафт» ви знаєте?*
- 3. Укажіть основні природні компоненти ландшафту.*
- 4. Укажіть найнижчу таксономічну одиницю природного комплексу.*
- 5. Яким терміном позначають групу фацій, що характеризують певний елемент рельєфу?*
- 6. Які два види ландшафтів виділяють на теренах Волинської області?*
- 7. Укажіть природні особливості поліських ландшафтів області.*
- 8. Укажіть природні особливості лісостепових ландшафтів області.*
- 9. З якими природними особливостями поліських ландшафтів пов'язані їхні найбільші трансформації?*
- 10. З якими природними особливостями лісостепових ландшафтів пов'язані їхні найбільші трансформації?*

11. Які місцевості поширені на першому ландшафтному рівні Волинського Полісся?
12. Які ландшафтні місцевості Волинського Полісся мають найбільші ареали поширення?
13. Як місцевості займають найвищий п'ятий ландшафтний рівень Волинського Полісся?
14. У якій частині волинського лісостепу поширені місцевості структурно-денудаційних, сильно-розчленованих височин з сірими та темно-сірими лісовими ґрунтами?
15. Де у Волинській області представлені природно-територіальні комплекси Малого Полісся?
16. Які природно-територіальні комплекси краю є об'єднуючою ланкою між ландшафтами поліського та лісостепового типів?
17. Які види антропогенної діяльності найбільше перетворюють ландшафти Волинської області у XXI ст.?
18. Які природні чинники впливають на зміни природних ландшафтів Волинської області в останні десятиріччя?
19. У якій частині області природні ландшафти є найбільш перетвореними діяльністю людини?
20. Які заходи, на вашу думку, найбільш доцільні для збереження та відновлення природних ландшафтів Волинської області?

ТЕМА 2.2.

НАУКОВІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ Й ГОСПОДАРСТВА РІДНОГО КРАЮ У ЗЗСО

2.2.1. Методичні особливості краєзнавчих демографічних та економіко-географічних досліджень

Усі сторони соціально-економічної сфери діяльності людини тісно взаємозв'язані. Тому при вивченні населення і господарства краю необхідний комплексний підхід, що забезпечує виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків та залежностей відповідних об'єктів.

У господарстві будь-якого регіону безперервно відбуваються кількісні та якісні зміни. Причинами таких змін є природні (прояв

глобального потепління, стихійних погодних явищ), демографічні (зміни статево-вікової структури населення, показників природного та механічного руху населення тощо), економічні (чергування фінансових криз і підйомів, трансформація кон'юнктури ринку), соціальні (зміни ієрархії життєвих пріоритетів, модних тенденцій, динаміка розвитку культури й освіти), політичні (зміна напрямків і партнерів міжнародної діяльності, військові дії) та інші чинники. Тому населення й господарство краю слід досліджувати не тільки у взаємозв'язку між собою, а й з урахуванням історичного минулого та перспектив подальшого розвитку, тобто обов'язковим є застосування історичного підходу.

Фактичні дані про населення й господарство краю значною мірою висвітлюються у пресі, телепередачах, статистичних щорічниках, інтернет-джерелах. Необхідні матеріали також можна отримати під час екскурсій, походів та інших форм краєзнавчої роботи. Вони мають велике значення для професійної орієнтації школярів. Тому вчитель повинен володіти відповідними знаннями та вміннями аналізувати й систематизувати зібрані матеріали про рідний край.

Важливими напрямками в економічному краєзнавстві є:

- 1) населення краю (чисельність, природний рух, міграції, соціально-демографічна структура, розселення);
- 2) господарство краю (динаміка його розвитку в часі та просторі за галузевою структурою, особливості територіальної структури).

Ефективній підготовці студентів до педагогічної діяльності сприяє поєднання теоретичних знань з практичним вивченням об'єктів. На географічному факультеті ВНУ імені Лесі Українки практикуються різні форми краєзнавчої роботи, в тім числі екскурсії, спрямовані на вивчення підприємств міста Луцька та Луцького району. Такий підхід, що базується на зв'язку теорії й практики, забезпечує ґрунтовні знання студентів, має величезне профорієнтаційне та виховне значення.

2.2.2. Навчально-методичні матеріали для вивчення населення Волинської області

При вивченні демографічної ситуації у Волинській області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати такі завдання:

- 1. За статистичними даними [39; 192] побудуйте графік динаміки чисельності наявного населення Волинської області з 1991 по 2020 рр. Окремо проаналізуйте динаміку чисельності сільського населення регіону. Зробіть письмовий аналіз.*
- 2. За статистичними даними [39; 192] складіть перелік міст, селищ міського типу, сіл (по п'ять) з найбільшою чисельністю населення. Письмово проаналізуйте їх просторове розміщення та причини такої людності.*
- 3. За статистичними даними [39; 192] визначте коефіцієнти природного приросту населення області. Проаналізуйте (письмово).*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел [39; 129; 130; 142, с. 97–100; 193], інформація по районах наведена відповідно до адміністративно-територіального устрою, який діяв до набрання чинності постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів»)

Наявне населення Волинської області станом на 01.01.2021 р. – 1 млн 27 тис. осіб. (це складає 2,47 % від загальноукраїнського населення). У країні меншу чисельність жителів мають лише Чернівецька, Чернігівська, Кіровоградська, Херсонська області. На Волині найбільше населення мешкає у містах Луцьк (217,2 тис. осіб), Ковель (майже 68 тис. осіб), Нововолинськ (50,4 тис. осіб).

Чисельність населення, як відомо, залежить від показників природного приросту та механічного руху. Волинська область тривалий час належала до тих регіонів України, які мали порівняно високу народжуваність. Нині рейтинг Волинської області в країні

за показниками народжуваності дещо знизився. У 2020 р. коефіцієнт народжуваності в області становив 10,2 осіб/1000 жителів (в Україні – 7,06 ‰). Рівень смертності в області (14 ‰) приблизно рівний середньому по Україні (14,8 ‰).

Волинь тривалий час була одним з небагатьох регіонів України, де відбувався природний приріст населення (тепер в усіх областях України простежується природне скорочення населення). У період з 1995 до 2008 рр. показники смертності перевищували показники народжуваності. З 2009 р. до 2014 р. включно простежувався додатний природний приріст населення. З 2015 р. ситуація змінилася на протилежну і до тепер природний приріст в області є від'ємним і становить -3,8 ‰ (в Україні природний приріст складає -6,94 ‰; у в порівнянні з іншими регіонами України Волинська область має найменші показники природного скорочення населення). Додатний природний приріст простежується лише в Камінь-Каширському і Луцькому районах області.

Середня очікувана тривалість життя в області для осіб, які народилися у 2020 р., становить 71,29 років (65,89 – для чоловіків, 76,85 – для жінок), що приблизно відповідає середньоукраїнському показнику – 71,35 років (66,39 – для чоловіків, 76,22 – для жінок).

Середня густина населення в області – 51 особа/км², що менше, ніж у середньому по Україні (68,9 осіб/км²). На щільність населення впливають природні, історичні та економічні чинники. Основною тенденцією в розміщенні населення регіону є його концентрація навколо великих міст, особливо обласного центру. Майже 70 % населення сконцентровано у центральній і південній частинах області з містами Луцьк, Нововолинськ, Володимир, Ковель, де щільність населення перевищує загальнодержавний показник. Північна частина Волині заселена менше. Густина населення тут, зазвичай, не перевищує половини середньообласного значення.

Міське населення області (населення, яке проживає в 11 містах і 22 селищах міського типу) складає 537,2 тис. осіб, сільське

(населення, яке проживає в 1054 сільських населених пунктах) – 490,4 тис. осіб. Упродовж 1939–2020 рр. рівень урбанізації області зріс із 16 % до 52,3 % (в Україні частка міських жителів нині становить 69,6 %).

Вікова структура населення Волинської області характеризується переважанням осіб працездатного віку: частка дітей у віці 0–14 років становить близько 20 % (загальнодержавний показник – 15 %), осіб віком 15–64 роки – 67 % (в Україні – аналогічно), осіб віком 65 років і старше – 13 % (загальноукраїнське значення – 18 %). Середній вік населення сучасної Волині становить 38 років, жінок – 40,3 років, чоловіків – 35,5 років. Наймолодшими в області за середнім віком населення є жителі Камінь-Каширського району, а найстаршими – м. Нововолинська та Іваничівського району. Середній вік населення України становить 41,8 років (жінок – 44,3, чоловіків – 39).

Більше половини усього населення області (52,8 %) становлять жінки. На 1000 чоловіків регіону припадає 1118 жінок (в Україні на 1000 чоловіків припадає 1157 жінок).

Щодо національного складу, то найбільш чисельними етнічними групами Волинської області є українці, росіяни, білоруси та поляки.

Важливу роль у формуванні чисельності населення Волинської області відіграють міграційні процеси. Міграції населення – це стихійні чи опосередковано керовані переміщення індивідів чи груп людей по території із одного місця в інше зі зміною місця проживання назавжди або на більш чи менш тривалий час, які зумовлені низкою чинників (передусім соціально-економічних) та призводять до перерозподілу населення й трудових ресурсів між різними регіонами. Розрізняють міграційні потоки міждержавні, міжрегіональні, внутрішньорегіональні.

Характерними рисами сучасних міграційних процесів у Волинській області є зменшення обсягів щоденних потоків трудової маятникової міграції, переорієнтація міграційних потоків

із міських поселень у сільську місцевість, зростання обсягів міграцій за кордон на роботу та навчання. За інтенсивністю міграцій Волинь належить до числа областей України із наймобільнішим населенням. Станом на 01.01.2021 р. міграційний приріст у Волинській області мав від'ємне значення і становив -0,12 ‰ (загальнодержавний показник -0,22 ‰). Найбільше число випадків прибуття характерне для м. Луцьк і Луцького району, вибуття – з міст Луцьк і Ковель, Ківерцівського, Луцького районів. У міжрегіональному міграційному обороті найінтенсивніший рух населення Волинської області із Рівненською, Львівською та Київською областями. Щодо міждержавних міграцій, то до початку російського вторгнення в Україну 2014 р. найінтенсивнішим рух населення Волинської області був з російською федерацією та білоруссю. В останні роки кількість тих, хто виїжджає в росію чи приїжджає звідти суттєво скоротилася. Найбільше волинян вибуває до таких країн як США, Польща, Німеччина, прибуває – з білорусі, російської федерації. Загалом в Україні у 2020 р. найбільша кількість мігрантів вибула до російської федерації, Індії, Німеччини, США, Туреччини; найбільше прибуло з російської федерації, Туреччини, Індії, Марокко, Азербайджану.

Беззаперечним є той факт, що військове вторгнення росії на територію незалежної України у 2022 році суттєво вплине на соціально-демографічну ситуацію в країні та Волинській області. На жаль, прогнозованою для України та її регіонів є демографічна криза.

Питання для самоконтролю:

- 1. Яка сучасна чисельність наявного населення Волинської області?*
- 2. Яка кількість населення проживає в обласному центрі?*
- 3. Яка кількість населених пунктів у Волинській області?*
- 4. Яка середня густина населення в області?*
- 5. Де в області спостерігається найнижча густина населення? Чому?*

6. *Які тенденції простежуються в розміщенні населення Волинської області?*
7. *Які чинники впливають на динаміку природного руху населення?*
8. *Які тенденції природного руху населення простежуються в області останніми роками?*
9. *У яких районах області найкращі показники природного руху населення? Чому?*
10. *Який розподіл населення області за віковими групами?*
11. *Який середній вік населення Волинської області?*
12. *Яке співвідношення чоловіків та жінок в області?*
13. *Укажіть середню очікувану тривалість життя для осіб, які народилися у Волинській області в 2020 році.*
14. *Який сучасний рівень урбанізації Волинської області?*
15. *Яка тенденція зміни чисельності сільського населення характерна для Волинської області? Чому?*
16. *Які показники міграційного руху населення характерні для Волинської області?*
17. *Які тенденції й причини розвитку сучасних міграційних процесів у Волинській області?*
18. *Укажіть основні потоки внутрішньорегіональної міграції у Волинській області?*
19. *У які країни світу найчастіше виїжджають мешканці Волинської області?*
20. *З яких країн світу найчастіше прибувають мігранти у Волинську область?*

2.2.3. Навчально-методичні матеріали для вивчення сучасного стану господарства Волинської області

При вивченні господарства Волинської області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати такі завдання:

1. *Користуючись лекційним матеріалом та інтернет-джерелами, нанесіть на контурну карту основні підприємства доміантних галузей обробної та добувної промисловості в*

- області. Поясніть (письмово) особливості просторового розміщення промислових підприємств у межах регіону.
2. Користуючись статистичними даними [192], відобразіть сучасну структуру виробництва сільськогосподарських культур в області круговою діаграмою. Письмово проаналізуйте.
  3. Користуючись статистичними даними [192], графічно відобразіть динаміку протяжності транспортних шляхів різних видів у Волинській області. Поясніть (письмово).
  4. Користуючись статистичними даними [192], відобразіть круговими діаграмами: 1) сучасну товарну структуру експорту Волинської області; 2) сучасну товарну структуру імпорту Волинської області; 3) сучасну структуру експорту послуг Волинської області; 4) сучасну структуру імпорту послуг Волинської області.

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел [1; 26; 27; 142, с. 104–120; 155, с. 44; 179, с. 5–7, 11, 17, 35–40, 63–78, 92; 182; 202, с. 41, 48, 52–57], інформація по районах наведена відповідно до адміністративно-територіального устрою, який діяв до набрання чинності постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів»)

2.2.3.1. Промисловість. Промисловість Волинської області, хоч і не є галуззю її спеціалізації, однак продовжує залишатись однією з важливих сфер економіки краю. Частка регіону в обсязі реалізованої промислової продукції держави становить близько 1 %. Менший показник мають Чернівецька, Тернопільська, Луганська (без урахування тимчасово окупованих територій) і Закарпатська області. Частка валової доданої вартості промисловості у валовому регіональному продукті становить близько 15 %. У промисловості зайнято більше 13 % населення області. Промисловий потенціал регіону зосереджується, головню, у

містах Луцьку, Нововолинську та Луцькому районі, які забезпечують понад три чверті обласного обороту від промислової діяльності.

Структура промисловості Волині багатогалузева з домінуванням переробних галузей. Основні показники виробничого потенціалу області впродовж останніх десяти років визначають харчова промисловість, машинобудування, виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. Переробні галузі використовують як місцеві мінерально-сировинні, лісові ресурси, сільськогосподарську сировину, так і привізні сировину й матеріали.

В області функціонує більше 800 промислових підприємств, з яких понад 100 – великих і середніх. Провідними підприємствами переробної промисловості в області є: ПрАТ «СКФ Україна» (виробництво підшипників та їхніх компонентів); ТзОВ «Кромберг енд Шуберт» (електричні бортові кабельні системи для автомобілів); ТзОВ «Гербор-Холдинг» (корпусні меблі); ТзОВ «Модерн-Експо» (торгівельне обладнання); ТзОВ «Кроноспан УА» (листові матеріали на основі деревини); ДП «Луцький ремонтний завод «Мотор» (діагностика, ремонт, технічне обслуговування турбореактивних авіадвигунів); ПрАТ «Автомобільна компанія «Богдан Моторс» (автобуси, тролейбуси, електробуси «Богдан»); ТзОВ «Хан-Електробау Україна» (електродвигуни, генератори й трансформатори); ТзОВ «Ковельсьільмаш» (сільськогосподарські машини та комплектуючі до них); ТзОВ «Цунамі» (тверде біопаливо); ТзОВ «Луцька картонно-паперова фабрика» (картон); ПрАТ «ВГП» (паперові серветки, паперові рушники, туалетний папір); ПрАТ СП «Теріхем-Луцьк» (поліпропіленова плівка); ТзОВ «Луцькпластмас» (пластмасові вироби); ТОВ «ВІКІ» (косметика); ПрАТ «Західна промислова група» (художні фарби, пластилін); металургійні підприємства ТзОВ «Ланелоф» (колишній «Ковельський завод сучасних будівельних матеріалів»), ТзОВ «Завод «Промлит», ТзОВ «Горсталь», ТзОВ «Механічно-ливарний

завод», ПрАТ «Нововолинський ливарний завод»; швейні підприємства ПрАТ «Едельвіка», ПАТ «Луга», ТЗОВ «Промтексервіс», ТЗОВ «ВКФ «Ковель», ТЗОВ «Жасмін Лінжері»; підприємства харчової промисловості ПрАТ «Волиньхолдинг» (майонези, кетчупи, соуси, гірчиці, приправи), ПрАТ «Луцьк Фудз» (соуси, томатна паста, гірчиця, оцет, аджика); ТЗОВ «Луцький м'ясокомбінат № 1», ПрАТ «Ковельські ковбаси», ТЗОВ «Забіяка», ТЗОВ «ВМП», ПП «Калина», ТЗОВ «Торговий дім «М'ясопродукт», ТЗОВ «Волиньпродукт» (м'ясо та субпродукти, ковбасні вироби); ПАТ «Володимир-Волинська птахофабрика», ТЗОВ «АПГ «Пан Курчак» (м'ясо птиці); ТЗОВ «Волиньзернопродукт», ПАТ «Теремнохліб», ТЗОВ «Волиньагропродукт» (хлібобулочні, кондитерські вироби); ПАТ «Рожищенський сирзавод», ПрАТ «Ратнівський молокозавод», ТЗОВ «Шацький молокозавод», ТЗОВ «Старий Порицьк», ТЗОВ «Крафтова перепілочка» (молокопереробні підприємства); ТЗОВ «Йоданка» (мінеральна вода), ПАТ «Луцький пивзавод», ТЗОВ «Павлівський пивзавод», ТЗОВ «Чарівна скарбниця» (консервована продукція дитячого харчування); ПрАТ «Гнідавський цкровий завод», ПП «Європацукор», ПП «Агро-Експрес–Сервіс» (цукор) тощо.

Добувна галузь представлена такими основними підприємствами як ДП «Волиньвугілля», Локачинська дільниця газопромислового управління «Львівгазвидобування», ДП «Волиньторф», КП «Волиньприродресурс».

2.2.3.2. Сільське господарство. Займаючи близько 3 % території країни, Волинська область виробляє майже 3 % загальнодержавних обсягів продукції сільського господарства. Частка валової доданої вартості сільського господарства у валовому регіональному продукті становить понад 20 %. У сільському господарстві Волинської області зайнято близько 20 % трудових ресурсів краю. Пріоритетними напрямками розвитку аграрного сектора економіки області є виробництво зернових та технічних культур, картоплі та овочів, цукрових буряків, м'яса та

молока. Більшу частку валової продукції сільського господарства забезпечує рослинництво.

Рослинництво характеризують, насамперед, посівні площі. Найбільшу частку посівів в області займають зернові та зернобобові (52 %), на кормові культури припадає 11 %, на технічні – 22 %, картоплю та овочеві культури – 15 % посівних площ.

Зернові культури є важливою сировиною для виробництва продуктів харчування, комбікормів та концентрованих кормів. Частина зерна використовується для виробництва харчового спирту та пива (ячмінь). У структурі посівів переважають озима пшениця, ярий ячмінь, ярий овес та озиме жито (за виробництвом жита Волинська область займає почесне 2-е місце у рейтингу регіонів України). Другорядне значення мають просо, гречка, горох, вика, люпин. У поліських районах найбільш поширеними є жито та ячмінь, в лісостепових – пшениця. Більше половини валових зборів зерна області дають лісостепові громади. За останнє десятиріччя урожайність, валовий збір і площі посівів зернових у Волинській області мають чітко виражену тенденцію до зростання.

Серед технічних культур найбільші площі у Волинській області займають ріпак та кольза, соняшник, соя. За виробництвом ріпаку Волинь займає гідне 7-е місце в рейтингу регіонів України. Посівні площі цукрових буряків у області мають відчутну тенденцію до зменшення, натомість посіви нетипової для краю технічної культури – соняшника, зростають. Попри це, область зберігає 10-ту позицію в рейтингу виробників цукрових буряків в Україні.

Овочі в області вирощують повсюди, але спеціалізованих плодоовочевих господарств небагато. Вирощують переважно огірки, капусту, цибулю, моркву, столові буряки, помідори, кабачки; найпоширенішими плодоягідними культурами є яблуни, сливи, вишні, груші, черешні, агрус, полуниця, малина. За вирощуванням овочів у регіоні лідирують Луцький, Камінь-

Каширський і Ратнівський райони. Переробка плодоовочевої сировини здійснюється на різнопрофільних підприємствах, розміщених переважно в південній частині області.

Важливою продовольчою, кормовою та технічною культурою є картопля. За її виробництвом Волинь 8-а в рейтингу регіонів України. Найбільші виробники картоплі – господарства північних громад області.

Галузями спеціалізації тваринництва в області є скотарство молочно-м'ясного і м'ясного напрямів, свинарство, птахівництво. За останні 60 років поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз характеризується тенденцією до зниження, а птиці – до зростання. За поголів'ям птиці (майже 8 млн голів) у всіх господарствах Волинська область займає 6-е місце в рейтингу регіонів України. Найбільше загальнообласного поголів'я птиці сконцентровано у ПАТ «Володимир-Волинська птахофабрика», Локачинському ТзОВ «Птахокомплекс «Губин». Поголів'я корів в області налічує понад 75 тис. особин, свиней – близько 250 тис. За поголів'ям свиней у господарствах населення (це понад 70 % усієї чисельності) Волинь займає 6-у сходинку в рейтингу областей України. Поголів'я овець та кіз в області малочисельне і зосереджене переважно у Маневицькому, Ковельському, Ратнівському й Турійському районах.

Допоміжну роль у тваринництві області відіграють конярство, кроликівництво, бджільництво та ставкове рибництво. Серед них найбільше значення має розведення прісноводної риби. Головну роль у забезпеченні області рибою відіграють такі підприємства як ТзОВ «Цумань-риба», МПП «Агросервіс-Холонів», СГПП «Луцька РМС», ФОП Круковський Ю. В., ФОП Копилов А. Б., ФОП Бурдило Л. Д., ФОП Дробот В. О., ФОП Балабух С. Є., ПСГП «Павлівська риба», ТзОВ «Науково-виробничий центр «Форель». Хутрове звірівництво розвинуте в спеціалізованих звірівничих господарствах та в деяких колективних господарствах. Розводять переважно лисиць, песців, нутрій та норок.

Нині актуальним і перспективним напрямом у сільському господарстві є виробництво екологічно чистої органічної продукції. Серед сертифікованих операторів Волині «Органік Стандарт»: ТОВ «Агрофрукт ЛТД», ТОВ «Біофрукт», ТОВ «Волиньсапофос», ТОВ «Волта+», ТОВ «Добрий сад», ТОВ «Еко-Беріс», ПП «Захід Агро», ТзОВ «Органік Беррі», ТОВ «Органік Вері Беррі», ТзОВ «Прохолод-М», ТОВ «Порицьке», ТОВ «Старий Порицьк», ТОВ «Шас Вік» та ін.

Волинська земля має достатньо природних і трудових ресурсів для успішного розвитку сільського господарства, причому не тільки для задоволення потреб внутрішнього, а й зовнішнього ринків. Відносно екологічно чисте навколишнє середовище краю є сприятливим для виробництва органічної сільськогосподарської продукції та розвитку агротуризму. Модернізація матеріально-технічної бази агропідприємств, упровадження новітніх технологій у сільськогосподарське виробництво й агропромисловий сектор, фінансова й соціальна підтримка аграріїв з боку владних структур – це ті основні фактори, які здатні підняти аграрно-індустріальний волинський край на вищий щабель розвитку.

2.2.3.3. Транспорт і внутрішня торгівля. Невід’ємною умовою успішного суспільного виробництва й життя населення є розвиток транспорту. Саме він забезпечує просторові зв’язки між адміністративними районами, населеними пунктами, окремими галузями, підприємствами та організаціями, здійснює переміщення продукції й завершує виробничий процес.

Транспортна система Волинської області представлена такими видами транспорту: залізничним, автомобільним, міським пасажирським, трубопровідним, авіаційним, водним.

Основу транспортної мережі області за протяжністю складають автомобільні шляхи (6,2 тис. км, з них понад 90 % – дороги з твердим покриттям). Для конфігурації мережі автомобільних шляхів характерна радіальна система навколо великих міст і промислових вузлів. На головних напрямках економічних зв’язків

автомобільні дороги ідуть паралельно до залізничних. Через територію Волині проходить міжнародний транспортний коридор «Балтика–Чорне море» (автомобільний та залізничний транспорт) і міждержавний транспортний коридор Ужгород–Львів–Ковель–Доманово. До основних автомагістралей області, які мають міжнародне й загальнодержавне значення, належать: Київ–Луцьк–Брест; Брест–Луцьк–Дубно–Тернопіль–Чернівці; Ковель–Луцьк–Львів; Ковель–Нестерів; Рівне–Луцьк–Устилуг–Грубешів (Польща); Київ–Коростень–Сарни–Ковель–Варшава (Польща). На українсько-польській ділянці державного кордону розташовано два міжнародні автомобільні пункти пропуску, які функціонують цілодобово, а саме: «Ягодин–Дорохуськ», «Устилуг–Зосін». На українсько-білоруському кордоні створено чотири автомобільні цілодобові пункти пропуску: один – міждержавний «Піща–Олтуш», три – міжнародні: «Пулемець–Томашовка», «Доманово–Мокрани», «Дольськ–Мохро».

Частка автомобільного транспорту в загальних обсягах вантажних перевезень області перевищує 90 %. Найбільший вантажообіг автомобільного транспорту в містах Луцьк і Ковель. Майже 80 % загального обсягу вантажів перевозять підприємства автотранспорту, решту – фізичні особи-підприємці. Середня відстань перевезення однієї тонни вантажів автомобільним транспортом з кожним роком зростає і в 2020 році становила 233 км (2-е місце Волинської області в рейтингу регіонів України за цим показником). Кількість пасажирів, перевезених автомобільним транспортом (автобусами), неухильно зменшується (2015 р. – 83,1 млн, 2018 р. – 69,2 млн, 2020 р. – 32,2 млн осіб). Найбільша частка пасажирів, перевезених автомобільним транспортом, припадає на міське сполучення та приміське сполучення – понад 80 %.

Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування у Волинській області у 2020 році становила 593 км. Понад 100 км із них електрифіковані. Основу залізничної мережі складають 6 залізничних магістралей, які радіально розходяться від

Ковеля. Найважливіше значення має магістраль Ковель–Здолбунів–Київ з виходом у центральні, південні й східні області України, росію, Молдову, країни Закавказзя. Широтна магістраль Ковель–Сарни–Київ, як ділянка залізниці Київ–Варшава, дає вихід області в північні та східні області України, росію, білорусь. Магістраль Ковель–Брест обслуговує північні райони області й зв’язує Волинь з білоруссю, країнами Балтії. Залізниця Ковель–Володимир–Волинський–Львів дає вихід у Прикарпаття, Закарпаття та країни Центрально-Східної Європи. Транспортно-економічні зв’язки області з Польщею можливі завдяки залізничним шляхам Ковель–Ягодин–Хелм, Володимир–Волинський–Устилуг–Грубешів–Катовіце. Лінія Ковель–Камінь-Каширський має внутрішньообласне значення. Існує також декілька коротких залізничних ліній, які забезпечують вивіз вантажів: вугілля (Нововолинськ–Іваничі), будматеріалів (Радошин–Голоби), торфобрикету (Прилісне–Маневичі). Основними залізничними станціями в області є Ковель (сортувальна) і Луцьк (вантажна). Міжнародними залізничними пунктами пропуску є: на українсько-польській ділянці державного кордону – «Ягодин–Дорохуськ», «Володимир-Волинський (Ізов)–Грубешув»; на українсько-білоруському кордоні – «Заболоття–Хотислав».

Щороку в області залізничним транспортом загального користування перевозиться 800 тис.–1 млн тонн вантажів. Це у 6–8 разів менше, порівняно з 90-ми роками ХХ ст. Динаміка відправлень пасажирів залізничним транспортом має чітко виражену тенденцію до зменшення їх обсягів (2015 р. – 4,7 млн, 2018 р. – 2,2 млн, 2020 р. – 0,5 млн осіб). За кількістю пасажирів, відправлених залізничним транспортом, домінує приміське сполучення (понад 75 %).

Повітряний транспорт в області недостатньо розвинений. З кінця 90-их рр. минулого сторіччя перевезення цим видом транспорту припинилися. Існуючий аеродром, який розташований поблизу м. Луцька (с. Прилуцьке), належить до сфери управління

Міністерства оборони України. Згідно зі спільним наказом Міністерства оборони України та Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 17 листопада 2006 р. № 666/761 військовий аеродром у м. Луцьку визначено як аеродром спільного використання військовою та цивільною авіацією України. З 2014 р. на летовищі періодично проходять навчання військових літаків. Злітна смуга військового аеродрому визнана інспекційною комісією УЄФА однією з найкращих в Україні. На Волині є також цивільний аеропорт, який був відкритий на початку 70-их рр. ХХ ст. в с. Крупа Луцького району. У 1997 р. його офіційно закрили. Авіаперевезення пасажирів області обслуговуються, в основному, через аеропорти «Львів» імені Данила Галицького, «Рівне» та київські аеропорти «Бориспіль» і «Жуляни».

Найдешевшим видом транспорту Волині є річковий. Його недоліки – сезонність роботи й невелика швидкість перевезень. Початок використання річкового транспорту на Волині припадає на післявоєнні роки. Особливо інтенсивний розвиток він мав у 70–80-ті рр. ХХ ст. На початок 1996 р. загальна протяжність судноплавних шляхів в області складала 48 км фарватеру р. Стир, хоча для судноплавства ця річка може використовуватися від Луцька до Вараша Рівненської області. Транспортне освоєння можливе й на річках Турія, Стохід, Прип'ять. У другій половині 90-их рр. ХХ ст. розвиток річкового транспорту в області значно уповільнився, а згодом узагалі припинився. Відновлення судноплавства відбулося 25 травня 2018 р.: річкою Стир став курсувати прогулянковий катер. Довжина екскурсійного маршруту становить близько 7 км. Посадка й висадка пасажирів здійснюється біля будинку відомого архітектора М. Голованя та в парку на ділянці між «Спартаком» і «пляжем моржів». У перспективі маршрут планують подовжити.

Сучасна мережа трубопровідного транспорту Волині включає магістральні газопроводи міжнародного й державного значення, а також місцеві трубопроводи та продуктопроводи, по яких здійснюється газо-, водо-, і нафтопостачання. Магістральні

газопроводи I-го класу: «Івацевичі–Комарно (Дашава–Мінськ)», «Івацевичі–Долина-II,III», «Турійськ–Луцьк–Рівне» та на півдні – гілка на газорозподільну станцію «Луцьк» від магістрального газопроводу «Кам’янка-Бузька–Рівне».

Основними видами транспорту, які обслуговують міста області, є маршрутні таксі й таксі, тролейбусний транспорт. Міський електричний транспорт функціонує лише в Луцьку (з 1972 року). Зараз в обласному центрі тролейбусний рух розроблено за 15-ма маршрутами (діючих 8) загальною експлуатаційною протяжністю тролейбусної лінії понад 109 км.

Найбільшим транспортним вузлом області є Ковель. Найбільш забезпечені транспортними шляхами Ковельський, Луцький, Іваничівський і Володимир-Волинський райони. Найнижчий рівень забезпеченості шляхами сполучення мають периферійні райони (Камінь-Каширський і Любомльський), а також райони, в яких відсутні залізниці (Шацький, Локачинський і Любешівський).

Таким чином, транзитне положення Волинської області, наявність на її території важливих залізничних та автомобільних магістралей загальнодержавного й міжнародного значення, магістральних газопроводів забезпечують високий рівень розвитку транспортних зв’язків не лише в межах краю, а й з іншими суміжними та віддаленими регіонами.

Найбільша частка населення (майже 23 %) Волинської області зайнята у торгівлі та ремонті автомобілів і предметів особистого вжитку. Торгівля – галузь, яка через купівлю-продаж здійснює доведення товарів, вироблених у промисловості й сільському господарстві, до споживача. З одного боку, торгівля активно впливає на формування споживчого попиту населення, а з іншого – на виробництво через спонукання його до випуску товарів, що користуються попитом. Показники рівня й структури споживання матеріальних благ, які населення одержує через торгівлю, належать до показників рівня життя. Питома вага Волинської області в роздрібному товарообігу України коливається на рівні 1,7–1,9 %.

Такий самий показник питомої ваги Волинської області в оптовому товарообігу України.

Співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів у роздрібному товарообігу підприємств становить приблизно 35 % до 65 %. Серед продовольчих товарів першість належить алкогольним напоям, тютюновим виробам, кондитерським виробам, включаючи морозиво, м'ясо та птицю. У структурі непродовольчих товарів переважають фармацевтичні товари, паливо дизельне, матеріали будівельні та вироби залізні, бензин моторний, автомобілі й автотовари.

Співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів в оптовому товарообігу підприємств становить приблизно 10 % до 90 %. У структурі продовольчих товарів оптового товарообігу переважають молочні продукти, масло та сири, вироби тютюнові, м'ясо та продукти м'ясні; непродовольчих товарів – паливо дизельне і бензин моторний.

У внутрішній торгівлі Волинської області намітилася тенденція до збільшення обсягів оптового товарообігу (насамперед, за рахунок зростання обсягів споживання бензину моторного та дизельного пального). Простежуються позитивні зміни в розвитку матеріально-технічної бази закладів торгівлі, зокрема, створюються роздрібні торговельні підприємства з впровадженням сучасних технологій європейських стандартів, а також вітчизняні торговельні мережі однієї торговельної марки. При цьому відмічається зменшення обсягів роздрібного товарообігу, забезпеченості мешканців краю об'єктами роздрібною торгівлі й торговою площею. Це пояснюється деяким зниженням купівельної спроможності населення у зв'язку з інфляційними процесами, здорожчанням рахунків за житлово-комунальні послуги, високою вартістю кредитів для населення тощо, змінами в структурі грошових витрат населення, перевагами великих торговельно-розважальних центрів у конкурентній боротьбі з невеликими закладами роздрібною торгівлі, епідеміологічною та соціально-політичною ситуацією в країні та ін. Водночас зауважимо, що порівняння різночасових

даних є дещо некоректним через упровадження в статистичну практику нових методик обрахунку показників. Крім того, відсутність детальної статистичної інформації про діяльність фізичних осіб-підприємців у сфері внутрішньої торгівлі області не дозволяє достеменно оцінити реальну ситуацію в цій галузі регіону.

З кожним роком зростає роль сфери послуг у Волинській області, про що свідчить чітка хронологічна тенденція до підвищення обсягу реалізованих послуг. Питома вага сфери послуг Волині в загальних обсягах послуг України знаходиться на рівні Рівненської, Житомирської й Тернопільської областей – близько 1 %. Пріоритетними є послуги транспорту, складського господарства, поштової й кур'єрської діяльності.

2.2.3.4. Зовнішньоекономічна діяльність. Важливим критерієм розвитку будь-якої країни чи її регіону є здійснення ефективної зовнішньоекономічної діяльності. Волинська область має чимало сприятливих умов і чинників для розвитку експортного потенціалу: достатній рівень розвитку конкурентоспроможних на світовій арені галузей господарства, вигідне економіко-географічне положення, тісні культурні й економічні взаємодії з сусідніми державами, розвинена транспортна система, геополітичний курс України на підтримку й зміцнення міжнародних взаємовигідних економічних зв'язків.

Упродовж 2000–2020 рр. простежується чітка тенденція до зростання обсягів експорту та імпорту товарів області. Проте сальдо зовнішньої торгівлі товарами залишається від'ємним (імпорт переважає над експортом). В останні роки спостерігається деяке зменшення обсягів експорту.

Нині у зовнішній торгівлі товарами Волинь співпрацює із понад 100 країнами світу. Упродовж останніх двох десятиріч простежується зростання числа країн-партнерів зовнішньоекономічної діяльності регіону та кількості підприємств області, що здійснюють зовнішню торгівлю товарами.

Найбільші обсяги експорту товарів припадають на Німеччину, Польщу, Нідерланди. До війни 2022 року в цьому списку була й

білорусь. Основу товарної структури експорту області останніми роками складають машини, обладнання та механізми, електротехнічне обладнання; деревина і вироби з деревини; продукти рослинного походження.

Найбільше товарів Волинь імпортує з Німеччини, Угорщини та Литви. У довоєнний час інтенсивними за обсягом були імпортні операції з білоруссю. Область заковує переважно паливо мінеральне, нафту й продукти її перегонки; машини, механізми, електротехнічне обладнання; засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби; полімерні матеріали, пластмаси.

В останні роки для Волинської області простежується зменшення обсягів і частки зовнішньоекономічної торгівлі товарами з країнами СНД, натомість зростає частка зовнішньоекономічних операцій з країнами ЄС.

Волинська область характеризується позитивним сальдо зовнішньої торгівлі послугами. Лідерами в структурі експорту є послуги з переробки матеріальних ресурсів, транспортні, послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні. У структурі імпорту послуг переважають ділові, послуги, пов'язані з подорожами, а також роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності. Загальні риси географічних структур експорту та імпорту послуг у Волинській області подібні. Головними партнерами Волині у сфері послуг за обсягом зовнішнього обороту є Німеччина та Польща. З більшістю країн-партнерів область здійснює одночасно й експортні, й імпортні операції. Усього налічується понад 90 країн-партнерів для здійснення зовнішньоторговельних операцій у сфері послуг. Позитивними тенденціями в розвитку зовнішньої торгівлі послугами Волинської області є зростання обсягів експортно-імпортних операцій, збільшення числа країн-партнерів, суттєве зростання експорту послуг і величин позитивного сальдо, збільшення кількості підприємств, що здійснюють зовнішню торгівлю послугами, зміцнення зовнішньоекономічних зв'язків на ринку Європейського Союзу.

Запитання для самоконтролю:

1. На яку сировинну базу спирається добувна промисловість Волинської області?
2. Назвіть головні галузі переробної промисловості області.
3. Які природно-сировинні ресурси області сприяють розвитку деревообробної, легкої та харчової промисловості, промисловості будівельних матеріалів?
4. Якою продукцією представлена в області промисловість будівельних матеріалів?
5. Назвіть основні підприємства легкої промисловості на Волині.
6. За яким принципом розміщуються швейні підприємства області?
7. Які галузі харчової промисловості представлені на території Волині; які із них орієнтуються у своєму розміщенні переважно на споживача, а які – на сировинну базу?
8. Де на Волині виробляють продукцію дитячого харчування?
9. Яке підприємство Волині обслуговує авіадвигуни?
10. Де на Волині виготовляють косметичну продукцію?
11. Чому цукрова промисловість зосереджена в лісостеповій частині області?
12. Яка галузь промисловості домінує за обсягами виробництва продукції?
13. Назвіть основні підприємства машинобудівної галузі краю.
14. Назвіть основні промислові центри Волинської області.
15. Які перспективи розвитку промисловості Волинської області?
16. Назвіть галузі спеціалізації аграрного сектора економіки області.
17. Яка структура посівних площ у Волинській області?
18. Які зернові культури найбільше культивують у поліських районах, а які – в південних?
19. Які технічні культури вирощують в області?
20. Які овочі та плодоягідні культури вирощують на території Волині?
21. Де в області вирощують найбільше картоплі?

22. *Які овочеві культури вирощують в області?*
23. *Назвіть галузі спеціалізації тваринництва у Волинській області.*
24. *Яка динаміка поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз в області?*
25. *Яка динаміка поголів'я птиці в області?*
26. *Які види транспорту розвинені у Волинській області?*
27. *Який вигляд має конфігурація мережі автомобільних шляхів у регіоні?*
28. *Назвіть основні автомагістралі області, які мають міжнародне й державне значення.*
29. *Скільки залізничних магістралей перетинають область?*
30. *Назвіть основні залізничні станції в області.*
31. *Де в області розташований аеродром? Яке його основне призначення?*
32. *На яких річках області можливий розвиток судноплавства?*
33. *Що транспортують трубопроводами на території області?*
34. *Скільки маршрутів існує в міському електричному транспорті Луцька?*
35. *Яка загальна експлуатаційна протяжність тролейбусної лінії в обласному центрі?*
36. *Яке місто є найбільшим транспортним вузлом області?*
37. *Який вид транспорту домінує в області за обсягом перевезень вантажів?*
38. *Який вид транспорту лідирує в області за обсягом перевезення пасажирів?*
39. *Яка частка Волинської області в роздрібному товарообігу України?*
40. *Яке сучасне співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів у роздрібному товарообігу підприємств області?*
41. *Які вироби домінують у структурі продовольчих товарів роздрібногo товарообігу регіону?*
42. *Які вироби домінують у структурі непродовольчих товарів роздрібногo товарообігу області?*

43. *Яке сучасне співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів в оптовому товарообігу підприємств області?*
44. *Яка динаміка обсягів оптового товарообігу простежується у Волинській області впродовж останніх десяти років?*
45. *Які вироби переважають у структурі продовольчих товарів оптового товарообігу області?*
46. *Які вироби переважають у структурі непродовольчих товарів оптового товарообігу області?*
47. *Які сучасні тенденції розвитку внутрішньої торгівлі товарами у Волинській області?*
48. *Яка структура реалізованих послуг області за видами економічної діяльності?*
49. *Яка питома вага сфери послуг Волині в загальних обсягах послуг України?*
50. *Скільки країн-партнерів має Волинська область у зовнішній торгівлі товарами?*
51. *Скільки країн-партнерів має Волинська область у зовнішній торгівлі послугами?*
52. *Які товари переважають у структурі експорту області?*
53. *Які товари переважають у структурі імпорту області?*
54. *Які послуги переважають у структурі імпорту області?*
55. *Які послуги переважають у структурі експорту області?*
56. *Яка географічна структура експорту товарів Волинської області?*
57. *Яка географічна структура імпорту товарів Волинської області?*
58. *Укажіть головні країни-партнери Волині у сфері послуг.*
59. *Які економічні показники свідчать про недостатню ефективність зовнішньоекономічної діяльності області?*
60. *Вкажіть позитивні зміни в зовнішньоекономічній діяльності Волинської області впродовж останніх років?*

ТЕМА 2.3.

НАУКОВІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛИНИ

При вивченні історико-культурних ресурсів Волинської області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати такі завдання:

- 1. Побудуйте діаграму розподілу кількості пам'яток містобудування і архітектури Волинської області, які перебувають під охороною держави [159], за територіально-адміністративними одиницями області. Письмово проаналізуйте.*
- 2. Спираючись на перелік пам'яток археології Волинської області, які перебувають під охороною держави [157], закартографуйте їх і письмово проаналізуйте просторове поширення.*
- 3. Користуючись літературними та інтернет-джерелами, опишіть одну (на вибір) із пам'яток історії національного значення Волинської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [158].*
- 4. Спираючись на перелік пам'яток монументального мистецтва Волинської області, які перебувають під охороною держави [160], інтернет-джерела та власний досвід, створіть їх фотоальбом.*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел

[28; 29; 41; 65; 119, с. 110–113; 126; 157–160; 179, с. 33, 34; 218], інформація по районах наведена відповідно до адміністративно-територіального устрою, який діяв до набрання чинності постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів»)

Волинь багата на культурно-історичні ресурси, якими є культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, археології, етнографічні особливості території. Взаємний вплив культур

українців, поляків, литовців, німців, росіян, євреїв та інших народів створив на території області неповторний історико-культурний ландшафт. У регіоні налічується близько 3,8 тис. виявлених історико-культурних пам'яток. Кількість пам'яток, що охороняються державою, на території Волинської області складає понад півтори тисячі об'єктів. За кількістю пам'яток культурної спадщини Волинь входить у першу десятку областей України.

У Волинській області є 20 історичних населених місць, де знаходяться унікальні пам'ятки містобудування й архітектури, серед яких – храми, городища, меморіальні комплекси. Функціонує два державні історико-культурні заповідники – «Старий Луцьк» в обласному центрі та «Стародавній Володимир» у м. Володимирі.

Історико-культурний заповідник «Старий Луцьк» заснований у 1985 році з метою збереження і раціонального використання історичних та культурних пам'яток. Площа заповідника становить близько 41 гектара. На цьому просторі можна побачити і оцінити багато стародавніх пам'яток, серед яких неперевершена архітектурна споруда, велична фортеця часів середньовіччя – замок Любарта із семисотлітньою історією.

Замок Любарта ще називають Луцьким або Верхнім замком. Спочатку існувало два замки – Верхній та Окольний. Від останнього залишилися руїни, вціліла лише вежа князів Чарторийських. А Верхній замок чудово зберігся донині. Раніше на місці замку було дерев'яне укріплення XI ст., яке витримувало тривалі облоги. У 1259 р. Лучеськ, як у ті часи називали Луцьк, був захоплений воєводою хана Батия Куремсою. Усі міські укріплення розібрали. Їхнє будівництво відновилося лише в XIV столітті. У 1340 році великим князем Галицько-Волинського князівства проголошується литовський князь Любарт Гедимінович. У Луцьку він зводить низку фортифікаційних споруд, з-поміж яких Окольний замок з оборонними вежами та Верхній замок. Було збудовано В'їзну, Стирову та Владичу вежі з потужними стінами, які їх з'єднували. Замок був резиденцією литовського князя Любарта.

Після підписання Люблінської унії в 1569 р. Велике Литовське князівство та Польща об'єдналися в єдину державу Річ Посполиту, до складу якої увійшло й Волинське воєводство. У XVIII ст. Луцький замок поступово втрачає своє оборонне значення й статус духовного центру Волині. Після третього поділу Польщі Волинь з іншими українськими землями переходить до російської імперії. Луцька фортеця стає міським архівом. Нині замок – це музеї (Музей дзвонів, Музей книги, Художній музей), виставки («Плитниця», «В'язниця», «Замкова зброя»), різноманітні фестивалі («Князівський бенкет», «Lutsk Food Fest», «Берегиня», «Музичні діалоги», «Поліське літо з фольклором», «Солом'яна птаха», «Амбасадор дитинства» та ін.), конкурси (наприклад, конкурс-плєнер «Луцький замок»), шоу («Ніч у Луцькому замку»), концерти і, звичайно, лицарські турніри («Середньовічний Лучеськ. Доблесть віків», «Меч Луцького замку»).

На території заповідника «Старий Луцьк» знаходиться 52 пам'ятки під охороною держави (з них 39 – національного значення), зокрема, кафедральний костел святих апостолів Петра і Павла XVII ст., синагога з оборонною вежею XVII ст., церква Покрови Пресвятої Богородиці XIII ст., Свято-Троїцький кафедральний собор (XVI ст.), німецька лютеранська кірха (поч. XX ст.), монастирі бригідок (XVII ст.), шариток (XV–XVI ст.), домінікан (XIV ст.), тринітаріїв (XVIII ст.), василіанів (XVII ст.), бернардинів (XVIII ст.), єзуїтів (XVII ст.), будинок родини Косачів (споруда XVIII ст.), музей-аптека (XIX ст.) тощо. До заповідника також відноситься сторінка історії сучасного мистецтва міста – архітектурна пам'ятка – будинок місцевого скульптора Миколи Голованя.

Поціновувачів сакрального живопису не залишить байдужим унікальний на території України Музей волинської ікони, у фондах якого знаходиться чудотворна ікона Холмської Божої Матері XI ст. У Луцьку розташований найбільший в Україні музей сучасного національного мистецтва – Музей сучасного українського

мистецтва Корсаків. Також тут знаходиться єдиний в Західному регіоні України військовий музей – Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки. Неподалік Луцька можна потрапити в невеличке волинське село XIX століття – саме так виглядає розташований в селі Рокині етнографічний музей і скансен – Музей історії сільського господарства Волині.

Місто Володимир відоме як одне з найдревніших давньоруських міст, столиця Володимир-Волинського князівства. Воно назване іменем його засновника – київського князя Володимира Святославовича. Пам'яткою тих років є городище «Вали» (залишки літописного міста Володимира), Собор Успіння Пресвятої Богородиці (Мстиславів храм) (XI–XII ст.), фортечні вали (XI–XIII ст.), церква Святого Василя XIII–XIV ст. (ротонда). Відомими історичними спорудами м. Володимир-Волинський є також Миколаївська церква (XVIII ст.), костел Іоакіма та Анни (монастир капуцинів) (XVI–XVIII ст.), Христоріздвяний собор (колишній костел єзуїтів Серце Ісуса) (XVIII ст.), домініканський монастир (XVIII ст.).

Поблизу міста, у с. Зимне, знаходиться Святогірський Успенський монастир, побудований наприкінці X–на початку XI ст., який є одним з найстаріших об'єктів такого типу в Україні. Поряд старовинна невелика Троїцька церква, побудована в XV ст., а також вхід в печери, які були сховищем під час ворожих набігів. У період Київської Русі в с. Зимне знаходилась зимова резиденція володимирських князів.

Великий історико-культурний потенціал має також смт Олика – колишня резиденція магнатського роду Радзивілів, в якій зберігся замок кінця XVI–початку XVII ст., костел Святих Петра і Павла XVI ст., а також костел-колегіата Святої Трійці XVII ст. Дзвіниця в селищі Олика Луцького (колись Ківерцівського) району також є унікальним пам'ятником архітектури. У 30-их роках XVII ст., щоб збільшити оборонну здатність Олики, жителі обнесли містечко валом висотою 7 м, а для в'їзду в місто побудували ворота. Від

фортифікаційних споруд тепер залишилися тільки стіни з баштами й Луцькими воротами, Петропавлівський костел. У 1554–1564 рр. в Олиці був збудований великий оборонний замок, перебудований у XVIII ст. Триповерхова квадратна споруда налічувала 360 кімнат. Замок був обнесений валом і кам'яними стінами з чотирма бастіонами по кутках.

Серед архітектурних пам'яток виділяються також Георгіївська церква (XIII ст.), Троїцький костел (XV ст.), палац Браницьких (XVIII ст.) в м. Любомль, Троїцький костел і каплиця Святого Теклі (XVI ст.), дзвіниця Троїцького костелу (XVIII ст.) у м. Берестечко, дерев'яні церква Різдва Богородиці та Іллінська церква (XVIII ст.) у м. Камінь-Каширський, келії монастиря піарів (XVII ст.), в'їзна брама садиби (XVIII ст.) у м. Любешів, дерев'яна дзвіниця Преображенської церкви (XVIII ст.) в смт Стара Виживка, костел Святої Ганни (XVI ст.), церква Святої Параскеви з дзвіницею (XVIII ст.) в смт Луків. Багато не менш цінних пам'яток архітектури є і в селах області.

Волинь багата не лише пам'ятками архітектури, а й археології. Найбільше їх налічується у Горохівському, Маневицькому Ківерцівському, Камінь-Каширському районах. У всіх інших районах кількість археологічних пам'яток, що охороняються державою, не перевищує десяти.

Важливу роль для створення географічного образу певної місцевості відіграють об'єкти монументального мистецтва: пам'ятники Т. Шевченку, Лесі Українці, М. Грушевському, В. Липинському, Святому Миколаю, меморіальні комплекси, пам'ятники жертвам політичних репресій та ін. До національного надбання належить лише одна пам'ятка монументального мистецтва – пам'ятник Лесі Українці в обласному центрі.

Визначною пам'яткою історії національного значення є музей-садиба Лесі Українки у стародавньому с. Колодяжне. Тут майбутня поетеса й письменниця прожила дитячі та юнацькі роки. В експозиції представлено меморіальні речі Лесі Українки та її

родини, прижиттєві видання творів поетеси та її матері – Олени Пчілки, речі побуту та етнографії Волині, фотографії, відтворено фрагменти робочого кабінету й сільської хати.

Пам'яткою історії національного значення є садиба родини Липинських у Затурцях. Родина Липинських вписала яскраву сторінку в історію села не лише високими досягненнями у господарюванні на землі, а й видатними особистостями, які проявили себе в різних галузях суспільного життя: історичній науці й політиці, агрономії, медицині – братами В'ячеславом, Станіславом і Володимиром.

Знаною пам'яткою історії національного значення є музей композитора Ігоря Стравінського в містечку Устилуг. Нині в будинку композитора «Стара Миза», збудованому в 1907 р. за його власним проектом, знаходиться музична школа й музей композитора. Музика Стравінського, що була створена в Устилузі – одна з блискучих сторінок світової культури.

Великою кількістю пам'яток історії вирізняються Турійський, Ковельський та Горохівський райони.

У просторовому розподілі об'єктів культурної спадщини простежується певна закономірність: найбільша кількість пам'яток розміщена у містах Луцьку, Ковелі, Володимирі та в Горохівському, Маневицькому, Ковельському й Турійському районах; найменше їх у Шацькому, Любешівському та Старовижівському районах, що пов'язано з їхнім периферійним положенням та порівняно гіршими природними умовами освоєння.

Яскраві регіональні особливості Волинської області в поєднанні з багатим природно-ресурсним та історико-архітектурним потенціалом, створюють всі передумови для організації сучасної туристичної інфраструктури і розвитку вітчизняного та міжнародного туризму на її території. Основні перспективи в розвитку конкурентоспроможного сектору туристичної індустрії Волинської області, насамперед, пов'язані з: транскордонним співробітництвом; розвитком транспортної та соціальної інфраструктури, особливо в периферійних частинах

області; проведенням ремонтно-реставраційних і проектних робіт для приведення історико-культурних пам'яток до експозиційного стану; вирішенням питання власності на об'єкти культурної спадщини; урегулюванням нормативно-правового забезпечення з питань використання ресурсів культурної спадщини в культурній, освітній, дозвіллевій сферах, туризмі; з організацією клубів не тільки для дітей та молоді, а й для старшого покоління; створенням тематичних парків відпочинку; модернізацією та урізноманітненням послуг музеїв та бібліотек; створенням культурних центрів завдяки об'єднанню ресурсів і зусиль кінотеатрів, бібліотек, музеїв; розширенням мережі мистецьких галерей; організацією й проведенням систематичних рекламних кампаній регіону; розв'язанням низки соціальних проблем в історичних місцях населених пунктів; активним використанням поліетнічності регіону в плані посилення його культурного потенціалу.

Питання для самоконтролю:

- 1. Яка кількість об'єктів історико-культурної спадщини налічується на території Волинської області?*
- 2. Який рейтинг Волинської області серед регіонів України за кількістю пам'яток культурної спадщини?*
- 3. Які історико-культурні заповідники є на території Волинської області?*
- 4. Ким і коли було збудовано Замок Любарта у Луцьку?*
- 5. Які функції виконував і виконує Замок Любарта впродовж 7-ми століть свого існування?*
- 6. Які музеї можна відвідати в Замку Любарта?*
- 7. Які пізнавальні та розважальні заходи відбуваються на території Замку Любарта?*
- 8. Які ви знаєте стародавні сакральні споруди на території заповідника «Старий Луцьк»?*
- 9. Назвіть найбільш відомі музеї Луцька та його околиць. Які з них ви відвідували?*

10. Які найстаріші історико-культурні пам'ятки м. Володимир ви знаєте?
11. Якими історико-культурними пам'ятками багате с. Зимне Володимир-Волинського району.
12. Охарактеризуйте історико-культурний потенціал смт Олика.
13. Назвіть найбільш відомі вам архітектурні пам'ятки Волинської області.
14. Назвіть найбільш відомі об'єкти монументального мистецтва у Волинській області.
15. Яка пам'ятка монументального мистецтва Волинської області має національне значення?
16. Які пам'ятки історії національного значення ви знаєте у Волинській області?
17. З іменами яких талановитих митців і громадських діячів пов'язана значна кількість пам'яток культури Волині?
18. У яких районах області знайдено найбільшу кількість пам'яток археології?
19. Яка закономірність простежується в просторовому розподілі об'єктів культурної спадщини Волинської області?
20. Охарактеризуйте проблеми й перспективи конкурентоспроможного розвитку туристичної індустрії Волинської області.

ТЕМА 2.4.

РОЛЬ МУЗЕЇВ ВОЛИНІ У КРАЄЗНАВЧІЙ РОБОТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

При вивченні музейного простору Волинській області восьмикласникам (краєзнавчий гурток) можна запропонувати такі завдання:

1. Нанесіть на контурну карту Волинської області комунальні музеї [126], зазначивши їхній профіль. Проаналізуйте картосхему.
2. За статистичними показниками кількості музеїв та кількості відвідувань музейних закладів Волинської області

[192], охарактеризуйте тенденції розвитку музейної справи у регіоні та умови й чинники такої динаміки.

3. *Підготуйте презентацію про один із шкільних музеїв. Висвітліть історію його створення, тематику експозицій, основні раритети, проблеми й перспективи функціонування.*

Короткі теоретичні відомості

(укладено з використанням джерел [33; 58, с. 28–29; 68; 72, с. 63; 103, с. 3, 28; 126; 133; 148, с. 200–213; 150; 162; 146, с. 104–130, 195, с. 13], (інформація по районах наведена відповідно до адміністративно-територіального устрою, який діяв до набрання чинності постановою Верховної Ради України від 17.07.2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів»)

Термін «музей» з грецької мови означає місце, присвячене музам, дочкам богині пам'яті Мнемозіти. Греки вважали їх покровительками науки й мистецтва й будували на їхню честь храми, які називалися музейонами (мусейонами). Від цього слова й походить термін «музей».

У процесі еволюції суспільства суть поняття «музей» трансформувалася, а з нею і функції, форми, види закладу.

Сьогодні музеями називають науково-дослідні й культурно-освітні заклади, які збирають, комплектують, вивчають і зберігають пам'ятки історії матеріальної й духовної культури людства, природничо-етнографічні, меморіальні та інші колекції, за допомогою яких через свої експозиції, виставки, екскурсії, лекції та інші види наукової та освітньо-виховної роботи поширюють природничо-наукові й суспільно-політичні знання.

Музеї мають багато особливостей і специфічних рис, зумовлених їхніми науковими, культурно-освітніми, ідеологічними функціями:

- 1) музеї збирають, систематизують, вивчають, зберігають і експонують першоджерела (оригінали), тобто ті пам'ятки, які

безпосередньо пов'язані з розвитком природи й життям людського суспільства;

- 2) музеї працюють над дуже різномірними першоджерелами – використовують геологічні, ботанічні, палеонтологічні, зоологічні, антропологічні та інші природничі колекції, пам'ятки матеріальної культури (знаряддя праці, ремісничі вироби, зброю, побутові речі тощо), пам'ятки духовної культури (твори живопису, графіки, скульптури та ін.), а також рукописні й друковані документи, книги;
- 3) музеї використовують свої фонди для популяризації першоджерел – показують їх в експозиційних залах, на спеціальних виставках, під час екскурсій;
- 4) специфіка музеїв виявляється також у тому, що в їхній діяльності науково-дослідні й освітні (представницькі) функції тісно поєднуються.

Існують такі три типи музеїв:

- 1) науково-освітні масові або публічні (призначені для широкого кола громадян та гостей країни);
- 2) науково-дослідні або академічні (орієнтовані на спеціалістів);
- 3) навчальні (призначені для учнів і студентів), створюються при закладах загальної середньої, середньої спеціальної, вищої освіти з освітньою метою.

Серед навчальних музеїв виділяють шкільні та музеї закладів вищої освіти. Перші університетські музеї були комплексними зібраннями. У зв'язку з диференціацією наукового знання в другій половині XIX ст. відбулося виділення профільних університетських музеїв природничого (ботанічні, зоологічні, мінералогічні) та гуманітарного (образотворчого мистецтва, старожитностей, нумізматичні) напрямів. Шкільні музеї створюються в школах і позашкільних установах з навчально-виховною, пізнавальною й освітньою метою і за профілем поділяються на історичні, природничо-наукові, меморіальні, літературні, краєзнавчі тощо.

За юридичною приналежністю (власністю) музеї країни поділяються на такі типи: державні, муніципальні, відомчі (у т. ч.

університетські), громадські (у т. ч. шкільні), корпоративні, церковні, приватні (у т. ч. приватних ЗВО).

Існує класифікація музеїв за адміністративно-територіальною приналежністю і значущістю для суспільства. За цими критеріями прийнято вирізняти такі музеї: національні, загальнодержавні, республіканські, обласні, районні, міські, селищні та сільські.

Профіль музеїв визначається основним змістом його фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва. Нині виділяють музеї таких профільних типів: історичні, художньо-мистецькі, меморіальні, краєзнавчі, літературні, природничо-наукові, технічні, галузеві. Музеї кожного з цих профільних типів можуть поділятися на види і підвиди. Наприклад, до музеїв художнього профілю належать музеї образотворчого мистецтва, народної творчості тощо; до музеїв природничо-наукового профільного типу – геологічні, палеонтологічні, ботанічні, зоологічні та ін.; до історичного профільного типу – загальноісторичні, військово-історичні, археологічні, етнографічні, історико-архітектурні та історико-культурні (музеї або заповідники). На основі ансамблю, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культур та територій, що становлять особливу історичну, наукову й культурну цінність, можуть створюватись історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби.

До основних напрямів роботи музею відносяться: наукове комплектування музейних фондів, облік та зберігання музейних фондів, науково-дослідна, науково-освітня, експозиційна, реставраційна та пам'яткоохоронна види робіт.

Основою музейної діяльності є комплектування та зберігання музейних колекцій. Усі предмети, цілеспрямовано зібрані в музеї, складають його фонд. Зазвичай фонди сучасних музеїв нараховують десятки тисяч предметів і лише деяка частина з них формує постійні експозиції й демонструється відвідувачам.

Наукове комплектування фондів – це процес виявлення в зовнішньому середовищі предметів музейного значення та їхнього

збору для поповнення музейних зібрань; наукова діяльність, заснована на принципах музеєзнавства та профільних дисциплін.

Основними формами комплектування є польові дослідження (експедиції, репортажний збір – збирання документів, свідчень, предметів у момент події чи невдовзі після неї) й поточне комплектування (закупівля, обмін, прийом подарунків та цінностей, переданих силовими структурами після їх вилучення тощо).

Не менш важливим, ніж комплектування фондів, є облік та зберігання музейного фонду. Ця діяльність не може бути довільною та безсистемною.

Облік музейних фондів – це встановлення точних відомостей і предметного опису усіх пам'яток, що знаходяться у музеї. Облік музейних пам'яток необхідний для того, щоб систематизувати ці пам'ятки та згрупувати їх за чіткими критеріями.

Не всі пам'ятки, що надходять у музей, перебувають у задовільному стані. Час, стихії або недбале поводження людини часто псують вигляд (якість) пам'ятки. Пошкоджені пам'ятки після інвентаризації направляють на реставрацію. Нескладна реставрація здійснюється, переважно, власними силами музею, оскільки у кожному з них діє окремий реставраційний відділ (майстерня). Масштабна наукова чи художня реставрація вимагає високої кваліфікації й визнаних здібностей реставратора. Такі реставратори працюють у спеціальних міжнародних та регіональних реставраційних центрах, які обслуговують десятки й сотні різних музеїв. У нашій країні таку функцію виконує Національний науково-дослідний реставраційний центр (м. Київ), а також його філії у Львові, Харкові, Одесі.

Після того, як пам'ятку внесено до реєстру музейних цінностей, коротко описано, кодифіковано й віднесено до певного відділу музею, науковці цієї установи приступають до її детальнішого дослідження. Цей етап музейної діяльності отримав назву «вивчення», або «каталогізація музейних фондів».

Каталогізація – це підсумковий та найважливіший етап обліку й оцінки матеріальних цінностей музейної установи. Основна його

мета – пошук, збір вичерпної інформації про ту чи іншу пам'ятку, вивчення її в контексті подібних пам'яток, створення колекцій для подальшого експонування й популяризації. У світових музеях відвідувачі з дослідницькою чи просто пізнавальною метою використовують інвентаризаційні каталоги фондосховищ музею для того, щоб за допомогою спеціальних комп'ютерних баз даних отримати вичерпну текстову, графічну та фотоілюстративну інформацію про ту чи іншу пам'ятку незалежно від того, представлена вона в експозиційних залах, чи зберігається у фондосховищах.

Збереження музейних фондів – це забезпечення фізичної схоронності музейних предметів шляхом оптимально обраних режиму та системи збереження. Основні положення організації збереження музейних пам'яток зафіксовані в державних нормативних документах, які обов'язкові для всіх музеїв. Однак у кожному музеї існує своя специфіка, що залежить від складу, структури й обсягу фондів, характеристик музейної будівлі. Для збереження музейних фондів важливими умовами є волого-температурний, світловий режими, ступінь забруднення повітря мікрофлорою та ін.

Науково-дослідницька робота музеїв – наукове комплектування музейних фондів, організація обліку, збереження, консервації й реставрації колекцій, наукова побудова експозицій, виставок та проведення на науковій основі всіх видів культурно-масової роботи.

Серед форм і видів культурно-освітньої роботи музеїв виділяють екскурсії, лекції, систематичні зустрічі з відвідувачами, тематичні вечори й конференції, майстер-класи, музейні свята, фестивалі, походи місцями історичних подій, роботу пересувних музеїв, зустрічі з видатними людьми, тематичні виставки, дні відкритих дверей тощо. Основним видом культурно-освітньої діяльності музеїв є екскурсійна робота, зокрема оглядові екскурсії.

Волинська область належить до регіонів України з високим розвитком музейної справи. Музейний простір регіону станом на 1

січня 2021 року охоплює 17 комунальних музеїв області (у т. ч. Волинський краєзнавчий музей, якому підпорядковано 5 музеїв: Літературно-меморіальний музей Лесі Українки у с. Колодяжне, Луцький художній музей у Замку Любарта, Музей Волинської ікони та Музей історії Луцького братства в м. Луцьк, Меморіальний музей В'ячеслава Липинського в с. Затурці), 89 музейних закладів на громадських засадах, з яких 6 зі званням «Народний музей», 182 музеї при закладах освіти, з яких 35 із почесним званням «Зразковий музей». Музейний фонд Волинської області – це понад 343 тис. пам'яток матеріальної та духовної культури волинського краю, які справедливо є культурним надбанням України й усього людства.

Найкращою базою організації краєзнавчої роботи у школі може слугувати шкільний музей. Головні завдання його функціонування – це ознайомлення школярів із формами музейної діяльності, історією музейної справи у світі, в Україні та рідному краї, систематизація знань учнів про малу батьківщину, вироблення в них навичок фондової, експозиційної та організаційно-масової роботи, залучення до громадського життя краю. Вагомий науково-пізнавальний та морально-виховний аспект мають і екскурсії як один із засобів наукової пропаганди музеїв. Таким чином, важливе значення діяльності музеїв при навчальних закладах полягає у науково-просвітницькій діяльності, що реалізується через освіту, виховання та організацію вільного часу учнів. Діяльність краєзнавчого музею поєднується також з активною дослідницькою роботою учнів.

Під час організації різних форм позакласної роботи з учнями накопичується велика кількість оригінальних експонатів. Вони є основою для створення експозиції музею. При формуванні географічного відділу краєзнавчого музею можна використати орієнтовно такі матеріали:

- 1) рідкісні книги, журнали, копії різних документів тощо;

2) карти, картосхеми, діаграми, графіки, таблиці тощо, за допомогою яких вирізняються природні та соціально-економічні особливості рідного краю;

3) натуральні експонати та ілюстративний матеріал (колекції гірських порід та корисних копалин, гербарії, чучела тварин, опудала птахів тощо);

4) фотографії з краєзнавчим змістом, які систематизуються і зберігаються у тематичних папках або в альбомах (з відповідними описами).

Школярі беруть участь у систематизації зібраних матеріалів та розміщують їх у відділах згідно тематики. Кількість відділів та їхній зміст визначаються довільно. Наприклад, шкільний музей може мати відділи про природу, історію, господарство краю, про побутові умови населення тощо, проте може бути і лише один відділ.

Коли зібрано достатню кількість експонатів, робота краєзнавчого музею набуває окремої форми позакласної роботи. Для його діяльності створюється рада музею, до якої входять учителі та найбільш активні школярі. Учні, які беруть участь у роботі музею, групуються в окремі секції, кожна з яких зайнята певним видом роботи, наприклад: збором та реєстрацією матеріалів; оформленням експозицій; проведенням екскурсій у музеї тощо. Така діяльність учнів у шкільному музеї розвиває їх пізнавальні інтереси, формує практичні вміння проводити дослідження та має виховне значення. Бажано, щоб експозиція музею час від часу змінювалася та оновлювалася. Усі матеріали музею використовуються як під час уроків, так і в процесі проведення виховних заходів.

Найбільше музеїв у закладах загальної середньої освіти Волині зосереджено у містах Луцьку, Ковелі, Камінь-Каширському, Володимирі, Горохові, а також Маневицькій і Турійській селищних радах, Дубечненській і Затурцівській сільських радах. Щодо розподілу цих музеїв за профілями, то переважна більшість з них є історичними. Представлені також етнографічні, літературні,

природничі, краєзнавчі, мистецькі музеї та один галузевий. Найбільш повночленну профільну структуру музеїв при ЗЗСО має м. Луцьк. У закладах освіти Волинської області досить мало уваги приділяється створенню природничих (ботанічних, геологічних, зоологічних, географічних, музеїв охорони природи) та мистецьких музеїв; відсутні технічні музеї.

Серед «Зразкових» музеїв при ЗЗСО за профілем домінують історичні, представлені також етнографічні, краєзнавчий та геологічний. Найбільше «Зразкових» музеїв при ЗЗСО в Турійському, Любомльському, Ковельському районах. Музеї із таким статусом є у всіх містах обласного підпорядкування.

З-поміж музеїв при ЗЗСО за високий рівень дослідницької, культурно-виховної роботи, наявність унікальних музейних предметів званням «Народний музей» удостоєно Зразковий етнографічний музей КЗЗСО «Луцький лицей № 14 ім. В. Сухомлинського».

Керівники музеїв навчальних закладів, педагоги Волині беруть активну участь в науково-практичних конференціях, організаторами яких є Волинський краєзнавчий музей та Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України: «Волинський музей: історія і сучасність», «Минуле і сучасне Волині та Полісся», Волинські обласні науково-етнографічні конференції. Волинським обласним центром національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді розроблено тематичні екскурсії з відвідуванням музеїв при навчальних закладах області. Під час Всеукраїнської історико-краєзнавчої акції «А ми тую славу збережемо» з учнівською та студентською молоддю організовуються та проводяться екскурсії, подорожі за тематичними маршрутами, які пролягають через зазначені музеї. Чимало музеїв ЗЗСО Волині здійснюють дослідницьку роботу, проводять масові заходи на базі діючих експозицій.

При використанні потенціалу музеїв у системі навчальних закладів особливо актуальним є питання застосування інформаційних та інтерактивних технологій. Тому важливим завданням сьогодення є активний пошук та впровадження інноваційних форм діяльності у музейній педагогіці. Успішне залучення зарубіжного досвіду діяльності дитячих музеїв та розроблення новітніх музейно-освітніх програм для школярів поставлять на вищий щабель розвиток музейної справи в регіонах та державі загалом, що сприятиме удосконаленню процесів освіти й виховання молоді музейними засобами та формуванню якостей свідомого громадянина України й світу.

Питання для самоконтролю:

- 1. Яке походження терміну «музей»?*
- 2. Дайте визначення поняття «музей».*
- 3. Які головні функції музеїв?*
- 4. Які типи музеїв ви знаєте?*
- 5. Музеї яких профільних типів є в Україні?*
- 6. Укажіть основні напрями роботи музею.*
- 7. Що розуміють під поняттям «музейний фонд»?*
- 8. Які основні форми комплектування фондів музею?*
- 9. Що розуміють під поняттям «облік музейних фондів»?*
- 10. Укажіть головний реставраційний центр музейних пам'яток в Україні.*
- 11. У чому суть поняття «каталогізація музейних фондів»?*
- 12. У чому полягає специфіка збереження музейних фондів?*
- 13. У чому полягає науково-дослідницька робота музеїв?*
- 14. Які форми і види культурно-освітньої роботи музеїв ви знаєте?*
- 15. Скільки музеїв налічується у Волинській області?*
- 16. Які матеріали можуть бути доречними при формуванні географічного відділу краєзнавчого музею?*
- 17. Яка участь учнів у створенні та функціонуванні шкільного музею?*

18. У яких адміністративних одиницях України найбільше музеїв у закладах загальної середньої освіти?
19. Шкільні музеї якого профілю переважають у Волинській області?
20. У яких наукових та культурно-просвітницьких закладах задіяні шкільні музеї Волинської області?

ТЕМА № 2.5.

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ ЕКСКУРСІЙ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У ЗЗСО

2.5.1. Загальна характеристика екскурсій та їхні види

Сьогодні розрізняють такі основні підходи до визначення й розуміння суті екскурсії [150, с. 7]:

- 1) екскурсія – цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода;
- 2) екскурсія – туристична послуга тривалістю до 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь затвердженим маршрутом для задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туристів.

Незважаючи на різні акценти в розумінні суті цього поняття, екскурсії допомагають конкретизувати раніше набуті знання й дати нові, розвивати вміння розуміти природні й суспільні явища та процеси, посилювати інтерес до того, що вивчається, й викликати певні чуттєві враження.

Екскурсії можуть надаватися різним категоріям населення, наприклад, місцевим жителям, приїжджим, сільським жителям, міським жителям, відпочивальникам, учасникам конференцій, виставок, школярам, студентам, людям похилого віку, транзитним пасажиром тощо.

Таким чином, у контексті суспільного розвитку екскурсії

виконують рекреаційну, комунікативну, освітню та виховну функції. Кожна конкретна екскурсія виконує одночасно декілька функцій. Кількість функцій, значення конкретної з них чи їх сукупного впливу на екскурсантів змінюється залежно від категорії останніх, тематики екскурсії, виду й форми її проведення [144, с. 9].

Екскурсії класифікують за змістом, складом учасників, місцем проведення, засобом пересування, формою проведення, кількістю учасників [150, с. 10].

Навчальні екскурсії передбачають цілеспрямоване вивчення рідного краю учнями, що забезпечує формування ґрунтовних знань та розвиток практичних умінь проводити дослідження. Навчальні екскурсії є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, спостереження та дослідження учнями явищ природи і процесів життєдіяльності суспільства, розширення світогляду школярів, формування в них життєво необхідних компетенцій, посилення практичної та професійно-орієнтаційної спрямованості навчально-виховного процесу. Проведення навчальних екскурсій може здійснюватися як професійним екскурсоводом, так і безпосередньо вчителем [116].

Навчальні географічні екскурсії – це форма організації роботи з учнями у природі чи на конкретному підприємстві: промисловому, сільськогосподарському, транспортному або на підприємстві невиробничої сфери. Значення навчальних екскурсій полягає в цілеспрямованому вивченні реальної дійсності рідного краю для набуття загальногеографічних (теоретичних) знань [71, с. 57].

Міністерством освіти і науки України розроблено методичні рекомендації щодо організації та проведення навчальних екскурсій учнів ЗЗСО [116]. Зміст та особливості організації навчальних екскурсій (на основі досвіду роботи з учнями) обґрунтовано в

публікаціях Л. Суторміної. Методичні особливості проведення навчальних екскурсій з географії розкрито у працях С. Коберніка, О. Топузова та інших [71, с. 42–44; 199, с. 394–397].

Методика проведення навчальної екскурсії залежить від її мети, завдань та обраних для дослідження краєзнавчих об'єктів. При виборі останніх для проведення екскурсії слід враховувати календар пам'ятних дат та затверджений МОН «Перелік комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю «Моя країна–Україна» та визначних краєзнавчих, географічних, етнографічних та історичних об'єктів і туристсько-краєзнавчих екскурсійних маршрутів [164; 171].

Як відомо, навчальні екскурсії поділяють на програмні й позапрограмні. Перші з них визначаються навчальною програмою з географії і є обов'язковими, передбачають вивчення окремих природних і соціально-економічних характеристик краю. Важливою умовою їх ефективності є наявність опорних знань учнів. Позапрограмні екскурсії мають ширшу мету, зокрема, вивчити свій населений пункт, район, область, господарські та культурні центри, історичне минуле та перспективи на майбутнє тощо [195, с. 11].

Також навчальні екскурсії можуть бути тематичними й оглядовими. Тематичні спрямовані на поліпшення розуміння учнями певної теми або розділу, наприклад, при вивченні природного комплексу чи галузі господарства тощо. Вони можуть бути випереджувальними й проводитися напередодні вивчення нової теми. Оглядові екскурсії є багатоплановими, відповідним прикладом може бути тема «Луцьк у минулому і тепер». Такі екскурсії є комплексними – вони охоплюють широке коло питань. Можуть проводитися напередодні вивчення певного розділу з метою формування уявлень, необхідних для наступного формування на уроках певних географічних понять, чи наприкінці вивчення розділу або насамкінець навчального року з метою узагальнення знань та вмінь [116; 195, с. 11; 230, с. 146].

До початку проведення екскурсії вчителю необхідно добре вивчити об'єкт, ознайомитися з інформаційними джерелами за темою екскурсії, правильно спланувати час, маршрут проведення екскурсії, визначити мету й дидактичні завдання, послідовність огляду екскурсійних об'єктів, завдання для учнів (спільні, групові або індивідуальні), передбачити можливості використання екскурсійного матеріалу для подальшої роботи тощо [116].

Напередодні екскурсії вчитель повинен ознайомити учнів із планом її проведення, поставити кілька питань, відповіді на які школярі повинні дізнатися під час екскурсійного огляду. Обов'язковою умовою проведення екскурсії є цільовий інструктаж учнів з техніки безпеки, правил поведінки під час переходу чи проїзду до місця екскурсії та її проведення [116].

Підбиття підсумків екскурсій може здійснюватися залежно від віку школярів у різних формах: бесіди, конференції, диспуту, виставки колекцій, стіннівок, малюнків, альбомів тощо. Якщо екскурсію передбачено змістом навчальної програми, то вона обліковується на відповідних сторінках навчальних предметів класного журналу та може оцінюватися вчителем [116].

2.5.2. Методика організації навчальних екскурсій у природу

Природознавчі (у тім числі географічні) екскурсії є захоплюючою формою навчання, відпочинку й важливою складовою екологічного туризму. Головними завданнями таких екскурсій є поширення знань про природу, закономірності її розвитку, виховання любові до рідного краю, розвиток естетичного смаку, формування бажання берегти й охороняти довкілля [150, с. 93, 94].

Природознавчі екскурсій проводяться в природному середовищі й екскурсанти можуть вступати у безпосередній контакт з об'єктами огляду. Ними можуть бути ліси, парки, гаї, окремі рослини, моря, річки, озера, водоспади, гори, скелі, вулкани, унікальні пам'ятки природи, різноманітні природні явища тощо.

Усі об'єкти показу повинні бути доступними для огляду й вивчення, адже саме вони, а не події, що з ними пов'язані, є важливим джерелом інформації. Специфічною ознакою природознавчих екскурсій є і те, що об'єкти природи постійно перебувають у взаємозв'язку й з часом змінюють свій вигляд (відповідно до пори доби, сезону, погодно-кліматичних умов тощо) [150, с. 93–94].

Основними методичними прийомами, які використовуються в природничих і географічних екскурсіях є показ, розповідь, природознавчий аналіз, порівняння, зорова реконструкція, спостереження об'єкта в динаміці та ін. Ті об'єкти, які екскурсанти не можуть з певних причин побачити в натурі, можна продемонструвати за допомогою наочних посібників (гербаріїв, колекцій мінералів, репродукцій картин, малюнків, фотографій, звукових записів тощо) [150, с. 96].

Географічні екскурсії за охопленням території, що вивчається, поділяються на краєзнавчі й країнознавчі. Краєзнавчі екскурсії знайомлять екскурсантів з населеним пунктом і його найближчими околицями на відстані декількох десятків кілометрів. Вони покликані детально познайомити з географічним положенням місцевості, її природою, фактами й подіями, що визначають долю саме цього міста, села чи селища, й прищепити любов до рідного краю. Країнознавчі екскурсії дають доволі поверхнєве й вибіркоче уявлення про суттєві риси великих територій – регіонів чи кількох регіонів, країну або декілька сусідніх країн [150, с. 95].

Важливою при проведенні навчальних географічних екскурсій є роль краєзнавчої стежки. Такі стежки можуть мати різні напрямки: екологічний, туристичний, історичний та ін. Еколого-краєзнавча стежка, на думку В. Обозного, – це розмічений маршрут екскурсії в природу, по ходу якого проводиться цікава розповідь про природні об'єкти та явища, які трапляються на маршруті. При вивченні об'єктів краєзнавчої стежки навчально-виховні цілі з поєднуються оздоровчими [133, с. 64].

Підготовка вчителя до проведення географічної екскурсії у природу включає такі етапи:

1. Формулювання мети і завдань екскурсії у відповідності до вимог шкільної програми з географії.
2. Вивчення довкілля району екскурсії; складання маршруту з виділенням зупинок і об'єктів для проведення відповідних спостережень і досліджень.
3. Розробка змісту і прийомів роботи учнів на кожній зупинці.
4. Вибір оптимального варіанту поділу учнів на групи.
5. Розробка рекомендацій щодо виконання групових та індивідуальних завдань під час екскурсії.
6. Визначення форми звітної документації учнів, а також – критеріїв її оцінювання.

Організація географічної екскурсії у природу включає такі орієнтовні методичні етапи:

1. Вчитель заздалегідь ознайомлює учнів з темою екскурсії та проводить інструктаж щодо дотримання правил поведінки під час її проведення.
2. Екскурсія починається зі вступної бесіди, яка ґрунтується на спостереженнях у довкіллі. Педагог акцентує увагу школярів на типових особливостях краю та визначає завдання, передбачені для виконання учнями. Для забезпечення оптимальної роботи школярів здійснюється їх поділ на окремі групи.
3. Основна частина екскурсії – це проведення безпосередніх досліджень учнями у довкіллі. Такі дослідження організовуються у відповідності до навчальної програми (згідно плану). Методика їх проведення може бути різною. Наприклад, кожна група учнів вивчає окремий об'єкт або всі групи йдуть по замкненому полігону від об'єкта до об'єкта та досліджують кожен з них. Під час екскурсій доцільно використовувати літературний, картографічний, порівняльний, візуальний методи, методи польових досліджень [94, с. 31, 32]. Результати дослідницької діяльності обговорюються та

аналізуються на наступному уроці. На думку М. Костриці у практиці шкільного краєзнавства найдоступнішими для дослідження є природно-територіальні комплекси нижчих таксономічних рангів – фація і урочище [86, с. 98]. Під час комплексного вивчення території рекомендується складати фізико-географічні профілі через найтипівіші ділянки місцевості.

4. Експедиція завершується відповідними узагальненнями і підсумками та поясненням домашнього завдання (оформлення зібраних матеріалів, завершення записів у щоденниках тощо). На уроці (в класі) проходить відповідне обговорення результатів діяльності школярів, формуються остаточні висновки та оцінюється робота, проведена учнями.

2.5.3. Методика організації навчальних екскурсій на підприємство

Географічна екскурсія на місцеве підприємство передбачає досягнення таких цілей [199, с. 396]:

- ознайомлення з виробничим процесом у відповідній галузі господарства та з технологією виробництва;
- вивчення сировинної бази і ринків збуту продукції підприємства;
- вивчення шляхів підвищення ефективності праці на підприємстві та зниження собівартості його продукції;
- ознайомлення з особливостями праці людей різних професій;
- аналіз заходів на підприємстві, спрямованих на збереження довкілля;
- розширення знань учнів про спеціалізацію, концентрацію й кооперування виробництва.

Підготовка вчителя до проведення географічної екскурсії на підприємство включає такі етапи:

1. Опрацювання літературних джерел щодо галузі господарства, до якої належить підприємство.

2. Попереднє відвідування вчителем підприємства (одержання дозволу на проведення екскурсії, конкретизація завдань екскурсії, видів робіт, питання техніки безпеки тощо).
3. Складання плану проведення екскурсії з урахуванням послідовності вивчення виробничих об'єктів та пояснень екскурсовода.
4. Виділення вчителем спільно з екскурсоводом найбільш актуальних питань.
5. Організація повторення учнями відповідного теоретичного матеріалу.
6. Формування груп учнів. Розробка і розподіл між учнями групових та індивідуальних завдань.
7. Підготовка форми звітної документації і критеріїв оцінювання роботи та ознайомлення школярів з ними.

Групові завдання, передбачені для учнів, можуть бути такого змісту: зберіть відомості про цех, який ви відвідали; з'ясуйте, які саме виробничі процеси здійснюються у цеху?; яке місце належить цеху в структурі підприємства?; дайте характеристику виробничим зв'язкам цеху з іншими структурними частинами підприємства; яку сировину використовують у цеху; яку продукцію виготовляють у цеху?; запропонуйте заходи для підвищення ефективності виробництва; які заходи з охорони праці та здоров'я працівників виробництва реалізуються у цеху? [199, с. 397]. Крім того, кожен учень отримує конкретне індивідуальне завдання, наприклад: описати професійні обов'язки і види діяльності представника однієї з професій цеху, який відвідали, тощо.

Організація навчальних екскурсій на підприємство включає такі орієнтовні методичні етапи:

1. Попередньо школярі знайомляться із правилами техніки безпеки під час екскурсії. Вступну бесіду проводить представник адміністрації підприємства (екскурсовод, інженер), який ознайомлює школярів зі структурою підприємства та загальними особливостями його

функціонування. При можливості учні розширюють відповідні знання у музеї підприємства.

2. Оглядова частина екскурсії передбачає вивчення технологічних особливостей організації виробництва.
3. Самостійна робота груп спрямовується на систематизацію і узагальнення зібраних матеріалів.
4. Заключна бесіда – це підведення підсумків екскурсії. Зосереджується увага на сучасному функціонуванні підприємства, проблемах та перспективах його розвитку.

Учитель відзначає найактивніших школярів. Він пояснює домашнє завдання, яке включає остаточне оформлення зібраних матеріалів та підготовку учнів до їх обговорення на наступному уроці. Красознавчі матеріали, зібрані під час екскурсій, оформляються у вигляді стендів, альбомів, картосхем, діаграм, таблиць, роздавальних карток, фотографій тощо. Вони є цінною інформацією для поповнення географічних кабінетів та шкільних музеїв.

Питання для самоконтролю:

1. *Розкрийте зміст поняття «екскурсія».*
2. *Які функції виконують екскурсії?*
3. *За якими критеріями класифікують екскурсії?*
4. *Назвіть види екскурсій.*
5. *Яка мета навчальних екскурсій?*
6. *Як правильно обирати об'єкти для проведення навчальної екскурсії?*
7. *Яка різниця між програмними і позапрограмними навчальними екскурсіями?*
8. *У чому полягають відмінності між тематичними й оглядовими навчальними екскурсіями?*
9. *Яку підготовчу роботу має виконати вчитель для успішного проведення екскурсії?*
10. *Укажіть обов'язковий організаційний елемент проведення екскурсії?*

11. У яких формах доцільно здійснювати підбиття підсумків екскурсій?
12. Дайте визначення поняття «природознавча екскурсія»
13. Які методичні прийоми використовуються в природничих і географічних екскурсіях?
14. Яка роль краєзнавчої стежки при проведенні навчальних географічних екскурсій?
15. Укажіть етапи підготовки вчителя до проведення географічної екскурсії у природу.
16. Які орієнтовні методичні етапи включає організація географічної екскурсії у природу?
17. Укажіть головні цілі географічної екскурсії на місцеве підприємство.
18. Укажіть етапи підготовки вчителя до проведення географічної екскурсії на підприємство.
19. Які орієнтовні методичні етапи включає організація географічної екскурсії на підприємство.
20. Яким чином оформляють краєзнавчі матеріали, зібрані під час навчальної екскурсії?

ТЕМА 2.6.

КРАЄЗНАВЧИЙ ГУРТОК І ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИЙ ПОХІД ЯК ПРОВІДНІ ФОРМИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ РІДНОГО КРАЮ У ЗЗСО

2.6.1. Методика організації й напрями діяльності краєзнавчих гуртків

Однією з дієвих форм позакласної роботи при вивченні та використанні краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі є гурток. Це найоптимальніший «майданчик» для розвитку внутрішніх сил дитини, джерело її особистісного самовираження й самовдосконалення [232].

Гурток – організація осіб, об'єднаних для спільної діяльності, спільних занять і т. ін. [20, с. 202].

Гурток – це об'єднання вихованців, учнів і слухачів відповідно до їх нахилів, здібностей, інтересів до конкретного виду діяльності з врахуванням їх віку, психофізичних особливостей, стану здоров'я» [170].

Гурток є найбільш гнучкою формою роботи, яка стає осередком, відправною точкою цілої низки позакласних заходів [232].

Гурток – це об'єднання учнів різного віку, зацікавлених у додатковому отриманні знань з географії [71, с. 61].

Краєзнавчий гурток об'єднує учнів у відповідності з інтересами, здібностями та віком його учасників для спільної діяльності, спрямованої на вивчення рідного краю.

Метою роботи краєзнавчого гуртка є розширення географічних знань учнів про довкілля, формування їхніх практичних умінь проводити навчальні дослідження, розвиток пізнавальної активності та творчості, а також виховання особистості. Основою діяльності шкільного гуртка є знання, отримані учнями на уроках.

За змістом діяльності краєзнавчі гуртки можуть бути різноманітними. До прикладу:

1. Краєзнавчі гуртки, які передбачають різносторонню тематику з проблем вивчення рідного краю. Вона зацікавлює учнів та налаштовує на подальше більш глибоке вивчення історії та географії.
2. Краєзнавчі гуртки, зміст яких тісно пов'язаний із навчальною програмою основного курсу. Прикладом може бути гурток «Екологічні проблеми природокористування у Волинській області», завданнями якого є поглиблене вивчення господарства свого краю (області, району тощо) та екологічних наслідків антропогенної діяльності в його межах у взаємозв'язку із вивченням відповідних тем на уроках шкільного курсу географії 9-го класу.
3. Краєзнавчі гуртки, спрямовані на виконання учнями певних практичних завдань. Прикладом відповідної роботи гуртка може бути організація учнівських досліджень на базі певних установ та

організацій, наприклад: Волинського обласного гідрометцентру, Регіонального офісу водних ресурсів Волинської області, Головного управління статистики у Волинській області тощо.

4. Гуртки, присвячені ґрунтовному дослідженню окремих питань географії, що вивчаються на уроках. Як приклад, може бути дослідження проблем етнографічної, екологічної, економічної спрямованості тощо.

Робота учнів у краєзнавчому гуртку забезпечує тісний взаємозв'язок теоретичних знань та практичної діяльності. Це має вагомий вплив на формування ґрунтовних знань учнів і на подальший вибір ними своєї професійної діяльності. Гурткова робота сприяє формуванню в учнів навичок *soft skills*. Учні навчаються працювати у колективі та стають активними помічниками вчителя при організації позакласних заходів. Вміння успішно взаємодіяти в команді під час розв'язання будь-яких робочих питань, спільність дій, взаємодія, взаємообмін інформацією, думками, враженнями актуалізують організовуючу роль спілкування в соціумі, що є надважливим аспектом формування успішної особистості в ХХІ ст. Також гурткова робота виховує у школярів бережливе відношення до природи і культурних надбань рідного краю, формує такі риси характеру як відповідальність, самостійність, комунікабельність.

У діяльності гуртка можна виокремити два напрями [232]:

- 1) теоретичний (стаціонарні форми): бесіди, доповіді, конференції, вікторини, оформлення стінгазет, КВК, брейн-ринги, підготовка відповідних публікацій тощо;
- 2) практичний (туристські форми): екскурсії, прогулянки, походи, подорожі, експедиції тощо.

Функціонування краєзнавчого гуртка набуває творчого характеру при поєднанні обох напрямів його діяльності. Зокрема, теоретичні форми роботи забезпечують відповідну базу знань для навчальних досліджень, а туристська діяльність створює умови для наближення змісту вивчаючих тем до реального життя. Необхідною умовою проведення туристських форм роботи є дотримання

санітарно-гігієнічних вимог та техніки безпеки. Також при плануванні екскурсій, подорожей, експедицій, змагань тощо необхідно враховувати сезонні та добові зміни погоди, додаткові можливості канікулярного періоду чи вихідних днів.

Успіх роботи краєзнавців залежить від знань, умінь, ініціативи керівника та від того, наскільки вдало спланована робота гуртка. Оптимальний варіант учасників гуртка становить 15–20 учнів [71, с. 61; 170]. У процесі його організації вчителю географії потрібно врахувати, що краєзнавчий гурток повинен сприяти успішному розв'язанню тих завдань, які передбачені навчальною програмою. Необхідно також зважати на індивідуальні та вікові особливості учнів і рівень їхньої підготовки. Щоб робота гуртка була ефективною, необхідно підтримувати постійний склад його учасників та дотримуватися послідовності у здійсненні діяльності [16, с. 9].

З метою ефективної роботи краєзнавчого гуртка важливо виявити інтереси учнів. Для цього варто провести анкетування. Зокрема, анкети можуть містити перелік орієнтовно таких питань:

- 1) які географічні проблеми тебе найбільше цікавлять?
- 2) які книги й статті з географії ти читав (читала)?
- 3) яким видом діяльності у гуртку ти хотів (хотіла) би займатися (випускати газету, готувати доповіді, відвідувати екскурсії, самостійно працювати над науковою проблемою тощо)? Чому?

Після цього анкети учнів слід проаналізувати і виділити ті види діяльності, якими цікавиться більшість школярів. Такі матеріали дадуть змогу обрати тематику й спланувати відповідну роботу. Краєзнавчий гурток може мати тематичну назву, наприклад, «Юний турист», «Юний краєзнавець», «Юний природознавець», «Мій рідний край», «Юні друзі природи»; або символічну – «Меридіан», «Дивосвіт», «Терен», «Орієнтир» тощо. Його назва повинна носити виховний характер, викликати в учнів почуття гордості.

Разом з гуртківцями вчитель розробляє статут краєзнавчого гуртка. Його розділи можуть бути такими [195, с. 8]:

1. Мета і завдання гуртка.

2. Зміст і методи роботи.
3. Керівництво і структура гуртка.
4. Права і обов'язки членів гуртка.

План роботи складається вчителем разом з активом учнів і затверджується на загальних зборах гуртка. Заняття гуртка рекомендується проводити 2–4 рази на місяць [195, с. 8], залежно від змісту його діяльності, організаційних форм та тривалості роботи.

Якщо у гуртку налічується 18–25 членів, то організовуються секції. Кількість членів кожної секції, як правило, не перевищує десяти [195, с. 8].

Секція – це об'єднання вихованців, учнів і слухачів для проведення дослідницької, пошукової та експериментальної роботи з різних проблем науки, техніки, мистецтва, а також за спортивно-технічним, туристсько-краєзнавчим або іншим напрямом діяльності [170].

Формування секцій як складових шкільних краєзнавчих учнівських об'єднань (гуртків, клубів, товариств) дає можливість ефективно керувати роботою кожного учня і всією секцією загалом.

У гуртках із кількістю учасників до 18 осіб, коли немає поділу на секції, обирають старосту й секретаря. Якщо у гуртку організовані секції, тоді з голів секцій і секретаря та керівника гуртка утворюють бюро [195, с. 8]. У гуртках обирають також відповідальних за різні види діяльності, наприклад, за випуск краєзнавчого стенду (газети), організацію фотознімків тощо.

Щоб підвищити зацікавленість учнів до занять у гуртку, необхідно поєднувати колективні та індивідуальні форми роботи; чергувати теоретичні й практичні види діяльності та урізноманітнювати використання засобів навчання; по можливості слід проводити заняття у нестандартних умовах (поза класом, на базі музею; запрошувати спеціалістів тощо).

На завершальному занятті гуртка (у кінці навчального року) бажано провести звітно-виборні збори. Орієнтовна їх програма може бути такою [195, с. 8]:

1. Звіт активу краєзнавчого гуртка за рік.

2. Нагородження найбільш активних членів гуртка грамотами.
3. Вибори активу на наступний навчальний рік.
4. Проведення географічних ігор, підготовлених членами географічного гуртка.
5. Краєзнавчі гуртки входять до складу географічного клубу та товариства.

Нижче пропонуємо орієнтовний тематичний план гуртка «Географічне краєзнавство» (таблиця 2).

Таблиця 2

Орієнтовний тематичний план гуртка «Географічне краєзнавство»

№	Назва розділу, теми	Кількість годин		
		Усього	В тому числі	
			Теоретичних	Практичних
1.	Розділ I. Вступна частина	8	6	2
1.1.	Вступне заняття.	2	2	–
1.2.	Туристсько-краєзнавчий потенціал України. Подорожі картою України.	2	–	2
1.3.	Правила безпеки при проведенні навчальних занять	2	2	–
1.4.	Правила організації й проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	2	2	–
2.	Розділ II. Краєзнавство	46	14	32
2.1.	Вікторина «Чи знаєш ти географію?»	1	1	–
2.2.	Відомі дослідники рідного краю	5	2	3
2.3.	Геологічна будова й корисні копалини	5	2	3
2.4.	Рельєф свого краю.	4	1	3
2.5.	Метеокліматичні умови рідної місцевості	4	1	3
2.6.	Гідрографічна мережа рідного краю	4	1	3
2.7.	Ґрунтово-рослинний покрив	4	1	3
2.8.	Тваринний світ	4	1	3
2.9.	Населення рідного краю	5	1	4
2.10.	Господарство області (району)	6	2	4
2.11.	Охорона навколишнього природного середовища.	4	1	3

Продовження таблиці 2

3.	Розділ III. Туристсько-спортивна підготовка	10	4	6
3.1.	Топографічна підготовка для спортивного орієнтування	2	–	2
3.2.	Туристське спорядження	2	–	2
3.3.	Організація туристського побуту	2	2	–
3.4.	Техніка пішогодного туризму	2	–	2
3.5.	Підготовка до літньої експедиції.	2	2	–
4.	Розділ IV. Фізична підготовка та безпека життєдіяльності	6	2	4
4.1.	Фізична підготовка. Спортивні ігри.	4	2	2
4.2.	Правила санітарії та гігієни. Перша (долікарська) медична допомога.	2	–	2
5.	Розділ V. Підсумкове заняття	2	2	–
5.1.	Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож.	Поза сіткою годин		
5.2.	Звіт про туристсько-краєзнавчу подорож і діяльність гуртка	2	2	–
	РАЗОМ	72	26	46

2.6.2. Методичні особливості організації та проведення багатоденних туристсько-краєзнавчих походів (некатегорійних)

Туристичний похід – це форма роботи, яка передбачає активні способи пересування туристської групи за визначеним маршрутом, під час проходження якого можливе подолання природних перешкод (перевалів, печер тощо). Походи можуть бути організовані з різних видів активного туризму: пішогодного, лижного, водного, велосипедного тощо. За складністю маршруту походи поділяють на категорійні (від 1-ї до 6-ї категорій складності) і некатегорійні (1 – 3 денні походи та походи 1, 2, 3 ступеня складності). За формою проведення розрізняють походи вихідного дня, багатоденні походи, навчально-тренувальні збори, експедиції [4, с. 226–229; 34; 71].

Походи вихідного дня – це найбільш поширена і доступна для населення різних вікових груп форма туристсько-краєзнавчої

роботи. Виділяються такі їх види: 1) прогулянково-оздоровчі, 2) навчально-екскурсійні та 3) тренувально-спортивні походи. Вони розрізняються за метою проведення, відстанню, швидкістю руху, характером дороги (природних перешкод) тощо. Метою походів вихідного дня є ознайомлення з природними особливостями краю, життям та побутом населення тощо. Також вони проводяться із тренувальною метою під час підготовки до складних туристичних подорожей та змагань [4, с. 228; 16, с. 53].

Багатоденні туристсько-краєзнавчі походи характеризуються активними формами пересування за визначеним маршрутом, у ході якого поєднуються теоретичне й практичне вивчення свого краю (учнями тощо); сприяють фізичному розвитку. У навчальних закладах некатегорійні походи краєзнавчого змісту організовують педагоги. Також залучають до їх проведення представників екскурсійних і туристських організацій. Категорійні походи в основному мають спортивний характер і здебільшого їх проводять туристські організації.

Навчально-тренувальні збори проводяться для практичного закріплення теоретичного матеріалу. Їх називають школою (школа підготовки інструкторів туризму) або семінаром (семінар керівників складних спортивних походів). Можуть організовуватись в умовах певного базового табору або під час відповідного залікового походу [219].

Краєзнавчі експедиції – подорожі наукового та дослідницького характеру, які здійснюються з метою дослідження певних об'єктів території рідного краю [219].

Підготовка школярів до багатоденного туристського походу розпочинається з комплектування туристського загону. Доцільно формувати туристську групу з 10–15 чоловік. Важливо, щоб вона була однорідною за фізичною підготовкою і вікова різниця учнів не перевищувала одного-півтора року. Необхідно чітко визначити мету і конкретні завдання походу та організувати навчання і тренування юних туристів. З цією метою учні згідно програми вивчають природу, історію, соціально-економічний розвиток краю;

отримують топографічну та фізичну підготовку. Школярі мають освоїти техніку безпеки та володіти вміннями надавати долікарську допомогу потерпілому, знати свої права і обов'язки. Підготовка до походу передбачає розробку маршруту, який обговорюється і затверджується на загальних зборах групи туристів. Перед походом передбачається обов'язковий інструктаж щодо техніки безпеки туристів та проведення зборів батьків учасників подорожі [4, с. 230; 16, с. 54–55].

Документом, який дає право на проведення некатегорійних походів, є маршрутний лист, а для категорійних – маршрутна книжка (видаються установою, що організовує похід) [128]. Якщо група здійснила одноденні тренувальні походи по рідному краю, то з нею дозволяється організовувати багатоденні походи за межі області [4, с. 229]. Такі походи плануються у міру нагромадження досвіду.

На маршруті група рухається ланцюжком (кожен має своє місце) з інтервалом 1,5–2 м, що дає можливість вчасно побачити перешкоди на шляху. Між туристами під час руху зберігається інтервал. Після початку руху потрібно через 15–20 хвилин зупинитись на так званий технічний (або підгоночний) привал, під час якого туристи усувають незручності, виявлені на початку шляху. Обов'язковими є короткочасні зупинки перед населеними пунктами й у кінці маршруту. Вони необхідні для того, щоб члени групи могли привести себе у порядок. При виборі темпу руху й частоти привалів, безперечно, враховується складність шляху, вікові особливості та фізична підготовка групи. Оптимальний режим похідного дня передбачає 40–50 хвилин руху і 10–15 хвилин відпочинку [4, с. 276; 16, с. 63–64].

Місце відпочинку учасників подорожі називають туристським бівуаком. Обирати таке місце слід своєчасно (до настання темряви). У негоду час на вибір місця для відпочинку збільшують. Головною умовою вибору бівуаку є його безпека, утім числі й при негоді, наявність проточної води. Бівуак краще розбивати у хвойному лісі,

ніж у листяному. Тут ґрунт сухіший. Гілки ялин і смерек дають можливість сховатися від негоди. Смолисте повітря приємне і корисне. Крім того, у хвойному лісі завжди менше комарів. Найкраще зупинитись на тій галявині, де сонце світить зранку до вечора. Не слід робити зупинки на краю крутих берегів річок чи озер, а також поблизу низьких і заболочених берегів. Недоцільно влаштовувати стоянки біля населених пунктів, великих доріг, водопою худоби [4, с. 276; 16, с. 64].

При згортанні бівуаку територію його розташування слід привести у належний порядок. Як правило, свої обов'язки члени групи знають заздалегідь. Вогнище потрібно ретельно залити водою і місце від нього закласти дерном. Закінчується згортання табору оглядом території. Його проводить керівник групи або заступник.

Керівник подорожі має право (у разі необхідності) при наявності у групі не менше двох його заступників, передавати керівництво групою своєму заступнику. Заступник повинен відповідати вимогам, що ставляться до керівника такої подорожі. Якщо заступник керівника один – передача керівництва не допускається. Про передачу керівництва при першій можливості керівник повинен повідомити в організацію, яка проводить подорож [128].

Однією з важливих умов ефективного проведення походу є гарна організація харчування. Вона залежить від категорії і складності походу, району подорожі, від пори року, виду туризму тощо. Як правило, у поході дотримуються триразового гарячого харчування. На час походу проводять розрахунки продуктів, виходячи з їх енергетичної цінності (ккал). Зокрема, добова витрата енергії в учасника походу при 8-годинному денному переході становить 5500–6000 ккал. У середньому добовий раціон туриста становить біля 4000 ккал (у людини, яка виконує розумову працю – 2500 – 3000 ккал). Харчування розподіляється завчасно на кожен день походу у залежності від складності переходів, харчової

цінності продуктів і вмісту вітамінів у них [4, с. 256, 257; 5, с. 86–88].

Крім продуктів, необхідних для організації триразового харчування, ще планують і готують до походу, так зване «кишенькове харчування» (родзинки, сухофрукти, горіхи без шкаралупи, льодяники, карамельки, полівітаміни і т. ін. [16, с. 69].

Необхідним і важливим етапом проведення будь-якого походу є підведення його підсумків. Передусь цьому камеральна обробка зібраних матеріалів, яка включає [4, с. 286, 287]:

- оформлення загального щоденника походу із записами короткого літопису кожного дня;
- оформлення наочних засобів, фотодокументів, відеофільму тощо з теми дослідження;
- опис зібраних матеріалів, який поєднується з опрацюванням відповідних літературних та картографічних джерел;
- підготовка доповідей або рефератів з теми дослідження;
- відбір зібраних матеріалів для використання у шкільному краєзнавчому музеї, географічному кабінеті, на шкільному вечорі тощо.

Камеральна обробка зібраних матеріалів є основою для написання звіту. До звіту додається карта (схема), на якій відображено маршрут походу, і маршрутний лист (некатегорійні) або маршрутна книжка (категорійні) [4, с. 284, 285]. Звіт про похід оформляється зазвичай у вигляді альбому з включенням фотографій, картосхем, малюнків тощо.

Важливий етапом підведення підсумків туристського походу є обмін досвідом на туристсько-краєзнавчому вечорі, програма якого включає розповіді туристів про пройдений маршрут, демонстрування наочних матеріалів, знятого кінофільму тощо. Головні події маршруту відображаються на фотостендах, кращі експонати передаються у шкільний музей, географічний кабінет. Приємних емоцій надають вечору проведення конкурсів, виконання туристських пісень, виступи гостей.

Краєзнавчі походи надають можливість туристам всебічного ознайомитися з природою, історією, суспільно-економічним життям, культурою рідного краю. У ході їх проведення школярі отримують переконливі приклади різних аспектів взаємодії людини з природою. Близьке знайомство з навколишнім світом формує в туристів інтереси до польової дослідницької роботи, які у подальшому можуть істотно вплинути на вибір професії.

Питання для самоконтролю:

- 1. Розкрийте зміст поняття «краєзнавчий гурток»*
- 2. Яка оптимальна кількість учасників краєзнавчого гуртка?*
- 3. За яких умов гурток поділяють на окремі секції?*
- 4. Які методичні прийоми сприятимуть ефективній діяльності краєзнавчого гуртка?*
- 5. Яка структура статуту гуртка?*
- 6. Охарактеризуйте стаціонарні й туристські форми роботи краєзнавчого гуртка та систему відповідних методів досліджень.*
- 7. Укажіть структурні компоненти орієнтовної програми звітно-виборних зборів гуртка.*
- 8. Дайте визначення поняття «туристичний похід».*
- 9. Як класифікують туристичні походи?*
- 10. Які документи дають право на проведення некатегорійних і категорійних походів?*
- 11. За яких умов дозволяється організовувати з групою багатоденні походи за межі області?*
- 12. З яких дій розпочинається підготовка школярів до багатоденного туристського походу?*
- 13. Укажіть особливості руху групи на маршруті.*
- 14. Що означає поняття «бівуак»?*
- 15. Які критерії вибору місця відпочинку учасників подорожі?*
- 16. Охарактеризуйте ключові моменти в організації харчування в поході.*
- 17. У якому випадку керівник туристського походу чи експедиції має право передавати керівництво групою своєму заступнику?*

18. Які ключові вимоги до оформлення звіту про похід?

19. Укажіть найбільш поширену форму підведення підсумків туристського походу?

20. У яких туристичних походах ви брали участь? Які навички, вміння та знання ви при цьому отримали?

ТЕМА 2.7.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У ЗЗСО

Поняття «система» означає сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність, єдність. Система завжди являє собою єдине ціле, з якого не можна вилучити жодного елемента [23, с. 268].

Системний підхід – один із головних напрямків методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем [98, с. 5].

Сутність системного підходу полягає в пошуку наукових засобів, що дозволяють виразити цілісність досліджуваного об'єкта. Центральним завданням дослідження з позицій системного підходу є виявлення і дослідження різноманітних зв'язків, притаманних об'єкту [23, с. 268].

Системний підхід сприяє виявленню суті досліджуваних проблем і вибору ефективних шляхів їх вирішення.

Системний підхід до організації краєзнавчої роботи означає:

- 1) взаємозв'язок краєзнавчої роботи на уроці та у позакласний (позаурочний) час;
- 2) поступове територіальне розширення й поглиблення краєзнавчих досліджень;
- 3) зв'язок краєзнавчої роботи на різних етапах вивчення географії;

Краєзнавчу діяльність учнів на уроках та у позакласний час можна відобразити у вигляді такої послідовності: 1) організація первинної навчальної діяльності школярів на уроці; 2) краєзнавчий

пошук у найближчому довкіллі (на основі засвоєних на уроці знань); 3) переосмислення на уроці зібраної (на екскурсіях, у походах тощо) краєзнавчої інформації з метою розкриття нових понять і закономірностей; 4) поглиблене вивчення рідного краю у довкіллі (на основі сформованих на уроці знань) і т. д. При забезпеченні єдності та неперервності такого процесу формуються ґрунтовні знання учнів про свій край, що базуються на взаємозв'язку теоретичних знань із безпосередніми дослідженнями рідного краю.

Великі можливості для використання краєзнавчого принципу навчання і системного підходу до організації краєзнавчої роботи постають при вивченні загальної географії та географії України в закладах загальної середньої освіти.

Так, у курсі загальної географії 6-го класу навчальною програмою передбачено організацію учнями систематичних спостережень за погодою, проведення екскурсій у природу тощо. Зібрані учнями краєзнавчі матеріали згідно навчальної програми переосмислюється на уроках з метою формування відповідних знань. Застосування краєзнавчого принципу при вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення» (8-й клас) базується на вже сформованій (у попередніх курсах) системі знань про рідний край. Восьмикласники володіють певними навичками організації краєзнавчих досліджень у навколишній місцевості. Вивчення розділу «Природа та населення свого адміністративного регіону» створює можливості організації навчання та виховання на конкретних прикладах у своєму краї. Використання краєзнавчих матеріалів при вивченні курсу «Україна і світове господарство» (9-й клас) сприяє усвідомленню учнями органічної єдності природи, людини і господарства. Таким чином, послідовне вивчення учнями різних шкільних курсів географії спирається на краєзнавчі знання, здобуті на попередньому етапі.

На початковому етапі вивчення географії учні починають навчальні пошуки у своєму селі (місті), пізніше – на його околицях, з часом – у більш віддалених районах (наприклад на Шацьких

озерах), з набуттям навичок – за межами області. Територіальне розширення та поглиблення краєзнавчих досліджень передбачає використання більш складних форм краєзнавчої роботи (туристські походи, навчальні експедиції тощо). Відповідна діяльність організовується на основі поступового ускладнення змісту навчальних завдань та методів дослідження. Крізь призму краєзнавчих знань школярі розглядають навколишній світ. Наприклад, сформовані у 6-му класі знання про провідні фізико-географічні закономірності дають можливість розглядати процеси і явища, які вивчатимуться пізніше, у світлі таких закономірностей. Скажімо, рослинний покрив Африки семикласниками усвідомлюється як прояв закону природної зональності (природна зональність вивчається у 6-му класі, актуалізуються знання про рідний край).

Краєзнавча інформація використовується також при вивченні територій, віддалених не лише від населеного пункту, де живуть і навчаються діти, але й від України як держави. Обираючи об'єкти для порівняння рідного краю та віддалених територій, слід враховувати такі особливості: 1) об'єкти (рідний край та віддалена територія) повинні мати суттєві спільні риси та одночасно й суттєві відмінності; їх розкриття забезпечує формування нових знань; 2) порівнювана інформація повинна бути достатньою для розкриття важливих понять і закономірностей. На основі порівняння свого краю та віддалених територій створюється основа для формування нових знань. Скажімо у 6-му класі (загальна географія) в учнів сформувалися поняття про погоду й клімат, умови й чинники їх формування тощо. У 7-му класі (географія материків і океанів) школярі через призму понять і закономірностей, властивих для рідного краю, вивчають погодно-кліматичні умови більш віддалених територій. Наприклад, за географічними картами вони встановлюють, що у Північній Америці є такі ж кліматичні пояси, як у нашому краї, та пригадують їхні характеристики. Вчитель пропонує учням за навчальними картами встановити відмінності у просторовому простяганні природних зон (в Євразії, як і в Україні,

природні зони простягаються у широтному напрямку, а у Північній Америці – у меридіональному) і з'ясувати причини таких географічних закономірностей. При цьому розкривається вплив рельєфу на формування клімату і природних ландшафтів.

У курсі географії «Регіони та країни» (10 клас) при формуванні знань про господарські комплекси різних країн, використовується краєзнавча основа про принципи розміщення тих чи інших галузей господарства своєї держави та рідного краю (сформована у 9-му класі) тощо.

Таким чином, краєзнавство розглядається не лише як діяльність школярів, спрямована на вивчення краю, але і як одна з умов поліпшення викладання навчальних предметів, зокрема географії. У процесі краєзнавчої роботи учні вчать «бачити» об'єкт і предмет дослідження, аналізувати зв'язки й шукати рішення проблем, самостійно засвоювати навчальний матеріал, набувають навичок, необхідних у житті, готуються до професійної практичної діяльності та розширюють загальноосвітні знання. Краєзнавство у всій своїй різноманітності форм, сприяє моральному, трудовому, естетичному, екологічному, фізичному вихованню, розширює кругозір школярів, розвиває їх пізнавальні інтереси.

Питання для самоконтролю:

- 1. Дайте визначення поняття «система».*
- 2. У чому суть системного підходу в науковому пізнанні?*
- 3. У чому полягає системний підхід в організації краєзнавчої роботи в навчальних закладах?*
- 4. Розкрийте взаємозв'язок урочної та позакласної краєзнавчої роботи.*
- 5. У чому полягають особливості поступового територіального розширення й поглиблення краєзнавчих досліджень?*
- 6. Які форми краєзнавчої роботи найбільш актуальні при вивченні віддалених від місця навчання і проживання школярів територій?*

7. Обґрунтуйте думку: послідовне вивчення учнями різних шкільних курсів географії спирається на краєзнавчі знання, здобуті на попередньому етапі.
8. Наведіть приклад використання краєзнавчих знань, здобутих у шкільному курсі географії 6-го класу, при вивченні географії материків і океанів (7-й клас).
9. Наведіть приклад використання краєзнавчих знань, здобутих у шкільному курсі географії 6-го класу, при вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення» (8-й клас).
10. Наведіть приклад використання краєзнавчих знань, здобутих у шкільних курсах географії 6-го і 8-го класів, при вивченні курсу «Україна і світове господарство» (9-й клас).

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Об'єкт, предмет і завдання краєзнавства.
2. Суть поняття «краєзнавство» і її трансформація в часі.
3. Відомі персоналії вітчизняного краєзнавства.
4. Сутність ключового в краєзнавстві поняття «рідний край».
5. Географічне краєзнавство як складова частина національного краєзнавства.
6. Головні функції географічного краєзнавства.
7. Вимоги до відбору та використання навчального краєзнавчого матеріалу.
8. Краєзнавчий принцип навчання.
9. Основні форми й методи впровадження краєзнавчого принципу навчання.
10. Краєзнавчі засоби навчання.
11. Застосування краєзнавчого принципу навчання при вивченні загальної географії.
12. Застосування краєзнавчого принципу навчання при вивченні географії «Україна у світі: природа, населення» (8-й клас).
13. Застосування краєзнавчого принципу навчання при вивченні географії «Україна і світове господарство» (9-й клас).

14. Застосування інтерактивних технологій при вивченні географічного краєзнавства.
15. Перші краєзнавчі описи українських земель.
16. Літописи Київської Русі як джерело краєзнавчої інформації.
17. Розвиток вітчизняного краєзнавства у XV–XVII століттях.
18. Краєзнавчі ідеї видатного чеського педагога-гуманіста і просвітителя XVII ст. Я. Коменського.
19. Етап зародження наукового краєзнавства.
20. Педагогічний внесок К. Ушинського у розвиток шкільного географічного краєзнавства та реалізація його ідей у теорії й практиці освітньої діяльності.
21. Роль Товариства дослідників Волині в розвитку краєзнавства.
22. Внесок П. Тутковського у краєзнавчі дослідження Волині.
23. Географічне краєзнавство у 50–80-их роках XX століття.
24. Розвиток географічного краєзнавства у сучасній незалежній Україні.
25. Традиційні методи досліджень у краєзнавстві.
26. Сучасні методи досліджень у краєзнавстві.
27. Основні джерела краєзнавчої інформації.
28. Основні напрями вивчення рідного краю.
29. Форми краєзнавства залежно від мети й завдань досліджень (державне, освітнє, суспільне).
30. Туристські форми краєзнавчої роботи.
31. Стаціонарні форми краєзнавчої роботи.
32. Методичні особливості досліджень природних краєзнавчих об'єктів школярами.
33. Загальна характеристика природних умов Волинської області.
34. Унікальні природні об'єкти Волинської області.
35. Геолого-тектонічна будова Волинської області.
36. Корисні копалини Волинської області.
37. Рельєф Волинської області.
38. Клімат Волинської області.
39. Поверхневі води Волинської області.
40. Підземні води Волинської області.

41. Ґрунтовий покрив Волинської області.
42. Лісова рослинність Волинської області.
43. Лучна рослинність Волинської області.
44. Болотна рослинність Волинської області.
45. Лікарські рослини Волинської області.
46. Рідкісні та зникаючі види флори Волинської області.
47. Фауна хребетних Волинської області.
48. Типові зооценози Волинської області.
49. Мисливська фауна Волинської області.
50. Рідкісні та зникаючі види фауни Волинської області.
51. Ландшафти Волинської області.
52. Загальна характеристика населення Волинської області.
53. Тенденції міграційних процесів у Волинській області.
54. Загальна характеристика господарства Волинської області.
55. Ґалузева структура й територіальна організація промисловості Волинської області.
56. Провідні промислові підприємства Волинської області.
57. Загальна характеристика аграрного сектора економіки Волинської області.
58. Рослинництво Волинської області.
59. Ґалузі спеціалізації тваринництва Волинської області.
60. Транспорт Волинської області.
61. Внутрішня торгівля Волинської області.
62. Зовнішньоекономічна діяльність Волинської області.
63. Культурно-історичні ресурси Волинської області.
64. Історико-культурні пам'ятки заповідника «Старий Луцьк».
65. Екскурсійні об'єкти Замку Любарта.
66. Найвідоміші архітектурні пам'ятки Волинської області.
67. Археологічні пам'ятки Волинської області.
68. Пам'ятки історії національного значення у Волинській області.
69. Об'єкти монументального мистецтва Волинської області.
70. Зміст та основні напрями діяльності музею.
71. Музейний простір Волинської області.

72. Шкільний музей як організаційно-методичний центр краєзнавчої роботи.
73. Шкільні музеї Волинської області.
74. Зміст, значення та види краєзнавчих екскурсій.
75. Методичні особливості проведення краєзнавчих екскурсій у природу при вивченні географії у ЗЗСО.
76. Методичні особливості проведення краєзнавчих екскурсій на підприємство при вивченні географії у ЗЗСО.
77. Методичні особливості роботи краєзнавчого гуртка.
78. Загальна характеристика туристських походів.
79. Особливості організації багатоденних туристсько-краєзнавчих походів у ЗЗСО.
80. Системний підхід до організації краєзнавчої роботи у ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агропромисловий комплекс Волинської області за 2020 рік. *Управління агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації*. URL: <http://agrovolya.gov.ua/article/agropromyslovyu-kompleks-volynskoyi-oblasti-za-2020-rik>
2. Атлас Волинської області / за ред. Ф. В. Зузука. Москва: Ком. геодезії і картографії СРСР, 1991. 42 с.
3. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі. Київ, 1973. 87 с.
4. Бабкова С. В., Обозний В. В. Географічне краєзнавство в Малій академії наук: навчання і пошукова робота: навч. посібник-практикум. Київ: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 337 с.
5. Бакіко І. В. Організація та проведення туристичних походів. Луцьк, 2013. 122 с.
6. Бенедюк В. В. Загальна методика навчання географії: навчальний посібник. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2020. 165 с.
7. Бенедюк В. В. Краєзнавство та методика його навчання: конспекти лекцій. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 100 с.
8. Бенедюк В. В. Краєзнавство: методичні матеріали для підготовки студентів до практичних робіт. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2019. 52 с.
9. Бенедюк В. В. Краєзнавчий принцип у процесі формування географічних компетентностей учнів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки»*. Луцьк, 2020. № 1 (405). С. 21–25.
10. Бенедюк В. В. Методика викладання географії: самостійна робота студентів. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2018. 27 с.
11. Бенедюк В. В. Методика навчання географії: методичні матеріали [2-е вид., перероб.]. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. 62 с.
12. Бенедюк В. В. Особливості використання інтерактивних технологій у процесі формування географічних знань. *Науковий вісник Східноєвропейського національного*

- університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». Луцьк, 2019. № 1 (385). С. 3–8.
13. Бенедюк В. В. Теоретико-методичні основи краєзнавства: навчальний посібник. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2011. С. 31–39.
  14. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. Ч. 3. С. 23–29.
  15. Бондаренко Т. Шкільне краєзнавство у змісті історії педагогіки України. *Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. Серія соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський: Абетка Новва, 2002. Вип. 3. Т.2. С. 87–94.
  16. Брижак Н. Ю. Краєзнавча та туристична робота: курс лекцій [для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта»]. Мукачево: МДУ, 2012. 116 с.
  17. Бугрій В. С. Проблема визначення вихідних понять теорії шкільного краєзнавства. *Філософія науки: традиції та інновації*, 2014, № 2 (10). С. 106–113.
  18. Бугрій В. С. Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах північно-східної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Житомир, 2006. 20 с.
  19. Будугай О. Педагогічні новації Миколи Корфа як фундатора земських шкіл та вчительських з'їздів в Україні у ХІХ ст. *Вища школа: науково-практичне видання*. 2017. № 10. С. 107–118.
  20. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.
  21. Вісьтак О., Шаблій О. Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період. *Історія української географії. Спец. випуск: Краєзнавство*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. Вип. 2 (4). С. 24–29.
  22. Вітяк Л. В., Антонюк С. М. Краєзнавчий принцип навчання – дієва форма зв'язку шкільної географії з життям. *Вісник*

Тернопільського відділу Українського географічного товариства. 2017. № 1 (Вип. 1). С. 75–77.

23. Власенко О. М. Практичне застосування системного підходу в моделюванні науково-дослідної роботи студентів. Професійна педагогічна освіта: системні дослідження: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 268–278.
24. Влах М. Історія географії: навч. посібник. 2-ге вид., допов., перероб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 338 с.
25. Водні ресурси Волині. *Цілющі джерела України*. URL: <http://a-starosta.narod.ru/index/0-68>
26. Волинь логістична. *Інвестиційний портал Волинської області*. URL: <https://invest.volyn.ua/ua/Volin-logistichna.html>
27. Волинь промислова. *Інвестиційний портал Волинської області*. URL: <https://invest.volyn.ua/ua/Volin-promislova.html>
28. Володимир-Волинський. *7 чудес України*. URL: <https://7chudes.in.ua/nominaciyi/volodymyr-volynskuj-volynska-obl/>
29. Воронцова Ю. Замок Любарта. Визначні пам'ятки Луцька. *Дороговказ*. URL: https://ua.dorogovkaz.com/stati_zamok_lubarta.php
30. Географія 6–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf>
31. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство: навчальний посібник. Ч. І. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 130 с.
32. Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 3–12.
33. Грабинська Л. Д. Музеї навчальних закладів Волині – центри патріотичного загартування школярів. URL: http://pmu.in.ua/wp-content/uploads/2015/03/grabinska_text.pdf

34. Грабовський Ю. А., Скалій О. В., Скалій Т. В. Спортивний туризм: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. 304 с.
35. Григор'єва Н. В. Вивчення природоохоронних об'єктів рідного краю як основа формування природничо-наукової компетентності вчителя та учня. *Природно-заповідний фонд Волинської області: освітній аспект*: матеріали обл. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 10 жовтня 2019 р.) / упоряд.: Н. В. Григор'єва, Л. М. Мацюк. Луцьк: Волинський ІІПО, 2019. С. 46–51.
36. Гуржій І. О. Іван Франко як історик селянства України. І. Я. Франко як історик. *Наукові записки*. Т. 8. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1956. С. 34–51.
37. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ: Просвіта, 2006. 293 с.
38. Демідієнко О. Я., Іонова О. М., Кузнецова В. І. Основи краєзнавства. Київ, 2001. 321 с.
39. Демографічна та соціальна статистика. *Головне Управління статистики у Волинській області*. URL: http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/stat_gal.html
40. Денисик Г., Чиж О. Рівні краєзнавчого пізнання. *Історія української географії*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. Вип. 1 (7). С. 40–41.
41. Державний історико-культурний заповідник у м. Луцьку. *Департамент культури Луцької міської ради*. URL: <http://culture-lutsk.org.ua/zaklady/zapovidnyk-staryi-lutsk>
42. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>
43. Домбровська С. М. Опорний конспект лекцій з курсу «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму» для студентів всіх форм навчання напряму підготовки 242 «Туризм». Харків: НУЦЗУ, 2019. С. 318.

44. Дубняк К. Що таке краєзнавство. Червоний шлях. 1925. № 6–7. С. 224–237.
45. Дубняк Кость. Що таке краєзнавство. *Історія української географії*. 2005. Вип. 12. С. 44–47.
46. Екологічний паспорт Волинської області за 2020 рік. URL: <http://voladm.gov.ua>
47. Єврорегіон Буг: проблеми і перспективи транскордонного співробітництва / за ред. Б. П. Клімчука, П. В. Луцишина. Луцьк: Волин. обл. держадміністрація, 1996. 152 с.
48. Жванко Л. М. Конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки: 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент», 2 курсу денної форми навчання напряму підготовки 6.170202 «Охорона праці», 3 курсу денної форми навчання напряму підготовки 6.050702 «Електромеханіка»). Харків: ХНУМГ, 2013. 175 с.
49. Житомирщина на зламі тисячоліть: наук. зб. Т. 21. *Велика Волинь*. Житомир: М.А.К., 2000. 390 с.
50. Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства. *Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи*. Житомир: Льонок, 1992. С. 3–4.
51. Жупанський Я. І., Круль В. П. Краєзнавча ієрархічна структура українських етнічних земель. *Матеріали першого міжнародного семінару з теорії і практики регіонального географічного краєзнавства*. Тернопіль, 1999. С. 13–21.
52. Жупанський Я. І., Круль В. П. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. Ч. 1–2. С. 3–6.
53. Залеський І. І., Зузук Ф. В., Мельничук В. Г., Матеюк В. В., Бровко Г. І. Шацьке поозер'я. Т. 1. Геологічна будова та гідрогеологічні умови: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. 190 с.

54. Заставецька О. Концептуальні засади побудови навчально-методичних посібників та підручників для учнів з географії рідного краю. *Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. Вип. 2 (4). С. 53–54.
55. Заставецька О., Мариняк Я., Стецько Н. Основні джерела та методи географо-краєзнавчих досліджень. *Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. Вип. 2 (4). С. 14–17.
56. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі: монографія. Львів: Світ, 1993. 176 с.
57. Заячук М. Краєзнавчий підхід у сучасній шкільній географії: проблеми та перспективи. *Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. Вип. 2 (4). С. 56–57.
58. Зеленська Л. І., Троценко О. В. Практикум із туристично-краєзнавчої роботи з географії. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2012. 80 с.
59. Зміст історичного краєзнавства у навчальних програмах для загальноосвітніх шкіл України (1958–1991 рр.). *Сумська старовина*. 2014. № 45. С. 92–98.
60. Зузук Ф. В., Кутовий С. С., Грицюк Ю. В. Роль різних видів живлення річок Волинської області у формуванні їх водних ресурсів: монографія. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2019. 109 с.
61. Іван Франко у творенні української національної ідентичності: зб. наук. праць / голов. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М.; Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 400 с.
62. Іванова В. М., Кілімова О. А., Ярошенко Я. С. Краєзнавчий принцип навчання в шкільному курсі географії. *Актуальні проблеми, пріоритетні напрямки та стратегії розвитку України: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 жовтня 2021 р.)*. Київ: ІТТА, 2021. С.143–147.

63. Інженерно-геологічні умови Волинської області. *ТОВ «Гільдія Інжиніринг»*. URL: https://geotop.com.ua/index_ua.php
64. Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. 424 с.
65. Історія Замку Любарта. URL: <https://sites.google.com/site/istoriazamkulubarta/home/muzeie-zamku>
66. Історія педагогіки / [за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк]. Житомир, 2003. С.179–186.
67. Канарова О. В., Перегіняк В. С. Природа рідного краю як засіб формування екологічної культури у дітей старшого дошкільного віку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць*. Запоріжжя: КПУ, 2019. Вип. 63. 162 с. Т. 1. С. 50–54.
68. Каталог музеїв закладів освіти Волинської області. *Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства*. URL: <https://cnpvtk.volyn.ua/index.php/napryamki/kraeznavstvo/spisok-muzejiv-zakladiv-osviti>
69. Кирилюк М. О. Особливості застосування способів картографічного зображення на картах шкільно-краєзнавчих атласів. *Збірник наукових праць X Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. 2014. Випуск X. С. 55–57.
70. Кирилюк М. О. Шкільно-краєзнавчі атласи регіонів України: сучасний стан, типова структура, напрями розвитку. *Часопис картографії*. Київ. 2016. Вип. 13. С. 135–141.
71. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Масляк П. О., Скуратович О. Я. Методика викладання географії в школі: навчально-методичний посібник / АПН України. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти. Київ: Стафед-2, 2000. 317 с.

72. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Скуратович О. Я. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. Київ: Навчальна книга, 2005. 319 с.
73. Колонькова О. О. Виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – теорія та методика виховання. Київ, 2003. 21 с.
74. Копилець Є. В. Виховання екологічних цінностей у підлітків під час вивчення загальної географії: технологічний аспект. *Географія та основи економіки в школі*. 2007. № 2. С. 43–46.
75. Корнеєв В. П., Корнеєв О. В. Видатні мандрівники, мореплавці та дослідники-краєзнавці. Харків: Основа, 2005. С. 224.
76. Корнеєв В., Круглик Л., Ісаєва Г. Микола Тимофійович Янко. *Географія*. 2007. № 13–14. С. 70–71.
77. Корнеєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства. Харків: Вид. група «Основа», 2007. 144 с.
78. Коробчук І. М. Орест Левицький – історик і пам'яткознавець Правобережної України (історіографічний аспект). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 312–320.
79. Костриця М. Початки географічного краєзнавства в Україні (XVIII–50-ті роки XIX ст.). *Географія та основи економіки в школі*. 2001. № 1. С. 44–46.
80. Костриця М. Ю. Вивчення історії географічного краєзнавства – важливий напрям наукових досліджень. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*: зб. наук. праць. Вінниця: Антекс-УЛТД, 2004. Вип. 4. С. 159–162.
81. Костриця М. Ю. Витоки географічного краєзнавства в Україні. *Географія та основи економіки в школі*, 2000. № 2. С. 34–36.
82. Костриця М. Ю. Географічне краєзнавство в системі національного краєзнавства. *Житомирщина на зламі тисячоліть: наук. зб. Т. 21. «Велика Волинь»*. Житомир: М.А.К., 2000. С. 197–198.

83. Костриця М. Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика: автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.13 – історія географії /Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 32 с.
84. Костриця М. Ю. Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об'єкт вивчення. *Український географічний журнал*. 1998. № 4. С. 37–39.
85. Костриця М. Ю. Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми. *Україна: географічні проблеми сталого розвитку*: зб. наук. праць. В 4-х т. Київ: ВГЛ Обрії, 2004. Т. 4. С. 86–88.
86. Костриця М. Ю. Практикум з географічного краєзнавства: посіб. для вчителя. Київ: Рад. школа, 1979. 160 с.
87. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М.А.К., 2001. 360 с.
88. Костриця М. Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі: посіб. для вчителів. Київ: Рад. шк., 1985. 128 с.
89. Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. Житомир: Косенко, 2006. 444 с.
90. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристська робота. Київ: Вища школа, 1995. 224 с.
91. Кравець Н. В. Краєзнавча робота в контексті навчально-виховної діяльності сучасного закладу освіти: методичний посібник. Дубно, 2016. 156 с.
92. Краєзнавство в Україні. URL: [https://www.wikiwand.com/uk/Краєзнавство в Україні](https://www.wikiwand.com/uk/Краєзнавство_в_Україні)
93. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник / упоряд.: Т. Ф. Григор'єва, Г. А. Вербиленко, Р. В. Маньківська [та ін.]; редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошак М. І., 2003. 270 с.
94. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм: навч. посібник. Київ: Вища шк., 1994. 191 с.
95. Круль В. П. Краєзнавство: історична географія. Чернівці, 1999. 107 с.

96. Кузьма-Качур М. І., Горват М. В. Основи краєзнавства: навч. посібник [для студентів ступеня «бакалавр» вищих навчальних закладів спеціальності 013 «Початкова освіта»]. Мукачево, 2016. 304 с.
97. Курило Л. Географічне краєзнавство як засіб активізації навчально-виховної роботи. *На Урок: освітній проект*. URL: <https://naurok.com.ua/geografichne-kra-znavstvo-yak-zasib-aktivizaci-navchalno-vihovno-roboti-266674.html>
98. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.
99. Лаврук М. М. Методика навчання географії: практична і самостійна робота студентів: навчально-методичний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 136 с.
100. Левченко М. Активізація пізнавальної діяльності учнів початкових класів на уроках «Я у світі» шляхом застосування сучасних інтерактивних технологій. *Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти*: зб. наук. праць / за заг. ред. Н.А. Басюк. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. С. 86–90.
101. Лекції з туристичного краєзнавства. *Бібліотека Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1017.pdf>
102. Лисенко А. В. Методика використання літературного краєзнавства в системі підвищення кваліфікації вчителів-словесників: дис ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.02 – теорія і методика навчання. Київ, 2002. 220 с.
103. Личак І. Організація музейної справи в закладах освіти. URL: brct.ucoz.ua/Organizacija_muzejnoy_spravi_v_zakladi_osviti-1.doc
104. Лобко К. А. Яків Михайлович Маркович – історик, етнограф, фольклорист. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи*: зб. матер. Всеукр.

- наук.-практ. конф. (м. Суми, 20 травня 2011 р.) / за заг. ред. С. І. Дегтярьова. Суми: СумДУ, 2011. Ч.2. С. 228–231.
- 105.Малая О. Розвиток особистості засобами краєзнавства. *Географія та основи економіки в школі*. 2006. № 4. С. 30–34.
- 106.Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття. *Краєзнавство*. 2011. Ч. 3. С. 16–23.
- 107.Маринич О. М. Науково-методичні засади географічного краєзнавства. *Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи*. Житомир: Льонок, 1992. С. 4–6.
- 108.Мариняк Н., Мариняк Я. Географічне краєзнавство в Україні у 30-90-ті роки ХХ ст. *Історія української географії: Спецвипуск: Краєзнавство*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. Вип. 2(4). С. 39–43.
- 109.Мариняк Я. О. Географічне краєзнавство та методика його викладання: навч.-метод. посіб. Тернопіль: Вид. центр ТДПУ імені Володимира Гнатюка, 2003. 64 с.
- 110.Мариняк Я. Теоретико-методологічні проблеми географічного краєзнавства в Україні. *Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство*. 2001. Вип. 4. С. 20–22.
- 111.Марфинець Н. В. Сутність та структура дидактичної категорії «література рідного краю». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2011. Вип. 21. С. 110–113.
- 112.Матяш В. В. Функції та принципи педагогічного краєзнавства. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiii/4Q-desvata-vseukrajinskapraktichno-piznavalna-internet-konferentsiva/147-funktsiii-ta-printsipi-pedagogichnogo-kreznastva>
- 113.Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII століттях. Київ: Рад. школа, 1958. 210 с.
- 114.Мельничук Г. В. Тектоніка і походження Волинського палеозойського підняття. *Геологічний журнал*. 2014. № 3. С. 28–38.

- 115.Методика анкетування. Методичні рекомендації до проведення оцінювання освітнього процесу за навчальними дисциплінами в мистецьких школах, середніх спеціалізованих мистецьких школах-інтернатах та культурно-мистецьких коледжах. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245478161&cat_id=245471574
- 116.Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://docs.google.com/document/>
- 117.Мигашко М. Д. Географічне краєзнавство. *Електронна скарбничка гуртків Київського палацу дітей та юнацтва*. URL: <https://score.palace.kiev.ua/географічне-краєзнавство/>
- 118.Мирижук Є. О. Морфоструктури західної частини південнополіської геоморфологічної області (просторова організованість та неогеодинаміка): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.04 /НАН України, Ін-т географії. Київ, 2011. 18 с.
- 119.Миронюк Н. В. Суспільно-географічний аналіз культурної спадщини Волинської області. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Географія*. Луцьк, 2012. Вип. 9 (234). С. 108–114.
- 120.Михайленко Т. Становлення українського географічного краєзнавства і його нинішній стан. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 48. С. 275–279.
- 121.Міщенко Т. М. Педагогічні основи підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи в сільській школі: дис ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Черкаси, 2001. 243 с.
- 122.Модельна навчальна програма «Географія. 6–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт.: Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.). URL:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9%20kl.Kobernik.ta.in.06.05.22.pdf>

123. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт.: Запотоцький С. П., Карпюк Г. І., Гладковський Р. В., Довгань А. І., Совенко В. В., Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г., Нікитчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д., Горовий О. В.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9-kl.Zapototskyu.ta.in.06.05.2022.pdf>
124. Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу». 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт.: Біда Д. Д., Гільберг Т. Г., Колісник Я. І.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pizn.pryr.5-6-kl.Bida.ta.in.14.07.pdf>
125. Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу». 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Коршевніук Т. В.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pizn.pryr.5-6-kl.Korshevnyuk.14.07.pdf>
126. Музейний простір Волині. URL: <http://volyn-museum.com.ua/>
127. Назаренко Т. Г. Вчитель, методист, вчений Михайло Панасович Откаленко: до 105 річниці з дня народження. *Географія: науково-методичний журнал*. 2018. № 11/12. С. 77–78.
128. Наказ МОН «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої

- роботи» № 1124 від 02.10.2014. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE26117Z>
129. Населення та міграція. *Державна служба статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
130. Населення України. *Велика Українська Енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/>
131. Нісімчук А. С., Падалка О. С., Шпак О. Т. Сучасні педагогічні технології. Київ: А.С.К., 2000. 368 с.
132. Обозний В. В. Краєзнавство і туризм в соціокультурному розвитку особистості. *Краєзнавство і туризм у соціокультурному розвитку особистості: матеріали науково-практичної конференції (м. Глухів, 24–25 лютого 2011 р.)*. Глухів: РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2011. С. 94–97.
133. Обозний В. В. Краєзнавство: навч. посібник-практикум. 2 вид., доп. Київ.: Науковий світ, 2004. 237 с.
134. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти / за ред. проф. Л. П. Вовк.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. 254 с.
135. Обозний В. В. Модернізація краєзнавчої освіти України у контексті євро інтеграційного процесу. *Модернізація вищої освіти України у контексті євроінтеграційних процесів: зб. наук. праць учасників Всеукр. методологічного семінару з міжнародною участю*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. С. 93–99
136. Обозний В. В., Бабкова С. В. Краєзнавство і туризм в Малій академії наук: навчально-виховна робота: навч.-метод. посібник / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київська Мала академія наук учнівської молоді. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 329 с.
137. Олексюк О. У Каховці розвивається краєзнавство. *Український південь: інформаційне видання*. URL:

<https://pivdenukraine.com.ua/2018/09/29/u-кахovci-rozvivayetsya-kraeznavstvo/>

138. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство: навчальний посібник. Київ: «ФО-П Кравченко». 2020. 175 с.
139. Омельченко С. Краєзнавство як складова суспільної географії у творчому доробку професора К. В. Дубняка (1890–1948). С. 44–60.
140. Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 276 с.
141. Павловська Т. С. Географія Волині: практикум. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 104 с.
142. Павловська Т. С. Географія Волинської області: навч. посіб./за ред. проф. І. П. Ковальчука. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 212 с.
143. Павловська Т. С. Геоecологічна діагностика територіальної структури землекористування у Волинській області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія*. Тернопіль: СМП «Тайп», 2014. № 1. (Вип. 36). С. 223–231.
144. Павловська Т. С. Геоморфологічна школа Тутковського П. А. – Бондарчука В. Г. – Маринича О. М. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2004. № 11. С. 128–130.
145. Павловська Т. С. Геоморфологія: терміни й поняття (коментар): навч. посіб. для студ. закл. вищ. освіти / за ред. проф. І. П. Ковальчука. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. 284 с.
146. Павловська Т. С. Організація екскурсійних послуг: навчально-метод. комплекс. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 192 с.
147. Павловська Т. С., Ковальчук І. П., Рудик О. В. Болотні екосистеми у структурі природно-заповідної мережі Волинської області. *Фізична географія та геоморфологія*. Київ, 2015. Вип. 3 (79). С. 67–77.

- 148.Павловська Т. С., Чабанчук М. А. Музеї при загальноосвітніх навчальних закладах Волинської області: хорологічний та хронологічний аспекти. *Географія та туризм*. Київ, 2015. Вип. 34. С. 200–213.
- 149.Павловська Т. С., Бенедюк В. В., Рудик О. В. Використання краєзнавчих кросвордів при вивченні географії. *Шацьке поозер'я в контексті змін клімату*: зб. матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю від дня народження проф. Петліна В. М. (сmt Світязь, 1–3 жовтня 2021 р.)/за заг. ред. В. О. Фесюка. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 43–48.
150. Павловська Т. С., Карпюк З. К., Лисюк Т. В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 204 с.
- 151.Павловська Т. С., Рудик О. В. Концепції сучасного природознавства: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. проф. І. П. Ковальчука. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 196 с.
- 152.Павловська Т., Бенедюк В., Лисюк Т., Бакалейко В. Сучасні особливості розвитку видовищно-розважальних закладів міста Луцька. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2020. № 1 (405). С. 79–85.
- 153.Павловська Т., Пінчук Д., Силивонюк К. Геологічні дослідження Волині. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*: зб. наук. праць Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 15 березня 2019 р.). Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 50. С. 6–9.
- 154.Павловська Т., Теслюк С., Камець Ю. Географічна структура зовнішньої торгівлі послугами Волинської області. *Актуальні проблеми соціально-економічних систем в умовах трансформаційної економіки*: зб. наук. статей за матеріалами V Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (м. Дніпро, 11–12 квітня 2019 р.). Дніпро: НМетАУ, 2019. Ч. 2. С. 126–130.
- 155.Павловська Т., Теслюк С., Камець Ю. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами Волинської області. *Проблеми та*

- перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії:* зб. наук. праць XIV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2019 р. С. 44–47.
156. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування. *Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах.* Харків, 1994. С. 3–4.
157. Пам'ятки археології. *Волинська обласна державна адміністрація.* URL: <https://voladm.gov.ua/article/pamyatki-arheologiyi/>
158. Пам'ятки історії. *Волинська обласна державна адміністрація.* URL: <https://voladm.gov.ua/article/pamyatki-istoriyi/>
159. Пам'ятки містобудування та архітектури. *Волинська обласна державна адміністрація.* URL: <https://voladm.gov.ua/article/pamyatki-mistobuduvannya-ta-arhitekturi/>
160. Пам'ятники монументального мистецтва. *Волинська обласна державна адміністрація.* URL: <https://voladm.gov.ua/article/pamyatniki-monumentalnogo-mistectva/>
161. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. Київ, Альтерпрес, 2003. 352 с.
162. Паспорт області. *Волинська обласна державна адміністрація.* URL: <https://voladm.gov.ua/article/pasport-oblasti/>
163. Педагогічна енциклопедія. Т. 2. Москва, 1965. С. 518–519.
164. Перелік комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю «Моя країна – Україна» (з відвідуванням визначних краєзнавчих, географічних, історичних, етнографічних об'єктів). *Наказ МОН України від 06.04.2007 № 286.* URL: <http://school4.in.ua/rekomendatsiyi-praktyku/>
165. Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період

- до 2025 р. URL:
http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/2.pdf%20
- 166.Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / за ред. проф. Ф. Д. Заставного. Київ: Знання, 2006. 575 с.
- 167.Побірченко, Н. Педагогічне краєзнавство: теоретико-методологічний аспект. *Педагогічна і психологічна науки в Україні*: зб. наук. праць до 15- річчя АПН України у 5 томах. Т. 1: Теорія та історія педагогіки. Київ: Педагогічна думка. 2007. С. 79–86.
- 168.Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика / за ред. О. І. Пометун. Київ, 2004. 192 с.
- 169.Попович Г. Л. Методика формування краєзнавчо-туристичних знань у майбутніх вчителів географії: дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія) / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2015. 259 с.
- 170.Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку типів закладів позашкільної освіти і Положення про заклад позашкільної освіти» від 6 травня 2001 р. № 433. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2001-%D0%BF#Text>
- 171.Про рекомендації щодо удосконалення організації навчально-тематичних екскурсій. *Наказ МОН України № 1/9-853 від 02 грудня 2013 року*. URL: https://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/38432/
- 172.Прокопчук (Дикало) В. Мистецьке краєзнавство як науково-педагогічна проблема. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. праць. 2019. Вип. 10. С. 226–233.
- 173.Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. Вип. 3. С. 29–35.

- 174.Прокопчук В. Законодавче забезпечення розвитку мистецького краєзнавства в Україні. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 4 (100). С. 181–185.
- 175.Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / наук. ред. П. Т. Тронька; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Київ; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 240 с.
- 176.Прус І. Т. Виховне значення краєзнавчої роботи і дитячого туризму. *З досвіду морального виховання дітей і молоді*. Київ: Радянська школа, 1958.
- 177.Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі. Київ: Рад. школа, 1984. 112 с.
- 178.Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: монографія. Київ–Луганськ: Альма-матер, 2004. 540 с.
- 179.Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Волинській області за 2020 рік. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://mepr.gov.ua/news/38794.html>
- 180.Регіональний офіс водних ресурсів у Волинській області. URL: <https://vodres.gov.ua/>
- 181.Реєнт О. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2017. № 1–2. С. 21–24.
- 182.Рибництво Волині. *Управління агропромислового розвитку Волинської облдержадміністрації*. URL: <http://agrovolya.gov.ua/news/rybnnytvo-volyni>
- 183.Романько В. І. Краєзнавці Донеччини: біобібліографічний довідник. Слов'янськ: Підприємець Маторін Б. І., 2015. 162 с
- 184.Рослини Волинської області, занесені до Червоної книги України. *Червона книга України*. URL: <https://redbook-ua.org/plants/region/volinska>

185. Рудницька Н. Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект. *Вісник Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2003. Вип. 12. С. 230–233.
186. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство. Навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 428 с.
187. Сивохоп Я. М., Тимко М. І. Люби і знай свій рідний край: навчально-методичний посібник з краєзнавства. Ужгород: Інформ.-вид. центр ЗІППО, 2007. 64 с.
188. Скабара Р. М. Історія зародження і етапи розвитку країнознавства: лекція з навчальної дисципліни «Туристичне країнознавство» для студентів спеціальності 241 Готельно-ресторанна справа (спеціалізація «Готельно-ресторанна справа»). Львів, 2018. 12 с. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/19466>
189. Скриль І. А., Кулешова Г. О. Практикум: основи краєзнавчо-туристичної діяльності: методичні вказівки для самостійної роботи студентів, що навчаються за спеціальністю: «Економічна та соціальна географія». Харків, 2014. 44 с.
190. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. 319 с.
191. Соколовська Н. Василь Сухомлинський – видатний педагог сучасності. *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*. URL: <https://ped.kpnu.edu.ua/2020/09/28/vasyl-sukhomlinskyi-vydatnyi-pedahoh-suchasnosti/>
192. Статистичний щорічник. Волинь 2020 / за ред. В. Ю. Науменка. Луцьк: ГУС у Волин. обл., 2021. 419 с.
193. Стратегія розвитку Волинської області до 2027 року. URL: <http://voladm.gov.ua>

194. Сурмачова Є., Янковська М. Комплексна екскурсія у природу для учнів 6-х класів (на прикладі м. Миколаєва). *Географія та основи економіки в школі*. 2009. № 3. С. 30–33.
195. Суторміна Л. І. Географічне краєзнавство як засіб активізації навчально-виховної роботи: З практичного досвіду. *Географія*. 2008. № 7 (107). С. 7–14.
196. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ: Рад. школа, 1977. Т. 5. 639 с.
197. Тварини Волинської області, занесені до Червоної книги України. *Червона книга України*. URL: <https://redbook-ua.org/animals/region/volinska>
198. Томенко М. Загадка життя і світогляду Михайла Максимовича. *Рідна Україна: світоглядний портал*. URL: <https://ridna.ua/2021/09/zahadka-zhyttia-i-svitohliadu-mykhayla-maksymovycha/>
199. Топузов О. М., Самойленко В. М., Вішнікіна Л. П. Загальна методика навчання географії: підручник. Київ: ДНВП «Картографія», 2012. 512 с.
200. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
201. Торчинська Т. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках читання як засіб активізації пізнавальної діяльності молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2011. № 39 (1). С. 138–143.
202. Транспорт України. 2020. *Державна служба статистики України*. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/10/zb_Transpot.pdf
203. Трегубенко О. М. Особливості організації позапрограмної роботи школярів з вивчення природи рідного краю в 1958-1980 роках. *Вісник Луганського національного Університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2011. №14 (225). Ч. I. С. 170–177.
204. Трегубенко О. М. Особливості підготовки фахівців до організації та проведення краєзнавчої роботи в школах

- України. *Вісник Луганського національного Університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки.* 2012. № 4. Ч. 2. С. 53–59.
205. Трегубенко О. М. Природниче краєзнавство в системі вітчизняної шкільної освіти: монографія. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 504 с.
206. Трегубенко О. М. Сучасний стан розвитку програмного природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти. *Освіта на Луганщині.* 2011. № 2. С. 25–30.
207. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в національній школі. Івано-Франківськ, 2002. 106 с.
208. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи / ред.: Ф. П. Шевченко. Київ: Рідний край, 1994. 108 с.
209. Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 126 с.
210. Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). Київ, 2002. 85 с.
211. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. Київ: МАУП, 2007. 160 с.
212. Тутковський П. А. Поліські «вікна». *Землезнавство.* 1899. Кн. 4. С. 29–82.
213. Ушинський К. Д. Педагогічна подорож по Швейцарії. *Вибрані педагогічні твори:* В 2-х т. Т. 2. Київ: Радянська школа, 1983. С. 64–169.
214. Ушинський К. Д. Про викладання географії. *Вибрані педагогічні твори.* Київ, 1949. 418 с.
215. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні. *Вибрані педагогічні твори:* В 2-х т. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1983. С. 43–103.
216. Ушинський К. Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає. *Вибрані педагогічні твори:* В 2-х т. Т. 2. Київ: Радянська школа, 1983. С. 232–294.
217. Ушинський К. Педагогічні твори. Київ: Педагогіка, 1990. 528 с.

218. Фестивалі у Луцькому замку. *Луцький замок*. URL: <https://sites.google.com/site/luckijzamokinua/festivals>
219. Філіпов З. І. Спортивний туризм. Організація і методика спортивно-туристичної роботи: навч. посіб. для студ. ВНЗ фізкульт. профілю / за ред.: М. Лук'янченко. Дрогобич: Коло, 2010. 344 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/filipov3-2.htm
220. Функція. *Словник іншомовних слів*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%F3%ED%EA%F6%B3%FF>
221. Царик Л. Еколого-географічне краєзнавство: об'єкт, завдання, специфіка, зміст і структура. *Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика*. Тернопіль. 2002. Ч. І. С. 114–120.
222. Чала О. В. Формування краєзнавчої компетентності майбутніх географів у процесі фахової підготовки: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Старобільськ, 2021. 22 с.
223. Червона книга Волинської області. Тваринний світ. *Червона книга України*. URL: <https://nature.land.kiev.ua/animals-obl-3.html>
224. Шабанова Л. С. Застосування краєзнавчого принципу у формуванні предметних компетентностей учнів на уроках географії. *Всеосвіта*. URL: <https://vseosvita.ua/library/zastosuvanna-kraeznavcogo-principu-u-formuvanni-predmetnih-kompetentnostej-ucniv-na-urokah-geografii-55849.html>
225. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2001. 774 с.
226. Шамрай О. Роль краєзнавства у навчально-виховному процесі. *Педагогічний вісник*. 2002. № 4. С. 73–75.
227. Швець М. Краєзнавчий гурток як засіб формування компетентності учнів. *Географія та основи економіки в школі*. 2009. № 6. С. 20–27.

228. Шевченко В., Володченко А. Семіотичний аналіз шкільно-краєзнавчих атласів України. *Картографія та вища школа*. 2001. Вип. 5. С. 5–9.
229. Шевчук С. Професор Кость Дубняк – теоретик української географії та викладач економічної географії Полтавського інституту народної освіти. *Історична пам'ять*. 2012. № 27. С. 154–160.
230. Шипович Є. Й. Методика викладання географії. Київ: Вища школа, 1981. 176 с.
231. Шищенко П., Муніч Н. Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті. *Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство*. 2001. Вип. 4. С. 6–8.
232. Шрамко О. О. Гурток як форма соціалізації особистості. *Мала академія наук учнівської молоді*. URL: http://kyivobl.man.gov.ua/zakhody/naukovij_svitogljad/gurtok_jak_forma_sotsializatsii_osobistosti/
233. Шумілова І. Ф. До питання вивчення історії педагогічного краєзнавства. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 29. С. 410–416.
234. Ярмошик І. І. Становлення історичного краєзнавства Волині в ХІХ–на початку ХХ ст. Житомир: Волинь, 1998. 24 с.
235. Яроменко О. В., Павловська Т. С. Історико-географічні аспекти трансформації поселенської мережі Волинської області. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку регіонів: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 3 квітня 2020 року)/МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука*. Рівне: РВЦ МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2020. С. 132–136.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Павловська Тетяна Сергіївна
Бенедюк Валентина Володимирівна
Григор'єва Наталія Володимирівна**

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції
Верстка *Т. С. Павловської*

Підписано до друку 30.06.2023. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 14,0. Зам. 131. Тираж 300.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк цифровий.

Видавець і виготовлювач ФОП Мажула Ю. М.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 47/35.
Тел. моб. 096 61 66 277, e-mail: y.mazhula@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7662 від 07 вересня 2022 року

